

Vikerkaar

9/1988

Thomas Stearns Elioti luulet Jaan Kaplinski tõlkes; läti bukett ja ülevaade läti luulest; Toomas Raudami jutustus «Tête-à-tête...»; Oskar Looritsa essee «Püha Jüri ja Püha Nigul»; Fanny de Sivers 1968. aasta üliõpilasrahutustest Prantsusmaal; Küllö Arjakas Eesti Vabariigi välispoliitikast 1939; Enn Roose Nõukogude Liidu demograafilisest kujunemisest

Vikerkaar

ELKNÜ Keskkomitee ja ENSV Kirjanike Liidu ilukirjanduslik ja ühiskondlik-polii-
tiline ajakiri. Ilmub alates 1986. a juulist. 3. aastakäik.

September 1988. Nr 9

SISUKORD

- Ossip Mandelštam *Kremlis mägilane* 1
Toomas Raudam *Tête-à-tête ehk kuidas
ma kümme minutit ja kaheksateist
sekundit L. Orav olin* 2
Aadu Hurt *Luulet* 12
Jaak Sarapuu *Karjas kenad uted* 13
Thomas Stearns Eliot *Luulet* 17
Läti bukett 24
Viesturs Vecgravis *Mis toimub läti luu-
les* 32
Sirje Helme *Raul Meel Arkaadia teel*
36
Ülo Valk *Eesti nimeuskumusi* 39
Oskar Loorits *Püha Jüri ja Püha Nigul*
43
Fanny de Sivers *Mai 68 — tants kuris-
tiku ümber* 49
Küllo Arjakas *1939 — Eesti Vabariigi
välispoliitika* 54
Vaatenurk
Ilmar Vene *Nikolai Konradi ajaloo-
filosoofia* 68
Toomas Haug *Murust ja Puhvlist* 71
Lembe Hiedel *Toimetaja arvamus Heino
Kiikest* 73
Vikerkaar
«Vikerkaagi» mõttekillustik III 75
Need, keda ei lasta dekaadile 77
Kaleidoskoop
Enn Roose *Nõukogude Liidu demo-
graafiline kujunemine* 77
Mare Kõiva, Rutt Hinrikus *Kirjandus-
muuseumi kevadsessioon* 81
Peeter Olesk *Lugemisnõpmeid* 84
Sulev Kannike *Eunoomika ja Lon L.
Fuller* 86
Lon L. Fuller *Salakaebajate probleem*
88
Foorum
Heli Susi *Mõningaid loogilisi järeldusi
ajaloofaktidest* 92
Meie vigu ja lisandusi 94

Kujundus: Jüri Kaarma.
Fotograaf: Toomas Kohv.

Esikaanel: Raul Meel. «Kallistus, B-9».
Segatehnika, paber. 1986—1987. Frag-
ment.

Tagakaanel: Raul Meel. «Kallistus, B-9».
Segatehnika, paber. 1986—1987.

OSSIP MANDELŠTAM

Kremli mägilane

Vene keelest tõlkinud Märt Väljataga

Ei tunne me jalge all maad, meie häält
Pole kuulda ka kümne sammu päält,
Ent kus läbi saab sosinaga,
Kremli mägilast räägime taga.

Kui rasvunud tõugud on sõrmed tal,
Sõnad õiged kui sangpommi raske metall,
Muie prussakavuntside äärtel
ja hiilgus ta saabaste säärtel.

Ta ümber on koos inimvärdjatest
Peenkaelsete nuhkide teenekas mest.
Üks siutsub, üks niutsub, üks puhib,
Tema ühmab ja viiepega juhib.

Ta käskusid jagab kui naelasid taoks —
Kord makku, kord näkku, kord pähe. Ta jaoks
ülim rõõm on, kui ohver suri;
On jäme osseedi turi.

1933

TOOMAS RAUDAM

TÊTE-À-TÊTE EHK KUIDAS MA KÜMMET MINUTIT JA KAHEKSATEIST SEKUNDIT L. ORAV OLIN

See oli siis, kui ma teada sain, et Jean-Paul Sartre'i nime hääldatakse sartr, mitte satree, nagu mina arvasin. See kõlas nagu saatus ega sobinud sugugi prantsuse keelele, mida minu arvates iseloomustasid pikad sõnalõpud. Sartr — oli see siis mõni prantsuskeelne sõna?! Suust ta tuli ja suhu jäigi. Teised sõnad ja nimed, mida teadsin või kujutasin teadvat, olid kõik niisugused, mis pärast ütlemist — eriti kui ise kaasa aitasid — jäid edasi kõlama. Neil nagu polnudki lõppu, neid võis kergesti siduda teiste sõnadega, ka eestikeelsetega, nad läksid kergesti lauluks või üminaks üle. Neid öeldes tundus terve maailm olevat üksainus sõna!

Nüüd aga — sartr! Nagu piitsaplaks! Või Aksli, naabrimehe suitsukõha, rõga vaevaline ülestõmbamine kopsudest kurku ning hooga jalge ette sülgamine — säh sulle, tssharrh! Igal hommikul vara läks Aksel tööle minnes minu magamistoa aknast mööda ning sülitas, kui akna kohale jõudis, pärast aga tõmbas pikalt nina ülespidi. Taskus krõbises Akslil tikutoos, aga suitsu ta ei läitnud. Ei teagi, millal ta seda tegi, kui mina teda nägin, oli ta juba nii — suitsuga. See tema minek, raske jala-ast, ninaga luristamine, tikutoosi krabin ja süljeplärtsakas äratasid mu üles, ma tõusin, minugi tõusmisel olid omad hääled, aga neid ma ei kuulnud.

Ei sobinud see nimi ka Nobeli preemia saajate hulka. Sest kuulake ainult — Rolland, Reymont, Tagore, France, Pirandello, Bergson, Shaw, R. Martin du Gard, Lewis, Sillanpää, Bunin, Hemingway, Gide, Camus! Nad võlusid mind mitte saavutuse suurusega — enamikku neist polnud ma lugenud —, vaid sellega, et nad olid justkui teisest maailmast. Säravamast ja suuremast kui meie hoov või isegi taevas hoovi ja tiigi kohal, aga kui ma sellest teadsin, neist nimedest nagu kalamees ridvast kinni hoidsin, siis võisin need nimed juba ainuüksi sellega, et neid teadsin ja oma, ainuüksi mulle teadaolevate reeglite järgi hääldata oskasin, enda elu ja olemise külge liita. Mõistagi olid need reeglid (kui neid üldse oligi) sama vigased kui seegi, mis sartrist sartree tegi, aga mis sellest! Mõni mõis, nii avarus see, mis lõpmatult väike, minu kodu, lõpmata suureks, suuremaks ja värvilisemaks kui taevas päikese loojudes heinamaa ja metsa üle! Ning inimesed ühes sellega. Vaevalt võis Aksel teada, mis ma temast aknast möödumise ajal mõtlesin, kuid ometi, mingil väga väljendamatul, aga seda selgemini mõistetaval moel olid Sartre ja Aksel nüüd nagu riimuvad sõnad värssi lõpus: üks ja seesama, ning meie mõnest majast, puust

ja aiast koosneva hoovi kohal hõljus magus odöör, igavene sirelilõhn, eau de Cologne.

Mu meeled tõrkusid veel tükk aega nime õiget häälduskuju vastu võtmast, nii alandavalt kõlas see mulle. Polnud ka ime, olin ju tunnis käe püsti ajanud ning oma teadmistega hiilata tahtes kõva häälega küsinud:

«Õpetaja, kas teate (võib-olla teate, aga mina tean esimesena!), et Jean-Paul (see hääldus läheb mul täppi) Sartre sai Nobeli preemia, eile raadiost ütles!»

Meil on uus inglise keele õpetaja, ta kannab valget villast kampsunit, millel on kaheksateist valget nõöpi. Ma pole veel mitte kunagi varem näinud kampsunit nii paljude nõöpidega. Need nõöbid on sõrmitsemiseks, õpetaja keerutab neid kogu aja sõrmede vahel. Mingit ülesannet neil ei ole: midagi nad ei kinnita ega hoiu kinni. Nad teevad ka häält: kui õpetaja istub või laua tagant püsti tõuseb, klõbisevad vastu lauaserva ja ajavad judisema. Mõned neist ripuvad viimse niidijupi otsas, hinge kinni pidades ootan, millal nad eest kukuvad, olen valmis käe sirutama ja tõmbama: nii ahvatlevad ja vastumeelsed ühtlasi on need rippuvad, nõöp nõöbi otsas nõöbid! Kui ma millegi pärast teda ei salli, siis just nende nõöptide ja selle pärast, et olen talle laenanud ingliskeelse ajakirja «The Strand Magazine» 1903. aasta aastakäigu ning ta pole seda senimaani tagasi andnud, raamat aga on vanaisa raamatukapist ja ma kardan, et ema koristamise ajal tühja kohta tähele paneb, ning kuigi sellest midagi poleks — ema ainult noomiks mind ja käsiks tagasi küsida —, on mul häbi, et olen andnud raamatu inimesele, kelle kampsuni küljes ripub nii arutu hulk valgeid nõöpe, ning kes, nagu nüüd selgub, reedab mind muugagi kui sellega, et ütleb lugevat, iga õhtu lehitsevat ja haruldasest teosest («Kust sa selle said?», «Kes su vanaisa oli?») mõnu tundvat, tegelikult aga on selle võib-olla ära kaotanud (miks muidu ta sellest enam juttu ei tee?) või rasvaseks teinud (näpud on tal kangesti sedamoodi: paksud, läikivad, pehmed).

Vaevalt olen saanud küsimuse lõpetada, kui ta naerma hakkab, naerab nii, et silmad märjad. Tema naeruga ühinevad ka teised, nad kõik naeravad minu üle, ilma et teaksid, milles õieti asi. See on nagu naeruga ikka: korra algad, siis ei saa enam pidama. Olen ise ka nii naernud, põhjusega naer see päris naer ongi, just niisugusest naerust tunned õiget mõnu. Aga naerul ja naerul on vahe: ma ei või sallida, kuidas naeravad tüdrukud, ehkki ka see on sageli just niisamuti, ilma põhjusega või on siis põhjusest, naeru tekitajast, nii kaua möödas, et enam ei teagi, mis see oli. Tüdrukutel on naeru taga, mina arvan nii, mingi kuri kavatsus, nende naerul on eesmärk ka siis, kui põhjust pole, ning see paneb mu nõrdima.

Õpetaja (Mina hakkab jälle nõöpe lugema, arvestan neid nagu

sekundeid, ootan, millal häbi ja alandus otsa saavad: üks, kaks, kolm, neli, viis, kuus. . .):

«Sartree. . . ehehee. . . No, I just can't, say it again, please (seitse, kaheksa, üheksa, kümme. . .). Kas te siis ei teagi. . . ei, ega ma sellepärast. . . see kõlab nii veidralt, ma lihtsalt ei suuda. . .»

«Nii ongi, ma ise kuulsin raadiost,» raiun vastu. Üksteist, kaksteist, kolmteist, neliteist, viisteist. . .

«Ah et ise kohe kuulsite, et sartree, ei, noh, jah, siis pole midagi teha, eks Tammele jää ikka Tamme-õigus, teised lapsed aga. . .»

Ning ta tõuseb nõopide ksülofonikõlinal laua tagant püsti, läheb tahvli juurde ja kirjutab sinna kriidiga suurelt SARTRE ning ümised õiget häälendamist. Siis pöörab ringi, annab käega märku ning kõik kordavad üheskoos: sa:artr, sa:artr, sa:artr. See on nagu rõõmuhõise, sellepärast kordan mina omaette, mõttes, sügaval pea sees, huulte liikumata: sartree, sartree, sartree, sa oled loll, loll, loll, inetu ja paks! Lõpuks tõstan käegi. Õpetaja on juba pahane, tahab tükki edasi võtta, aga mina ei jäta jonnii. Kõik kardavad, kui püsti tõusen, ise kardan ka. Ütlen:

«Sartr (kompromiss on väike, sees kordan endiselt, undan nagu tuul: eeeeeeeeeeeeeee) loobus preemiast. Ei läinud seda vastu võtma. Seda ma öelda tahtsingi.»

Istun. Vaikin. Hoian kätt käes kinni: et need midagi liigset ei teeks, muudki keha talitseksid. See kõlab nagu m.o.t.t. matemaatika tunnis. Olen ikkagi võitnud, vastutusest vaba nagu võitjad ikka.

Õpetaja jääb tõsiseks.

«Tõesti või? Huvitav. Seda peab kontrollima. Ega teid, Tamm, tea kunagi uskuda. . .»

See viimane on niisama, moe pärast, võitja — või vähemalt kaotusest väljarabelnu — olen ilma kahtluseta mina. Ma — tean. Mind aga — ei teata.

Kümnendas klassis astume komsomoli. Ainult Ants ei astu. See on mõistetav, sest Antsu isa on kirikuõpetaja. Ega ta ei taha ka. Klassijuhatajaga on tal pärast tunde ägedad vaidlused, nelja silma all vestlused, *tête-à-tête*'id, nagu ma prantsuse keelest tean.

Ootan Antsu värava juures. Ants tuleb, lõkendab näost. Ants on tugeva kehaehitusega nagu isagi ning tema südamesoov on saada maadlejaks nagu Lurich, Hackenschmidt või Aberg. Üks esimesi asju, mis Antsu isa oma aeda teha lasi, kui nad meie linna elama tulid, oli kaev. Võttis ise kaevu ehitamisest algusest peale osa, ühe suure kivi, mis maa seest nähtavale ilmus, lõi suure vasaraga puruks. Tõstis raske pika varrega vasara kiiresti kõrgele pea kohale, läks ise näost tulipunaseks, nagu oleks tal oma teost äkki häbi hakanud, ja langetas raskuse kohutava jõuga kivile. Seal, kust ta meile tulnud oli,

kaugelt Siberist, Siberist ja Simunast, aga oma kodukohas ta õpetajametit enam pidada ei tohtinud, oli ta harjunud niisugust tööd tegema. Tema väike suu naeris, kui kivi tükkideks kargas, naeru mahtus silmade alla ja põskedele. See suu, see sära silmades aitasid tal inimestega läbi saada, ainult kantslis ei olnud tal sellest kasu. «Muidu hea õpetaja, aga jutlust peab kehvasti,» öeldi tema kohta. Olin ise ükskord jõulude ajal kirikus käinud — minu meelest oli see ilus, kui palju inimesi üheskoos laulsid, minu ema ja isa nende seas — ja pealt näinud. Tõepoolest, rääkides tõusis ta varvastele, nagu oleks tema käes vasar olnud, ning kivi, mille pihta lüüa, et sealt tuliseid sädemeid vastu nägu pritsiks, oli must piibliraamat avatuna tema ees musta sametiga kaetud vineeralusel. Tema hääl läks madalast kõrgeks, kõrgeks siis, kui ta varvastel seisis, näost endistviisi nagu häbi või viha tundes lõkendamas, madalaks, kui kantsad puhtaks pestud kantslipõrandat puutusid.

«Mis ta sulle rääkis?» küsin Antsult, kui koos koju läheme.

«Ah, niisama,» viskab Ants käega. Ega ta suurt kõnelda ei armasta. Ma siiski aiman, et Ants on õpetaja ees oma isa kaitsnud, kuigi juttu võis neil olla hoopis muust. Ajaloost. Sest Antsul on alati midagi öelda, kui ajaloost juttu tuleb. Ta ei hooli sellest, mis õpikus kirjas seisab. Ta on väga enesekindel, nagu ta teaks. Kord pidime peaaegu sisse kukkuma. Kontroll — keegi suurem, vist pealinnast — oli tunnis, istus viimases pingis ja kirjutas kõik paksu kladesse üles, käsi sullepeaga ei peatunud hetkekski, välja arvatud siis, kui. . .

«Kas keegi teab nimetada Suures Isamaasõjas hukkunud inimeste arvu?» küsib meil õpetaja. Ta on meie klassijuhataja ja ajalooõpetaja: kõnnib ridade vahel kaardikepiga ringi ja lajatab sellega vastu lauda, kui kontrolltöö kirjutamiseks antud aeg läbi. Täna ta seda ei tee, küsib kohalt. Ka hääl on tal teistsugune, külm ja terav, niisugune hääl juba nalja ei mõista. Tema, nagu meiegi, ootab tunni lõppu. Minu kõrval tõuseb — kopsab vastu lauda — käsi.

«Kes. . . Ants. . . palun. . .»

«Üle kahekümne miljoni.»

Me kõik teame seda. Oleme teinud töövihikutesse tabelid kõige selle kohta, mis sõjas juhtus, joonistanud musti piiramisrõngaid linnade ümber ning punaseid, hoogsa kaarega pealetunginooli ja saanud selle eest hindeid.

«Õige, istuge.»

Kuid Ants ei istu, seisab edasi. Näen sõrmenukkide ümber punaseid laike ning tean, et varsti jõuavad need särgikraeni, sealt edasi kaelani, ronivad põskedele ja kõrvade taha.

«Tegelikult oli neid rohkem. . .»

«Muidugi, te ju ütlesite, et oli «üle», tähendab, et rohkem, kes neid ikka nii täpselt lugeda jõudis.»

Kontrolli käsi jääb esimest korda toppama, sulg tardub õhku, pintsakuvarrukas ei sahise enam vastu lauda.

«Sõjas sai sakslasi ka surma,» teab Ants ütelda. Näost on ta üleni punane: kivi ei taha katki minna, peab uuesti lööma.

«Õige!» kraaksatab õpetaja. Tal on uhke nimi: Riismandel, aga meie hüüame teda Ruts, sest eesnimi on tal Ruudi või Rudolf. Ta on väikest kasvu, klassi pikematele poistele, Antsule sealhulgas, kaenla alla. Ta on täpselt oma esimese nime suurune, teine nimi on ilmselt kellegi teise jaoks mõeldud. «Ants teab meil kõike, Ants ütleb meile täpse arvu. Palju neid siis kokku tuleb?»

Ta ei suuda oma raevu talitseda. Keegi, kes pole elu näinud, ise hirmu tundnud, veel vähem sõjas käinud, ainult lugenud ja teiste (isa?) käest ehk kuulnud, vaidleb nüüd temale vastu, ei taha pinki tagasi istuda, kus tal ju parem oleks, vaid kipub muudkui rääkima.

«Umbes neliteist miljonit sakslast,» ütleb Ants. «Kokku kolmkümmend neli miljonit.»

«See, mis Ants räägib, on muidugi õige,» ütleb enesevalitsuse tagasi saanud õpetaja. Kontroll tagumises pingis asub uuesti kirjutama. Sulg puudutab paberit, teeb sinna punkti.

«Tuleb mõlemat poolt silmas pidada, inimene... inimesed on inimesed.»

Ta tahaks nagu veel midagi öelda, midagi väga olulist lisada, kuid hääl jääb kurku kinni: Ants seisab pingi kõrval püsti edasi! Õpetaja vaatab kähku kella: kohmetus sunnib teda selleks. Nägu värvub halliks, murelikuks, põsed vajuvad lohku, huuled hakkavad ärritatult puhuma: puhh, puhh, puhh... Antsu nägu on endiselt tulipunane. Nagu keedetud vähk seisab ta seal tikksirgenä, leek paistab juba juuksejuurtesse jõudnud olevat. Ta on kange, kange poiss. Üleni kange: nagu kuju, millest päike pintsliga üle käinud.

«Mis Antsul veel öelda?» See, et ta Antsu kolmandas isikus kõnetab, näitab Antsu vastu tuntava tunde suurust ja tihedust. Ta võtab vestitaskust kella, hoiab seda peopesal, vaatab kord kella sihverplaadile, siis Antsule suhu. Aknast paistab sisse kuum kevadpäike: tema aeg ei loe. Tolm keerleb klassitoas, sulg on paberi sisse augu sulatanud.

«Tegelikult... tegelikult oli neid veel rohkem...»

Ütlemisega üheaegselt kõlab kell. Kergendatud ohkega kruvib kontroll hiina täitesulepea kokku. Ta on naine: kontrollid on alati naised, ranged naised mustade juuste, kõverate ninade, meestepintsakute ja ruuduliste kaustikutega.

Ma tean, keda Ants selle «rohkema» all mõtles. Isa. Enda isa. Näost punetavat. Vasarat kõrgel pea kohal hoidvat. Kantslis kikivarvastele tõusvat ja jälle kandadele vajuvat.

Ants ise ei saanud isaga sugugi hästi läbi, tegi talle alatasa märkusi. Kivilõhkumise ajal oli ta võidurõõmust säravat isa niisuguse näoga vaadanud, et näe, ise kirikuõpetaja, aga teeb sellist tööd... Kord tapeti Antsu aias hanesid. Isa seisis paku juures, kirves käes. Ema tõi kaenla all hane, ulatas isale, ise pööras selja, kattis näo kätega. Kirve-

tera sähvatas, üksainus jõuline tõmme ja meie ees rohul lebas hani, muidu nagu hani ikka, ainult ilma peata. Hoopis vähem õudne kui kanatapmine oli see. Kana lendas, kui käest lahti pääses, veel tükk aega ilma peata verd pritsides aia kohal, hani lamas rahulikult, nagu poleks elus ja eluta oleku vahel erilist vahet. «Ise kirikuõpetaja, aga tapab hanesid,» ütles Ants nii kõvasti, et ka isa seda kuulma pidi. Isale see määratud oligi. Lõkendav nägu — verepritsmed põskedel ja otsaes — pöördus meie poole, väikese suu kohale tekkis mustjassinine auk. Sõbralik, kõikemõistev naeratus. Korraks jäi ta küll tõsiseks, kui aga meid märkas, naeratas uuesti. Me polnud veel näinud, et Antsu tema sõnade pärast karistati, siis aga jooksis ema meie kõikide nähes paku kõrvvalt otsejoores Antsu juurde ning lõi talle vastu põske, ise seejuures löögi hoost tasakaalu kaotades. Ema vaarus, käed otsisid tuge ning kuivõrd Antsu laiad õlad ainsad olid, siis haaras ta kukkudes Antsu kaela ümbert kinni. Nii nad seal seisis: Ants ja teda nuhtlema tulnud ema, eemal isa. Siis ajas ema ennast püsti ja läks sõna lausumata, silmad veekalkvel, tupp, karistatud ja kallistatud Ants seisis soolasambana keset õue.

Miks ta nõnda isaga isa vastu seisis, kui aga isa ei olnud, siis tema eest julgelt — visalt, järelejätmatult — välja astus?

Meie klassis on üks tüdruk. Tema nimi on Leida Orav. Kui ta naerab, ilmub paksu ülahuule alt nähtavale kaks pikka, korralikult kõrvuti asetatud säravvalget hammast. Nagu doominokivid helgivad nad seal, Leida vesise naeratuse tunnismehed, lõikuvad leivasse ja plõksuvad vastu klaasiserva, kui Leida suure vahetunni ajal allsaalis teed joob. Leida majast ning hoovist, mis on risti-rästi pesu täis riputatud, viib mu koolitee mööda. Pikad puud, kauasest kasutamisest nii läikima hõõrutud, et nende pealt võiks oma nägu vaadata, hoiavad pesu üleval. Polegi seda aega, kui hoovis pesu ei ripuks, nii tihe pesemine käib Leida kodus. Ma ei suuda kuidagi eraldada ega meeles pidada, kes selles suures kahekorruselises puumajas õieti elavad, kas nad on kõik omavahel sugulased või ühendavad neid ainult nõõril lonti vajunud linad, poolelus pesutükid? Ainult Leida tunnen surmkindlalt ära, silm nopib nõõrilt need riietusesemed, kroogitud valged kraed ja veel valgemad taskurätid, millega Leidat koolis olen näinud.

Leidal on imeilusad lumivalged püksid. Kui ta ennast kohapeal kiiresti ümber pöörab, lööb kleidiserv lainetama ja välgatab pits, valusvalge merevaht. Mille peale ma ka ei mõtleks, ikka pöördub mõte pükste peale tagasi. Olen ennegi tähele pannud, et riie ilmub enne inimest. Isast mõeldes tulevad mul kõigepealt meelde tööriided, lõõpas kannaga kirsad, jalarätid ja alt nõõritavad kalifeed. Ema — see on suurte lilleõitega sametkleit, vanaema — vilttuhtlid, mille soojus on jääv; veel hommikul on tuhtlid vanaema-soojad. Rohkem pole vajagi. Nad kõik on kohal, kodus, minu ümber.

Olen seisnud peegli ees, seljas see sametkleit.

Tundnud ema-tunnet.

Pannud jalga isa säärsaapad ja tundnud isa-tunnet.

Sõudnud vanamemme tuhvlires mööda tuba ringi, suure seinakella alt läbi ja tundnud vanaema-tunnet.

Pika laua ümber käib sagimine. Me astume komsomoli, kirjutame avaldusi. Kes valmis saab, annab teisele. Vaatan eemalt: 13 tüdrukut ja 6 poissi. Leida on mulle kõige lähemal, võtan temalt, kirjutan:

«Mina, Leida Orav, palun mind vastu võtta Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu liikmeks.»

Edasi kuupäev. Vaatan: 21. aprill 1965. a.

Siis allkiri. Alles nüüd saan aru, milles asi, mühatan vihasel, sest minu järjekord hakkab juba kätte jõudma, krõmpsutan paberi kokku.

«Kuule, anna veel, mul läks üks nässu,» ütlen Leidale ja sirutan käe välja.

«Mis sa seal tegid?»

«Kirjutasin enda nime asemel sinu oma.»

«Tõsi või? Näita!»

Minu vasak, Leida-poolne põsk on märg, nagu mahlasest õunast on Leida naerusuust sinna pritsmed langenud.

Kirjutatan uuesti ja eksin jälle.

Minu ees seisab:

«Mina, Leida Orav, palun mind vastu võtta. . .»

Nagu oleks see tõesti minu soov!

«Järgmine, kes on järgmine?»

See otsustab asja, kiiresti võtan kolmanda paberilehe, sirgeldan sinna kuhugi vaatamata, kellelki abi otsimata: «Mina, Toomas Tamm, palun mind. . .» ning kaon poikvel õpetajatetoa ukse vahelt sisse, paber näpu vahel.

«Andke siia,» ütleb Ruts, võtab kirjutamissooja lehe ja laseb silmadel minu soovist üle käia. Õhuke leht paistab läbi, täheköürud on nagu veresooned vanamemme käeselgadel, veri neis otsib endale väljapääsu. . .

Kardan. Kardan, et hakkab küsima. Küsib midagi niisugust, mida ma ei tea või mida ei julge öelda. Miks? Miks te seda teete? See on küsimus, mida pelgan, sest pean sellele, kui ma valetada ei taha — ei taha, ei tohi — vastama: sellepärast, et muidu ei võeta ülikooli! Oleme just selles eas, kui peab mõtlema tulevikule. Mina olen mineja. Nii on ema-isa mulle mõista andnud. Mineja, mitte jääja. Mul pole selles linnas varsti enam midagi teha, tänavad, ehkki ma seda ise ei märka, on mulle kitsaks jäänud.

Tumeda laua taga, mis minust saja meetri kaugusel tundub asuvat, istub meie 18 nööbiga inglise keele ksilofoniõpetaja.

«Pšht,» ütleb ta ja küünitab ennast Rutsi kõrva poole. Seda on kerge teha, sest Ruts Riismandel on väikest kasvu. Pintsak tema ümber on nii pingul, nagu oleks selle all veel keegi teine peidus: samasuguse pintsakuga tunnikontroll. Ta nagu valaks kõrvauurdesse mürki: huuled liiguvad, häält ei tule. Ta on siia tulnud, ei ole meie linnast, tahab siit ära. Mida paremini ta oma tööd teeb, seda kiiremini ta minema lastakse. Tema ülesanne, tundub mulle, on meid siin, võlu-kõrvitsas, võlumaailmas, võimalikult kauem kinni hoida.

«Ei, see ei... see... sellest... ei tule arvesse...» kuulen kõnekateid. See on nagu siis, kui Antsul jututuju ei ole: üksikutest sõnadest pead sa aimama, millest ta mõtleb. Need ongi nagu Antsu sõnad. Antsu sõnad õpetaja, Rutsi, Rudolf Riismandeli suus. Tema, see teine, see kaheksateistnööp, võib ühes mu «Strand Magazine'iga» minna, kui tahab, kui see raamat talle meeldib, kui ta seda ära kaotanud või ära määrinud pole. Selles raamatus on saladuslikud pildid. Araablastest. Sherlock Holmesist ja doktor Watsonist. Trikitegijatest. Kahe peaga vasikatest. Esimestest autodest. Laevaõnnetusest. Kuulsate kunstnike töödest. Teadlastest. Kuningatest õhtuülikonnas. Jää valmistamisest Honolulu. Vaalapüügist. Indiaanlastest. Koer-naisest. Kolmekuisest köietantsijast. Maailma suurimatest liivaskulptuuridest. Liblika sünnist. Kahesaja neljakümne üheksandal leheküljel selles raamatus on pilt kettidega seina külge aheldatud mehest: väljasirutatud kätega hoiab ta endast eemal suurte raudogadega seina, mis aeglaselt tema poole nihkub. Pildi all on kiri: THERE ARE VARYING MOODS WHEN MEN ARE FACE TO FACE WITH DEATH. Tunnen ennast samuti. Tahaks rääkida, rääkimisega hirmu eemale peletada, kuid selleks peaks vaatama vasakule, pildist välja, lugejale silma.

Olen juba üsna kaua sees olnud, teistest kauem. Vaatan kella, mõõdan, loen aega. Kella on isa mulle kinkinud. «Pobeda». Kõik, mis ma enda ümber näen, on seotud võiduga: kellad, autod, kolhoosid, kinod, ajalehed. Nagu peaks kogu aja pidu või sünnipäev olema. Millegipärast on inimestel näod tõsised. Kellal on sekundi-seier, aga põrutus- ja veekindel ta ei ole.

Kontrollin aega: õpetajate toa kell suures klaasuksega kapis seisab. Kuidas mõõta? Ajaga ajatut? Mõõdan aega ajaga: kellaga. Südame tuksetega.

Ksülofon: «Nii, nii. Mul on teile üks küsimus. Tean, et olete lugeja poiss. (Kuidas vihkan neid hellitusi, vastukarva paitusi: lugeja poiss?! lugeja inimene?!) Mida te viimasel ajal lugenud olete?»

Soovib muidugi teada saada, kas sartree-sõna õige hääldus mul ikka meeles. Ootab, nii koledasti ootab kohe, läikivate laugudega hallid silmad nagu ootamise, oo-ütlemise oo-tähed.

««Kuidas karastus teras»,» vastan. ««Ema»»

«Tu-bli, tu-bli! Kommunistlik noor peab neid raamatuid lugema!» Aga Ants? Need on Antsu lemmikraamatud, ta hoiab neid raamatu-

kapis kõrvuti Cervantese «Don Quijotega». Kaitseks isa vastu. Cervantes on mõeldud ksülofoni ja Rutsi purustamiseks. Sest kui nad küsima peaksid, mida Ants kodus loeb, missugused on ta lemmikraamatud, siis mitte kunagi ei ütle Ants päristõde, vaid vannub vihuti valet, vastab veidi viltu, nii et küsijad kohmetust peavad tundma. Cervantes on alati olnud romantikute mõõk, isegi kui need romantikud maadlejad, Hackenschmidtid, Lurichid ja Ants-poisid peaksid olema.

«Aga kes sulle rohkem meeldib?»

Ta lausa irvitab mu üle. Lahkuja. Mina jääja. Sest vahepeal on osad vahetunud. Ma võin küll minna, arvatavasti lähengi, aga ma tulen tagasi. Tartust. Tallinnast. Moskvast. Pariisist.

«Võib-olla on Tamm-poisil (Tamm-inimesel!?) veel (ja jälle hakkab ta kilisedes-kõlisedes sõnu silpidesse jagama) mi-da-gi? Mida-gi, mida ta kalliks peab? Sü-da-me-lä-he-da-seks?»

««Ema»,» ütlen ja mul on tunne, nagu peaksin tõepoolest ema ja isa vahel valima. Kes mind selleks sundida saab? Mõtlen hetke. Ütlen:

««Kuidas karastus teras.»» Veel veidi vahet, ksülofonikäsi kruvib nõõpe, Ruts on kõrvale astunud, jälgib kahevõitlust eemalt. Oleme nagu kaks kükloopi, kummagi ainuke silm otsaes rubiinina säramas. *Tête-à-tête*.

«Mõlemad, mõlemad meeldivad mulle.»

Ema eneseohverdus, pimeda mehe traagiline saatus, tema üllas põhimõte: elada nii, et poleks kahju asjata raisatud aastatest. Oleme selle endile vihikutesse ringi kirjutanud, punase või musta joone ümber tõmmanud. Et teaks: see, mis kasti sees, on tähtis. Surnud. Parem ilma kastita. Peab uuesti kirjutama. Päevikusse — siit lahkudes kavatsen seda pidama hakata. Nagu Ants — temal, tundub mulle, on päevaraamat sündimisest peale olemas. Sellepärast ta nii vähe räägibki. Asjad on talle — selged. Asjad saavad kirjutades — selgeks.

Kurb tõsiasi muidugi see, et neile kahele seal, Rutsile ja Ksülofonile, need raamatud ei meeldi. Nad ei hooli neist. Ruts loeb kodus kokaraamatuid, teeb ise endale ja kogu perele süüa. Koguperekokk ja kurgikasvataja. Ajalugu on talle kõrval, kurgi kõrval kõrvalharrastus. Süda kuulub Rutsil söögile. Piprale. Soolale. Salatile. Karbonaadile. **Boeuf à la Stroganofile**. Ta küll vaidleb Antsuga, kuid keevate sõnade taga lõhnab hoopis leem. Põhiküsimus: kes on parem? Parem kokk? Parem tegija: ajaloo? söögi? Praegugi: tundides nii põhimõtteline, kõuena kärgatav, kaardikeppi lauale lajatav, on ta siin lausa lõssis. Kõrvad lidus. Saba jalge vahel. Kalla mulle veel veidi mürki kõrva sisse, ma ei saa ilma mürgita elada, näib ta Ksülofoni anuvat, kui oma pea vastu tema pead paneb.

Nad peavad nõu. Kahe kokkukasvanud peaga. Mida minuga peale hakata? Ma pole midagi teinud, ei sõnu ega tegusid. Midagi pole juhtunud. Küsimus siiski esialgu päevakorras. Selline: mis teha? Seegi, nagu meenub, ühe raamatu pealkiri.

Las nad otsustavad. Mina parem mõõdan: sentimeetriga aega, kellaga vahemaad. Teen tehte, jagankorrutan, liidanlahutan lähteandmed ning saan: 10 minutit 18 sekundit. Täpselt. Sekundipealt. Võin joone alla tõmmata.

Koju minnes peatun Leida maja juures. On aprillikuu keskpaik. Päeval on õhk juba soe, õhtul külm. Hoovist levib märja pesu lõhna. Põsk on märg: nagu oleks Leida jälle minu üle naernud. Aprill kuivatab pesu paremini kui juuni või juuli. Kõik oleneb tuulest. Pesu laperdab, poleeritud puud kukutavad ennast nagu suure kella seierid küljelt küljele. Vasakult paremale. Parevalt vasakule, kui tuul suunda muudab, üks linakülg kuiv on.

Kõrgel üleval, vastu lillat õhtutaevast lehvib midagi heledat. Heledal on kontuurid, jooned. Kui joonte järel silmadega käia (sest keskelt paistab see hele-heledus lausa läbi), ilmuvad püksid. Leida püksid. Pitsidega, aga pitsid on veel heledamad kui püksid. Pitsid: auk augu kõrval, ime siis, et aega ei kulu, enne kui nägema hakkad.

Sel ajal, kui mina... sel ajal, kui mind... sel ajal jõudis Leida koju minna ja ennast uueks, homme algavaks päevaks korda panna.

Ta on puhas, lausa nutmapanevalt puhas. Puhas tüdruk. Puhas inimene. Kuidas nii saab? Kuidas on see võimalik? Mina teistsugune. Lugeja poiss, nagu Ksülofon ütles. Niisugusel elus ainult üks ülesanne: rohkem lugeda. Või siis lugedes aega ihupuhtusest mõelda, küünealused lähevad paratamatult mustaks. Kirjutamisest rääkimata: seegi vist mitte eriti puhas töö. Rohkem ikka must. Mustaga valget. Kuni valge lõpuks võidab, kuid see siis juba Lõpp, Surm. Selleni veel aega. Küllalt, et lugeda. Küllalt, et kirjutada. Mõlemast rõõmu tunda.

Sikutangi püksid nõõrilt maha, lasen puu alla. Võtan taskust tindipliiatsi. Keemilise pliiatsi. Kui sellega kirjutad, siis jääb. Pärast ei saa enam maha, pese, nühi palju tahes.

Teen mõlemale säärele poolristi. Suure T. Toomas Tamm. Tamm Toomas. Nagu Athos mileedi õlale. Küllap ka valgele. Lõhnavale. Siidsiledale.

Siis tõstan tüki taevasse tagasi, vaatan uhkelt lehvivat lippu. Olen sinna jälje jätnud. Söövitanud. Mõelnud. Muretsenud.

T. T.

AADU HURT

Surmanuhtlus

Kristallist sokkel läbistab troopikaliselt keerdunud planeedi
loodusloomuuseumi nagu laps kel on kaotsi läinud
joodetud rohumaa päevad jõuavad lõpule
koorma otsast astub maha kass
kuulipilduja
ta on roosa nagu ämber

Metanoia

Transparentsete jääkide tagakiusamine ei lahutanudki
ühel päeval enam mu meelt
tigidaks muutusid peeglites igavlevad koerakoonlased
ja soolast vaid igisoolast vett sünnitas kestvalt
magna mater
olen riitusest tüdinenud
talve saabumisega pühitakse ära kõik tabud mis seni
kujundasid
juudaseeklite eest ostetava tapakirve
reeglistikku
tule sinagi minuga
lähme ja kaardistame lõpuks
hiirvaikse aguli
närvivõrgustiku
kord peab olema kuigi pole kordagi veel olnud

Mürgitus teeb õnnelikuks

Vaimustus ei tule ju soovist
täituda imelisimate põõsastaimedega
on veel miski mis võib pretendeerida ilma keskme tiitlile
pervedel saan kord istuma
rõõmsameeli. KELL kaelas? PAEL?
palavikku haigestun säraval päeval kui
inimeste südamed muutuvad rõõmsaks
salapärase varikatuste loodud heaolutundest
kui kaua suudan veel vallata kristlaste templit?

Jeremiaad

Kui mu sügavast uudishimust saab kord vana ja vaevatud parklaev
pean leinama vareseparvede keeletut surma

mis tänu avaratele rohumaadele kasvab grandioosseks elamuseks
mu raugastunud mälu ei võta siis vastu enam midagi
mu raugastunud mälu ei võta siis vastu enam midagi peale konservi-
karpide

eelistan jääda selliseks nagu rohekad kaablid

vaevaga kogutud kopikad lasevad tulde mu pärgarterid

JAAK SARAPUU

KARJAS KENAD UTED

Vait, nüüd räägin mina! Või teeks nendega täna tõepoolest katse, vähemalt prooviksiki. — Nad jäävad vait, sest kui Tarmo ja Oleg suu sulgevad, vaikivad teisedki; katkeb too lakkamatu sumin: repliigid, mulin, sügamine ja rõhitsemine. — Karjas oli siis hea, kui loomad rahulikult sõid ja taevas sõudsid õblukesed pilved nagu uduvaibad; niidumasin lõgistas rukkipoollul ja brigadir kappas ratsahobusel läbi külavahetee, tolmujuutt taga; üks lammais kõhis nagu haige vanaema; siis nägin: lambad kolhoosi viljas, sa suur jumal, peksin neid ägedasti pika vitsaga, aga lambad on kole lollid ja kangekaelsed elajad. Vait, mis te ometi määgite! — Neile peab otsekui puust kõik ette tegema, metoodiliselt selgitama, et nad põhilise korralikult kaustikusse märgiksid ja sealt komistamata jutustama õpiksid, sest nad peavad õppeaine, millest koguni lõpueksam, korralikult selgeks saama. Suu on ikkagi inimesel söömiseks ja õigel ajal rääkimiseks, ütlen mina, suud kasuta siis, kui sulle selleks luba antakse. Te kuulake ja märkige kõik üles, loete õpikust juurde ja pidage meeles: nõuan täpseid vastuseid. — Peletasin lambad kolhoosi viljast ja mul oli hea meel; mu süda vasardas ja ma kaisutasin koera, heites pilgu kodu suunas. Olin just lammastega kodukandi nurmel. Meie korstnast tõusis suitsu ja ma teadsin, et vanaema küpsetas parajasti pannkooke; ema sidus kolhoosiväljal rukkivihte;

terve nurm oli rahvast täis ja hakkide arv aina kasvas. Isa pidi valla-
majja minema. Seal ta jalgrattaga sõitis, pöördudes koduvärvasse. Siis
kostiski meie laudatagusest võsast pauk. Ma kiljatasin; vanaema tuiskas
trepile, nii et tal polnudki kühmu seljas; mu isa lamas pikali värava juu-
res, pluusitasku asemel verine auk, silmad klaasistunud. «Neetud olku ti
sugu!» ähvardas vanaema rusikaga metsa suunas. «Üits poig tetti kula-
kuss, tõni lüüdi nüit ku peni maha. Mis sa eng tahat tan maa pääl
tetä?» — Minu ema päevatasu oli tollal kolhoosis igatahes väiksem kui
sellesama keskmise rea kolmandas pingis istuva vinnilise näoga Tarmo
taskuraha. Mu kaks vanemat venda asusid õnneks usinasti tööle, kuid
minul oli tahtmine edasi õppida. Veel keskkoolis kandsin ma aasta läbi
vanaema villasest undrukust ümbertehtud seelikut ja jalas ema kodan-
liseaegseid kingi, mis mu kannad veriseks hõõrusid. Mind vaadati mu
riiete pärast pilkavalt ja ma ei seltsinud kellegagi peale Ülle, kes näis
sama vaene, sest ta isa oli vangi viidud. Tassisin üle päeva suure
mannerguga turule piima, et piima müügist saadud raha eest hing sees
hoida. Korjasin salaja ema teadmata raha uue palitu jaoks ja sõin vahel
päevas vaid saiakese ning jõin tassi teed. Mu silme ees läks sageli mus-
taks ja ma minestasin kord kehalise kasvatus tunnis, kui pidime viit-
sada meetrit jooksma. — Oleg, klassi iludus ja kooli popansambli juht,
sealt aknapoolse rea tagumisest pingist, joonistab kaustiku servale
lõustu, selle asemel et minu poolt antud definitsiooni, üht ühiskonna-
õpetuse raudvaradest, korralikult üles märkida. Tema silmis on üks-
kõiksus. Nende kõikide silmist vahib vastu Olegi nakatatud ükskõik-
sus. See on mingi uut tüüpi halltõbi, mis peaaegu kümne aasta jooksul
klassidest vastu kumab: tuim silm, pealiskaudne kõrv, lohakas keel,
sirgeldused konspektides, lisaks tundmatud mõtted ja teod. — Mind
vihastas alalõpmata kangekaelne oinas, kes karja juhtis, nii et mina,
nende karjane, ja mu truu koer otsekui palja õhuna näisime. Olgu kar-
jamaal kui tahes maitsev hein, kippus oinas ikka kusagile mujale ning
tema järel loomulikult lambakari. Küll ajasin looma taga või lasksin
teda koeral pureda, kuid asjata; oina sarviline pea pöördus endiselt kol-
hoosi viljaväljade suunas. Nuputasin talle vihahoos karistuse: sidusin
elajale laudklotsidest silmaklapid, nii et ta nina ees vaid ribakest
karjamaad märkas. Mõni päev oli rahu, siis lahkus oinas jällegi otse-
joones, ise küll poolpime, karjamaalt ning nõme kari tema kannul. —
Õppisin juba algklassides kenasti ja mu käitumine oli väga hea. «Sinu
isa oli bandiitide ohver,» toonitas mulle klassijuhataja. «Ta langes kui
kangelane.» Mind võeti esimesena pioneeriks ja valiti rühmanõukogu
esimeheks. Sealpeale on mind aktivistiks arvatud; olen peale õppetööd
alati mingit kohustust täitnud; olen rohkesti kõnesid koostanud ja need
valju ning selge häälega paberilt maha lugenud. Sellepärast soovitati
mind ülikooliski õpetajaks. Tööl olen end pidevalt metoodiliselt täien-
danud ja arendanud, täitnud rangelt programmi nõudeid ja minu aines
ei või naljatada. Esimestel tööaastatel nutsin sageli pärast tunde õpilaste
pilahimu pärast. Ma ju ometi rääkisin ladusalt ning selge häälega. —

Tundsin end kole hästi, kui vanaema, hea hing, mulle lihtsa saladuse õpetas: pane õige oinas kammitsasse; vanasti pandi iga kangekaelne oinas tingimata kammitsasse; las näeb, kuid minema silgata ei saa! Meile koeraga saabusid seejärel paremad päevad. Ma olin koguni rõõmus, kui oinas sügisel veristati ja ma silmitsesin võidurõõmsalt ta rehe alla visatud pead. — Või teha nendega täna tõepoolest katse? Kuigi pärast tutvust Reinuga ma eriti katsetesse ei usu. Just katse pärast ma Reinuga (kes oli kooli juurdeehitusel brigadiriks) oma õppetöö kolmandal aastal tutvusingi. Ta ehtas koolimajale sedasama uut tiibkorrust, kus ma nüüd antud hetkel seisan ja staadionile vaatan, kui mu suu ütleb reegleid ja vääramatuid tõdesid, mis aegade jooksul mulle kindlasti pähe kulunud. Ma tulen lihtsalt klassi ja küsin, et kus on eelmise tunni järg, ning seletan edasi. Loomulikult nägin ma tookord Reinu matsliku põhiolemuse läbi, kuid iga naine peab kord abielluma ja ega minu välimusega polnud ju kes teab kui suurt valikut; pealegi alevikus, kus minul ei sobinud nolkide seas restoranis või kultuurimaja tantsupidudel passida. Püüdsin Reinu kasvatada; õpetasin talle viisakat käitumist ja puhtust, aga ta naeris mu üle. Ta pidas mu õppeainet tühiseks ja pilkas mu ellusuhtumist. Ma ei suutnud taluda ta haisvaid jalgu. Läksime aasta pärast lahku ja meessoost ei jäänud mulle muud peale ühe haiglasliku voodiharjumuse ja tütre, kes on täpselt minusse. Vähemalt kasvatada olen ma teda püüdnud niisuguseks nagu ma ise: nõudlikuks ja printsipiaalseks. Ta oli keskkooli aktivist nagu mina. Nüüd mõtlen ma hirmuga, midagi on tüdrukus ülikoolipäevil murdumas: ta kannab poisipea asemel lokke, nõuab järjest uusi moodsamaid hilpe, on enesele peigmeheks kellegi leedulasest arstiteaduse tudengi leidnud. — Katseks oleks sobiv aeg, sest tänase tunni materjal sai läbi võetud ning tunni lõpuni on veel tervelt kümme minutit. Nad heidavad õue varjamatult igavlevaid pilke ja tõepoolest, käes on suur kevad: veed voolavad, päike paistab ja üks värvuke koputab nokaga vastu akent. Mu vanaema ütles, et see tähendab lahkumist. Tookord oli tal õigus. Ta maeti peagi ja mu emal läks väga raskeks, sest vanaema tegi kodused toimetused (nagu minu ema nüüd minu juures). Aga mis minu juures viga: kolmetoalist mugavustega korterit ei saa võrrelda talumajapidamisega. Tõusen varakult ja võimlen, sest olen kaalus kohutavalt juurde võtnud; keedan kohvi ja tõttan kooli, kus olen peaaegu lõunani. Ning mu tasase loomuga ema (olen ise rohkem isasse) on mulle maitsva lõuna valmistanud. Söön ja magan. Õhtul vaatan televiisorit ja loen ajalehti. Mõnikord jalutame emaga. Üldse armastan ma pärast kooli hirmsasti rahu. Iga erutus või ootamatu külaline on mulle vastunäidustatud. — Need olid ilusad hetked, kui lambad rahulikult sõid. Päike kuldas mu koduküla, kus nüüd industrialiseerimise käigus (mida mu endine mees Rein «nõmeduseks» nimetas) on talumajad kadumas. Sain Reinu peale kole vihaseks ja tõestasin nagu mõnele põikpäisele koolijütsile, et minu kodutalu viletsate põldude asemel laiuvad saagirikkad kolhoosipõllud. Meie pere oleks seal soonurgas igavesti

vaevelnud, aga nüüd elame kui kuninga kassid: mu ema on personaal-pensionär, vanem vend pealinnas kaupluse juhataja, noorem vend restoranis šveitser. Kui Rein mulle sõnalahingus alla jäi, sest ta rauakooli haridus ei võrdu ju minu kui ajaloolase haridusega, hakkas ta minu õrritamiseks tobeda häälega möögima: «Targast Taalinist haaravaid viise laulab puuraidur lõkkestule ees . . .» — Oleg kritseldab jälle konspekti siivutuid lõustu ja Tarmo haigutab peaaegu avalikult; teised poisid piiluvad endiselt õue; tüdrukud teevad üksteisele mingisuguseid ainult neile teadaolevaid näogrimasse; Annelil tilpnemas kõrvas rõngad, mille kandmiseks ta koguni direktorilt eriloa kauples. Taevas, ka teistel plikadel kõrvarõngad! Aina vorm ja vorm, kuid milline on nende sisu . . . Tänu mu meetodile neid valitseda on nad praegu nii rahulikud ja talt-sad. Mu reegel on tegelikult imelihtne: kes suud valesti paotab, seda hakkab üpris kõvasti oma aines pinnima. Pärast üht suupruukija läbi-kukutamist ei kuule ma enam ohtlikke vasikalollusest tingitud repliike. Selline karistamismeetod on mind alati ja igas klassis aidanud. — «Olgu siis,» alustas õpetaja Leida Rohuneem pisut ebalevalt, mis klassil märkamata ei jäänud. «Meil on veel tunni lõpuni seitse, ütleme viis minu-tit . . . Palun olge nii kenad ja esitage mulle küsimusi.»

Oleg lõpetas kritseldamise ning klass vaatas mõistmatult kogukat heledapäist õpetajat, kes kandis lühikest roosat kulunud kostüümi ja vibutas harjumusest paremas käes kaardikeppi.

«Milliseid küsimusi?» kohmas esimesena Tarmo.

«Küsimusi, noh, kõigest küsimusi . . . Ma mõtlen avameelseid . . .»

«Avameelseid,» kergitas Anneli umbusklikult oma kriipskulme.

«Jah, avameelseid . . . See võiks meil nagu heaks traditsiooniks kujuneda. Ma olen valmis vastama . . . Milleks salatseda?»

«Hüva,» sulges Oleg otsustavalt kaustiku, «õpetaja, miks te räägite üht, aga tegelikult on elus kõik teisiti?»

«Miks õpikud on igavad?»

«Miks teie juttu keegi kuulata ei taha?»

«Miks te hindate ebaõiglaselt?»

«Miks te nii maitsetult riides käite?»

«Miks kemma õps on dire armuke?»

Küsimusi sadas üha edasi. — Hullunud lambakari sööstab kolhoosi viljavälja: nad trambivad, purevad, sõtkuvad, roojavad. Nad ei hooli enam oma karjasest ega koerast. Ta peksab pudulohuseid pika piitsaga, tirib neid sabadest ja sikutab jalgadest. Võsast kõmata üksik lask. Ta kisendab meeletult: «Vait, nüüd räägin minal!» — Kaardikepp raksatab vastu esimest pinki juppideks, nii et üks kild heleda laksuga vastu aként lendab.

Klass ei olnud veel kunagi õpetaja Leida Rohuneeme nii vihasena näinud.

«Killud toovad õnne,» tähendas Tarmo, mispeale klass otsekui ühest suust naerma rõkatas.

1. nov. 1987. a.

202900

THOMAS STEARNS ELIOT

Inglise keelest tõlkinud Jaan Kaplinski

Kolme targa teekond

«Oli külm, vinge ja külm, see oli
Kõige halvem aeg aastast
Teekonnaks ja veel nii pikaks teekonnaks:
Teedelagu ja kuri ilm,
Sügav talv.»

Ja kaamelid, kärnas, jalad veritsemas, vastu tõrkudes
Heitsid maha sulalumme.

Jah, vahel me kurtsime taga
Paleesid nõlvadel ja terrasside astanguid
Ja šerbetti toovaid siidis tüdrukuid.
Kaameliajajad sõimasid ja sajatasid
Ja jooksid ära naiste ja viina järele;
Ja öösi ei saanud lõkkeid põlema ja vahel polnud ulualust;
Linnade vaen ja linnuste kalkus,
Räpased külad, kallid hinnad —
Raske oli, raske ja ränk.
Lõpuks me olime öödki otsa teel,
Vahetevahel suikusime,
Kõrvus olid hääled, mis kuulutasid,
Et hullus on see kõik.

Siis puhteaegu jõudsime orgu, seal, allpool lumepiiri
Oli soem ja niiskem, noor rohi lõhnas,
Oja jooksis, vesiveski tagus pimedust,
Kolm puud paistis vastu madalat taevast
Ja vana valge hobune kappas eemale mööda aasa.

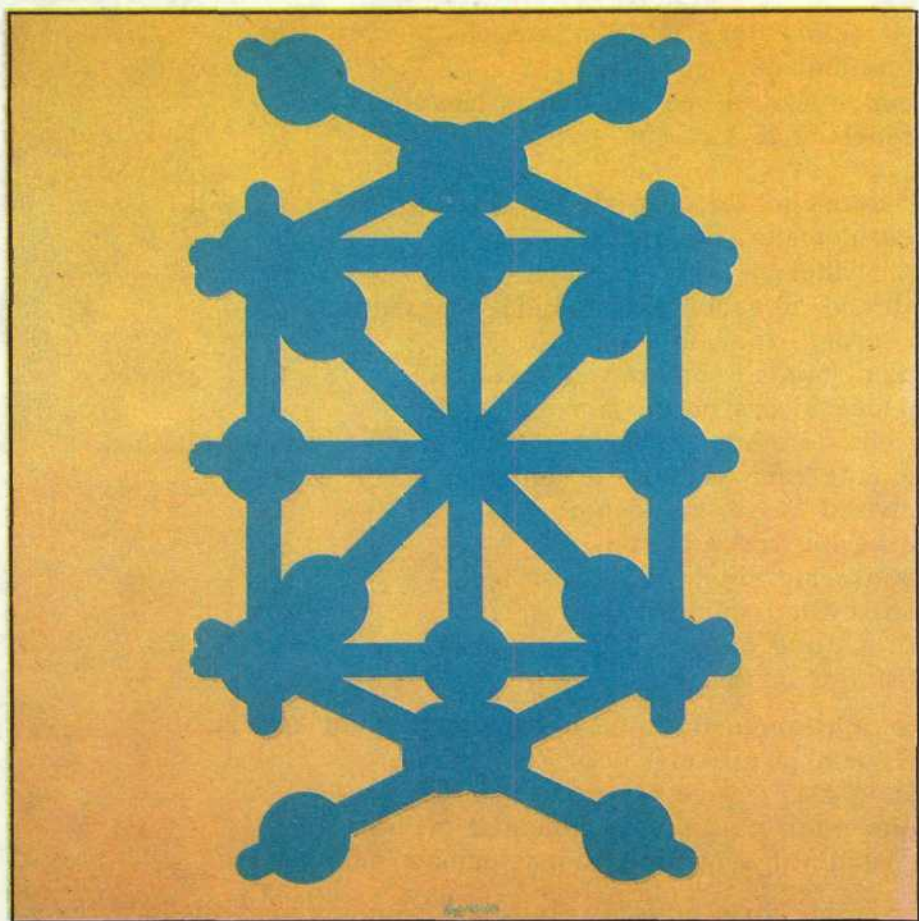
Siis saime kõrtsi juurde; pealispuul rippus viinapuulehti.
Kuus kätt heitsid läve ees täringut hõberahade peale
Ja jalad võmmisid tühje lähkreid.
Aga seal ei teatud midagi ja me läksime edasi
Ja jõudsime õhtul pärale, otse kõige parajamal hetkel.
See oligi see paik; me jäime rahule (kui nii võib öelda).

See kõik oli väga ammu, nii on ta mul meeles,
Ja me läheksime uuesti. Tee ainult kindlaks,
Tee kindlaks:

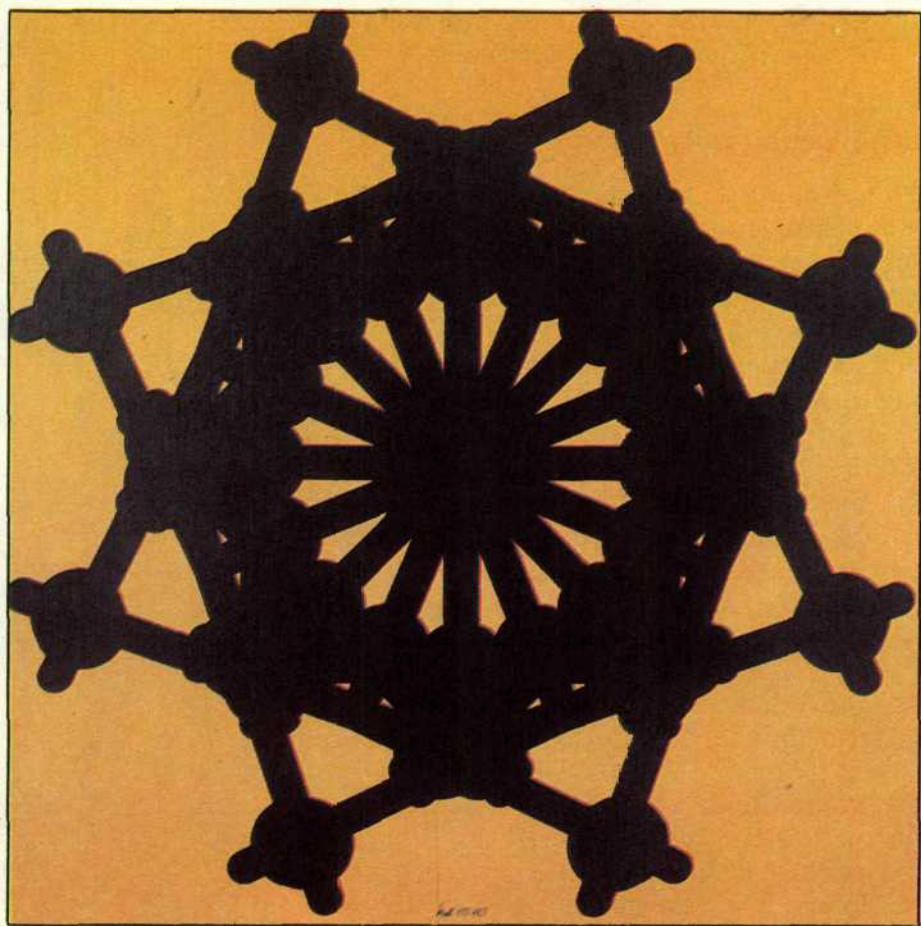
Kas kõik see aeg juhiti meid sünni
Või surma poole? Sünd oli kindlasti olemas;

T. S. Eliot (1888—1965), Nobeli preemia laureaat 1948.

Tõlked on tehtud umbes 1968. a.

Raul Meel.
«Muinasjutt Sinipüksikesest, III-9. Värav».
Akrüül, lõuend. 1972—1979.

Raul Meel.
«Muinasjutt Sinipüksikesest, V-9. Lõks kinni».
Akrüül, lõuend. 1972—1979.

Me nägime silmsi ja ei kahelnud. Ma sain näha sündi ja surma,
Kuigi pidasin neid lahus; see sünd
Oli kuri ja kibe surmavaev, otsekui surm, meie oma surm.
Me läksime tagasi oma poole, sinna kuningriikidesse.
Aga seal polnud meil enam hea vana seaduse all,
Seal, kus võõras rahvas hoiab kinni oma jumalatest.
Ma sureksin rõõmuga veel üks kord.

Laul Siimeoni jaoks

Issand, Rooma hüatsindid ajavad kaussides õisi
ja talvepäike ronib lumehangedel;
külmade aeg tõrgub mööda saamast.
Kerge on mu elu, kes ma ootan surmatuult,
nagu sulle mu käeseljal.
Tolm päikesepaistel ja mälestused nurkades
ootavad külma tuult, mis puhub surmamaa poole.

Anna meile oma rahu.

Palju aastaid olen kõndinud siin linnas,
uskunud ja paastunud, pidanud vaeste eest hoolt,
jaganud oma aust, andnud oma varast.
Tühjalt ei läinud keegi mu ukse tagant.
Kes mäletab mu koda, kus hakkavad elama mu laste lapsed,
kui ahastuse aeg on käes?
Nad lähevad kitsede radadele, rebaste urgudesse,
pagedes võõraste nägude ja võõraste mõõkade eest.

Enne köidikute ja rooskade ja itkemise aega
anna meile oma rahu.

Enne peatusi üksilduse mäel,
enne emade ahastuse tundi,
nüüd sellel sünni- ja surmakevadel,
las laps, veel hääletu, veel ütlemata Sõna
annab Iisraeli lohutuse

mehele, kes on elanud kaheksakümmend aastat ja homset enam
ei näe.

Sinu sõna järgi.

Nad kiidavad Sind ja kannatavad põlvest põlve
auhiilguses, äranaerdult,
valgus valgusele, tõustes pühade redelit mööda.
Minu jaoks pole veretunnistaja tee, ekstaas mõttes või palves,
ülim nägemus pole minu jaoks.

Anna mulle oma rahu.

(Ja Sinugi südamest torkab mõök läbi,
Sinugi südamest.)

Olen väsinud oma elust ja nende eludest, kes tulevad pärast mind,
olen suremas oma surma ja nende surma, kes tulevad pärast mind.
Lase oma sulasel minna,
kui ta on Sinu lunastust näinud.

Marina

*Quis hic locus, quae
regio, quae mundi plaga?**

Mis mered mis rannad mis hallid kaljud mis saared
Mis vesi labisemas vastu vööri
Ja männilõhn ja hoburästa laul läbi udu
Mis kujutused tulevad tagasi
Tütreke.

Need kes teritavad koera hambaid, tähendades
Surma
Need kes sillerdavad koolibri auhiilguses, tähendades
Surma
Need kes istuvad rahulolu latrites, tähendades
Surma
Need kes vaevlevad loomade ekstaasis, tähendades
Surma

On kehatuks saanud, hajunud tuulde,
Männihõngu ja udusse, metsade laulu
Selles halastuses sulatatud siinsamas

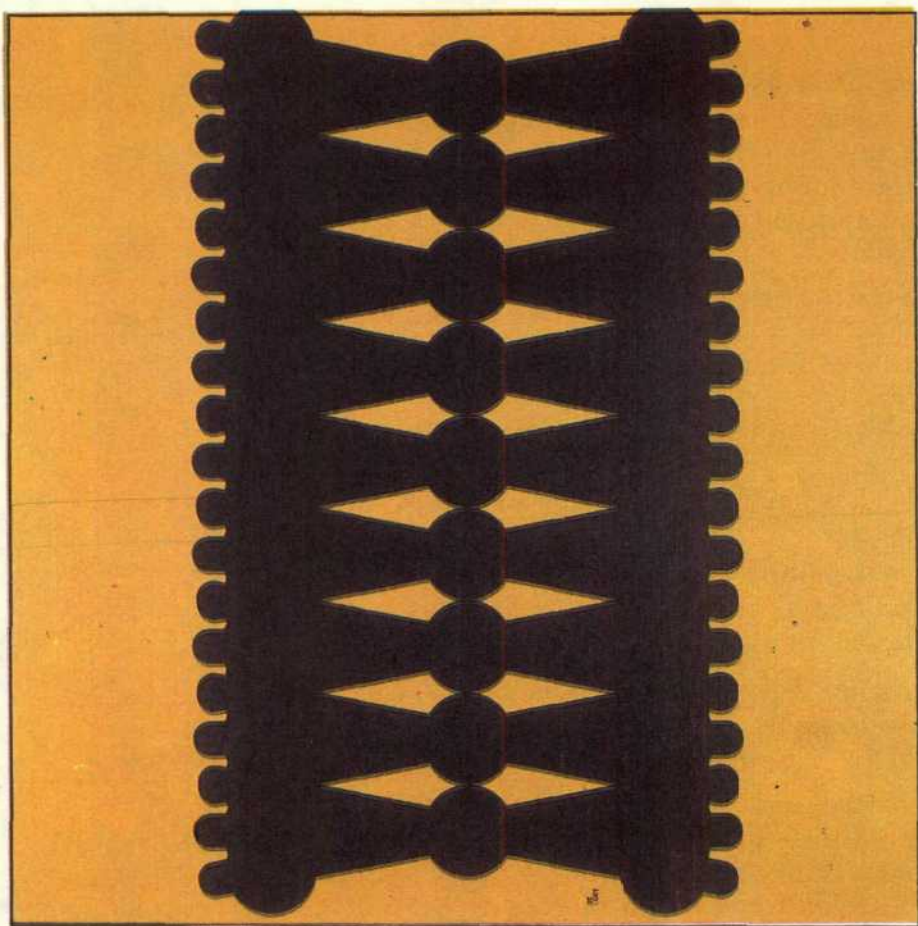
Mis nägu see on, hägusam ja siis selgem
Pulss randmel, nõrgem ja siis tugevam —
Antud või laenatud? kaugem kui tähed lähem kui oma silm.

Sosinat ja naerutuksatusi lehtede ja tõttavate jalgade vahel
Allpool und, kus saavad kokku kõik veed.
Raapuu lõhkeb jääs ja värv praguneb kuumast.
Minu tehtud on see, ta ununes
Ja tuli meelde.

Lõtvub taglas ja kõdunevad purjed
Ühe juuni ja järgmise septembri vahel.
See teadmatu, poolteadvusetu, võõras sai minu omaks
Kiilulaudades lekk, praod tahavad tihtida.

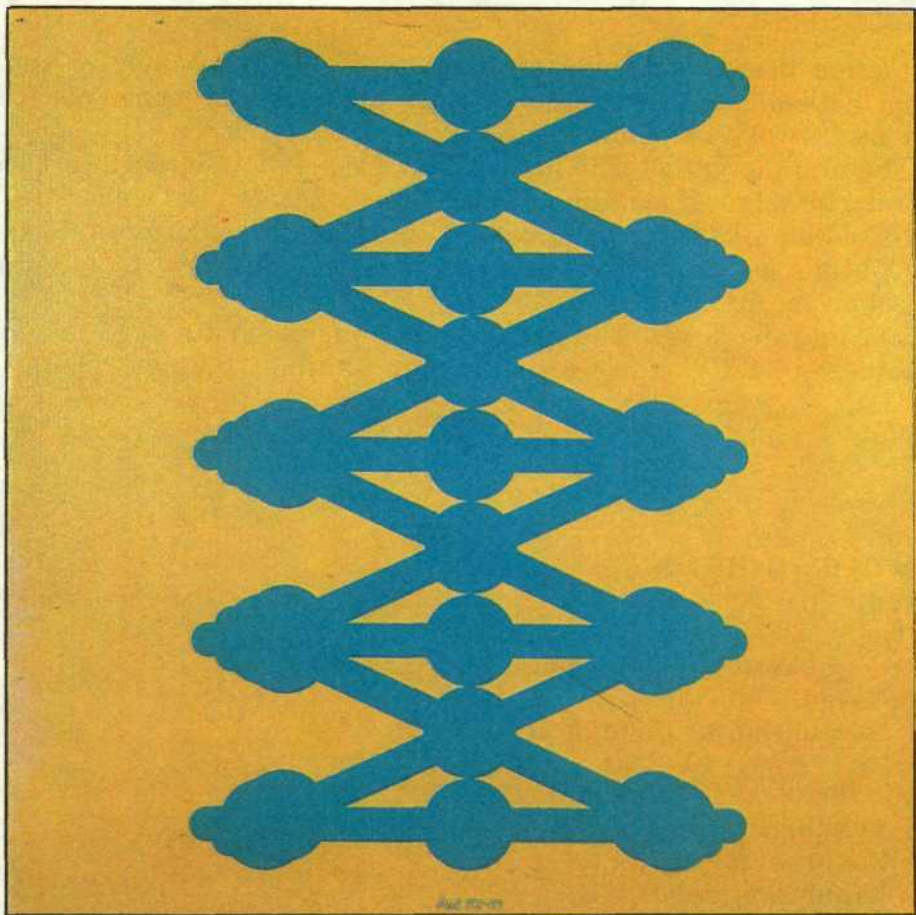
See vorm, see nägu, see elu
Elades elamaks aegilmas teispool mind; las ma
Jätan oma elu selle elu eest, oma hääle selle veel hääletu
Ärkvelolija, avatud huulte, lootuse, uute laevade eest.

Mis mered mis graniitsaared mu taldade vastu
Ja hoburästa kutse läbi udu
Tütreke.

Raul Meel.
«Muinasjutt Sinipüksikesest, VI-9.
Vastandumine».
Akrüül, lõuend. 1972—1979.

Raul Meel.
«Muinasjutt Sinipüksikesest, VII-9.
Lõtvumine».
Akrüül, lõuend. 1972—1979.

LÄTI BUKETT

MĀRIS MELGALVS

* * *

Puuduta maad, kõik maa on valge, kõik maa on valge, ei enam sugugi haljenda ta. Anna nüüd soojust, löö värskeks ta palged, tead väga hästi — kõike suudad ju sa.

Rahe on rahe ja hall jääb halliks, kõike varjutab udu, nagu sa näed. Kus me küll sel suvel jaanituld teeme? Otsusta ära, millisel mäel.

Mis sa küll arvad, kui palju kaalub, mis olla küll võiks ainsa lõkkegi hind? Mida sa, jääpurikas, siis peale hakkad, kui kas või üksainus päiksekiir torgib sind?

Rahe on rahe ja hall jääb hallaks, kõike varjutab udu, nagu sa näed. Niikaua elab veel siin meie sugu, kui mitu jaanituld süütame mäel.

Tõlkinud Kalev Kalkun

GUNTARS GODIŅŠ

Järved

Järved hüüavad ise oma nime
ja kukuvad.
Sest pole miskit, et hüüdjat ei ole.

Kukub.
Järv kukub.
Järv kukub alla.
Järv kukub alla me külla.

Sest pole miskit, et keegi ei oota.
Kukub.
Kaua ta nukrutseb
üksinda ülal?

Kukub.
Järv kukub.
Järv kukub alla.
Järv kukub alla me külla.

Sest pole miskit, et armastust pole.
Sest pole miskit, et maad tal ei ole.
Avame peod,

kukkugu nad.
Sest pole miskit, et külmad on peod,
küll soojagi saab.

Pilgud on taevas,
kukkugu kallis.
Sest pole miskit, et vaevab:
keegi ei salli.

Tiivad lööb kokku,
hüüab nime
ime,
pilv või
eksitus pime.

Kukub.
Järv kukub.
Järv kukub alla.
Järv kukub alla me külla.

* * *

Lehejõgedes ja minu veres
pesid end koidud ja linnud.
Jällegi oleme ärkvel.
Lendavad võluvaibal silmad,
lendab valguse peopesas tolm,
lendavad õnnelikest tarudest mesilased.
Sündimine pesas ja taevas,
elamine lõhnas ja õies,
toas, hangedes, kivis.
Sündimine lampides ja vihas
meie tänavate ja keele puhtuse pärast,
et võiksime minna ja öelda,
et võiksime hüüda nimepidi
põrmu ja lippude valu.
Tuulte ja voogude vastu peksavad tiivad,
langevad suled ja pilvede vari
alati, alati, alati
lehejõgedes ja minu veres.

Raul Meel.
«Kallistus, G-1-5». Segatehnika, paber.
1986—1988.

Raul Meel.
«Kallistus, G-III-5. Segatehnika, paber.
1986—1988.

KLĀVS ELSBERGS

* * *

ma ei ütle lahti sõbrast
ka siis kui ta joob

ma ei ütle lahti päiksest
kui teda ka pole

ma meenutan pimedas onnis
surmkahvatuid vaarikavarsi
nad kindlasti ihkasid päikest

ma reeta ei taha sõpra
keda elu on joonud kuivaks
kui närtsinud õis

Ühiskondlik triolett

ma raban küll et oleks hää ja vaba
kuid ise määrän kui suur on mu koot
ma tarku õpetusi suuremat ei taba
ma raban küll et oleks hää ja vaba
ma põrmugi ei vahi oma naba
kuid öökima mind ajab vale noot
ma raban küll et oleks hää ja vaba
kuid ise määrän kui suur on mu koot

Tõlkinud Ita Saks

JURIS KUNNOSS

Kuidas rahvaluulet autentselt üles märkida

Läksin reejälgi pidi, pime oli, tuled
jäid vasakule. Terve tund hõiguti mind kodust
(esmakordselt siinmail, nad said aru), ja jalad said
märjaks, jõin tulist grokki ja hingasin rohutee aure sisse.
Naljähambast peremees urises joobnult naise peale:
ma ju ei nõua, et mind passitaks nagu mõnd saksa
ma ei nõua mingeid šmoorpraade, kuid tahan,
et kohupiim oleks kodus,
kas ma siis ei või kordki süüa kohupiima.
Peremees, lõuapoolik ja suurustaja, muheles:
loll olin. Kui ma võõpasin seda maja, kus

praegu on Kirjanike Liit, kutsus proua ise mind
enda kõrvale sohvale. Kas ma siis ei tohtinud sellest kinni
haarata. Siis ma sult kohupiima ei nõuaks.

Napsitanud peremees laulis tuhmil häälel:
kui sõit läks läbi Türgimaa, siis lahkelt lehvitati
kaikaga ja hüüdes, kuhu trügid sa,
meid ähvardati sitaviglaga.

Ma ei tea, miks see mulle praegu meenub
peremees on ammu mulla all
üht tema laulu tean ma veel:
siis nuttis memm ja nuttis taat
ja teised nutsid ka

(variant: ja vana Krastinš ka)
ja vanapiiga Marija
vett valas lausa ojana.
1984

Tõlkinud Kalev Kalkun

ANNA RANCĀNE

Joonistus (tähed)

Ma tahan joonistada ööd, — ütles laps, — aga mul
pole musta paberit,
ja tuule ma joonistaks ka, aga paberile, millel kaksteist
värvi.

Tuul puhub ju tähed kõik hommikul ära
ja pühib nad rohu seest kokku, igaüks võib endale saada
ühe tähe kõrva külge või noka otsa.

Ma joonistan tähe jänesele vuntsi või vihmakassile
pessa,
mis ta seal otsib kui pöörane?

Metsõunapuul tähed on hirmus hapud ja pajul
tähed on lookas.

Õhtu igalt poolt otsib nuttes tähti taga ja õmbleb
nad uuesti tähtpeadega taevasse kinni.

Äraolek

Puud võõral, heitunud pilgul
vaatavad eemalt, peidavad pungi,
nagu emad lapsi mööduja eest,
et ära ei kaeta, ära ei sõnu.

Vesi kui elutu kala kõht
paistab aiast, mis raskelt hingab,
käsi laubale surutud,
silmitseb mind, kuid ei tunne.

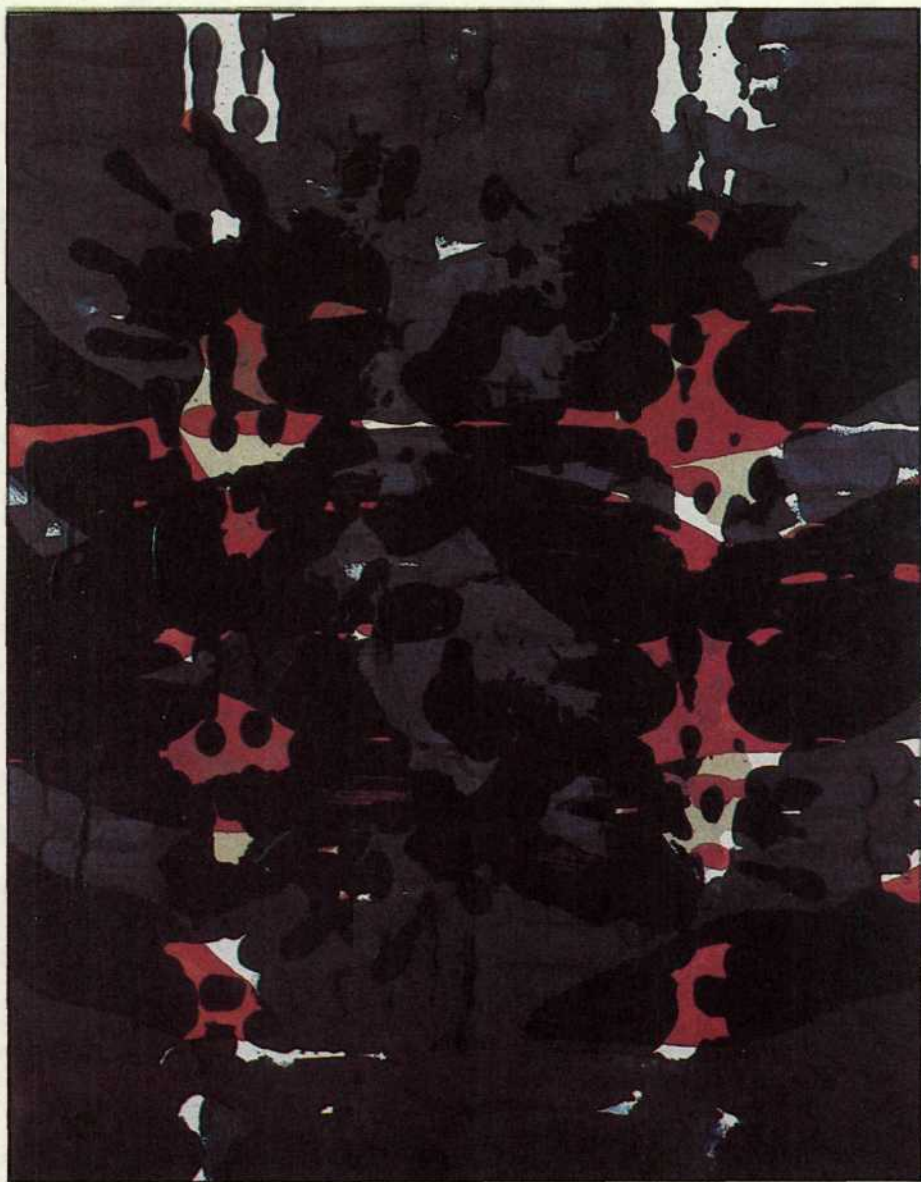
Tee on kolm korda keeratud lukku —
ööga, tuulega, sirpja kuuga,
ainult see, kes suri, kui mind ei olnud,
tuleb mu ligi ja teretab.

Tõlkinud Ita Saks

Raul Meel.
«Kallistus, G-IV-5». Segatehnika, paber.
1986—1988.

Raul Meel.
«Kallistus, G-V-5». Segatehnika, paber.
1986—1988.

AMANDA AIZPURIETE

* * *

Kuu see ütles: «Maksa mulle selle luuletuste öö eest.»
Mina vastu: «Kott mul tühi.»
Kuu see ütles: «Kiirtega sind kinni õmblen, suu sul sulen.»
«Teenijaks ma sulle tulen!
Teenin tasa ööd need rauged, koerte haugatused kauged.»
Kuu see ütles: «Minu majas

pole kellelgi sind vaja.
Malbeid teenijaid ma vajan.
Peegelpilte purustaksid, pettesildu poolitaksid.
Otsi mulle teised rahad.»
«Kas sa mälestusi tahad?»
«Vahel.»
«Nendes olen ma veel mahe.»
«Too, ja ise jalga lase.»

Tõlkinud Ita Saks

* * *

Raske kui roosilõhn
on see sügis.
Igas koidueelses unenäos seisan
jaamaperroonil.
(Varblased kisklevad loiguserval
raasukeste pärast,
rong ei tule.)
Meie naabrinaine on järsku halliks läinud.
Vana jaapanlane kollases kimonos
sosistab tugitoolis sügistankasid
kuuvalgusest ja külmetavatest lilledest.
Öösiti akna taga kolav tuul
on sinu nägu.

Tõlkinud Kalev Kalkun

VIESTURS VECGRĀVIS Mis toimub läti luules?

Lāti keelest tõlkinud Kalev Kalkun
Noorte luule... Igal juhul kuulub sellise op-joonistuse juurde lootusrikas ootus, isegi antus optimismi ja põlvkonnaühtsust rõhutatavat värvi. Sest iga uue põlvkonna manifest on seotud mõttega, et just nende seast tuleb see luuletaja, kellest saab või kes juba on uute ühiskondlike tõekspidamiste ja uue kunstimõtlemise ere väljendaja. Aga samal ajal tihtilugu just see noorte ja oodatute maailmavaateline ja kunstiline värskus ning omanäolisus saab Hiina müüriks, mis takistab leida kontakti lugeja või teinekord kriitikugagi.

80. aastate läti luulesse tulijad (arvestades vaid 1980—85 ilmunud raamatuid) on oma kirjanduslikus kogemuses pidanud

kokku puutuma peajasjalikult heasoovliku ja mõistva suhtumisega. Mõistmatust, hämmingut ja eitust — nagu oli 60.—70. aastate vahetuse noorluuletajate puhul, kelle poeetiline maailm kutsus osas lugejaskonnast esile etteheiteid luulevõõruse, mõistetamatuse, elitarismi, elu mustaksmaalimise jne pärast —, on harvem ette tulnud. 80. aastate noored ei pea enam võitlema selliste fantoomidega. Praegusajal ei ole tarvis kunsti- ja argielusfääride iseseisvust enam tõestada (loomulikult võivad need sfäärid vahel ka kattuda). Toonased polariseerumised tähendasid aga paratamatult ja seaduspäraselt ka luule populaarsus- ja vastuvõetavustooni kitsenemist, isegi luule hermetiseerumist. Ühiskonnas valitsenud suundumus

pragmatismile, merkantiilse ja ratsionaalse kunsti evitamisele ning tarbimisele, lisaks püüded demagoogiliselt mängida poliitilise retoorikaga ja silmakirjatsemine «nii töö! kui puhkehetkel» — kõik need nähtused tingisid uue sugupõlve mureprobleemid, teistsugused luulekangelased ja oma eluhoiaku. Eeskätt aga oli see kõik viinud sõna prestiiži langemisele. Luule oli kaotanud selle laia ühiskondliku kõlapinna, mis tal oli Lätis 60. aastatel. Noorte luule püüab taastada kontakti ühiskonnaga, eriti aga oma põlvkonnaga. Sellest ehk tuleb ka luule kvaliteedi teatud madaldumine — otsitakse niisuguseid vorme ja väljendusvahendeid, mis suudaksid sidet lugejaga alal hoida. Noorte luule püüab anda äraleierdatud sõnale tagasi ta funktsiooni — mõjutada ühiskondlikku teadvust. Üks selle tähtsamaid tundemärke on ajaloolise ainese teravdatud esiletõstmine, ajaloo valuline läbitunneta-mine. Lisaks sellele on kõigile noortele oluline humanistlike eluväärtuste kaitsmise, inimese vaimujõu arendamise teema. Kriitika on neile vahetevahel küll ka ette heitnud apoliitilisust, reflektiivsust ja jõhkra võitu olekut, kuid neiks etteheideteks pole alust, ehk nagu kirjutab tunnustatud läti luulekriitik Inta Čakla, «uue põlvkonna luuletajad mõistavad suuri teemasid oma elukogemuse valguses, ei paiguta rõhke oma poeetilises maailmanägemises mitte päris sinna, kus me oleme harjunud neid nägema ja ootama.» Klāvs Elsbergis on öelnud oma põlvkonna nimel järgmist: «Minu meelest on oma loominguhaarde teadvustamine üks neid põhjusi, miks nn kahekümneaastaste luules pole palju lahendusi suurtele probleemidele — rahva saatuse, ajalugu, globaalprobleemid. Keskpäraseid asju on neil teemadel juba piisavalt kirjutatud, nii et ausam oleks nende arvu oma poeetilise küündimatusega enam mitte suurendada.»

Seepärast suhtuvad noored luuletajad ettevaatlikult ja skeptiliselt üldistesse tõdedesse. Nad lubavad endil väljendada vaid seda, mida on ise sotsiaalpsühholoogiliselt kogenud. Ja seepärast rõhutab ka noor Egils Zirnis: «Ma tean vaid niipalju, kui ma ütlen.» Tekkinud skepsis ja kainus on seaduspärased.

Vähe on noorte luules lembelüürikat (Amanda Aizpuriete välja arvatud). Tavaliselt on see peidetud, ratsionaalse arutluse ja enesekesksete motiivide taha eelkõige. Paistab, et siingi väljendub ettevaatlikkus, isegi umbusukompleks. Väljapääsu võiks näha vahest intiimtunnete erotiseerimises, hingevalus, koguni abitusel.

Noored luuletajad tulid ka kui sisse-

küntud luulepõllu edasiviljelejad ja täiustajad. Nende areng on olnud rahulik, oma otsesteks eelkäijateks peavad nad Imants Ziedonist, Māris Čaklaist, Jānis Rokpelnist, Uldis Bērziņšit, Leons Briedist, eriti aga Knuts Skujenieksi — 70. aastate läti luule haarde ja mõtte avardajat, rahvaluule kujunditele ja maailmanägemisele toetuvat luuletajat, kes neid arhetüüpseid kihte on orgaaniliselt ühendanud tänapäeva inimese harmooniapüüdlustega. Skujenieksi autoriteet ja ettevõtlikkus on ka suuresti kujundanud praegushetke kultuuris olukorra, kus suurem osa noori luuletajaid süüvib võõrkeeltesse ja tõlgib aktiivselt luulet. See pole ainult teiste rahvaste klassika ja nüüdisluule propaganda või hasart omandada eksootilisi stiili- ja mõttesüsteeme, vaid tahe minna oma luulega sügavuti ja laiuti, poeetilise sõna teadlik häälestamine. Just luuletõlkimisel omandatud ümberkehastumise ja luule piiride tavapärasest laiemaks avardamise võime lisab näiteks K. Elsbergi loomupärasele lürismile gallia kergus ja keerukust, annab jõudu ka tõsisest asjadest rääkida epateerivalt ja irooniliselt.

Uue põlvkonna ilmumisest andis teada 1980. aastal Māris Melgalvsi luulekogu «Laulu järele minek» (*Meldijas iēšana*). Seda arvustades ütles K. Skujenieks välja hiljemgi püsima jäänud hinnangu: «Melgalvs on tähtis nähtus nüüdisluule kontekstis. Agressiivne, irooniline ja isegi mõnitav hää! keset teiste pooltundeid ja poolvarjundeid. Juba pealkiri annab märku teatud kahemõttelisusest, paroodilisusest, ekstravagantsist. Näitlejaanne — rütmi plastilisus ja rikkus, riimide värskus ja kergus...» Kõigepealt märkamegi M. Melgalvsi luules just seda poeetilise faktuuri rikkust ja vabadust, klounilikku, palaganlikku, häpeninglikku loomust. Aga sageli pole klouni naeru ja lõbu taga mitte ainult ironia, vaid ka kibe skepsis ja südamevalu. Just M. Melgalvsi intonatsioon, loomulik ja avatud, tegi ta juba enne esikraamatu ilmumist õppiva noorsoo hulgas menukaks — oma auditooriumi leidis ta kiiresti ega pettunud selles. Leidis ju ta lugejaskond tema luules oma elukogemuse üldistuse, oma kredo: «Ainult ärgem lootkem/ et laud on kaetud/ Ainult ärgem mõelgem/ et rõõmust laulab hing/ Ka tagasi ära vaata/ vaevalt seisab seal keegi/ või: «süljakem poisid süljakem pihku/ vahest jõuame ise mõtelda välja/ midagi muud/ ilma keeldudeta/ hüüdmata «hurraa!» või «seebiks!»». Paistab ka, et noorsoo mõttelaadiga sobib M. Melgalvsi luule sage vaatenurkade vahetus, ta tung näha traagilist koomilise kaudu, kuid hingeüksildust kirjel-

dada läbi mattvalguse hägu. Luuletaja teine kogu «Tere õhtust» (*Labu vakar*; 1984) näitab, et tema poolt valitud tee, kus peaaegu kogu rõhk on pandud nägemuse ja detaili ulatusele, dünaamilisusele ja mahlakusele, nõuab ka sügavamaid, selgema autoripositsiooniga üldistusi.

Järgmised «uue laine» debütandid — Klāvs Elsbergs koguga «Ootame kõrvulisi» (*Pagaidisim ausaino*) ja Juris Kunnoss koguga «Drell» (*Drellis*) — astusid esile aasta hiljem, 1981. Mõlemad on saanud humanitaarse hariduse ja oma eriala otsemõju on tunda mõlema luule sisus ja vormis. K. Elsbergs on õppinud prantsuse keelt, tema kontos on G. Apollinaire'i valikkogu lätindus (sellele tööle kulus oma 6—7 aastat). Peale Apollinaire'i on ta tõlkinud ka L. Aragoni, P. Éluar'di, J. Prévert'i, E. Guillevic'i, venelastest I. Annenskit. Elsbergs on vastsetest poetidest intonatsiooniliselt mitmekülgsem, tema luule on eri stiilide orgaaniline põiming isegi ühe luuletuse ulatuses; teisalt on ta aga lakooniline ja sellest hoolimata täpne, ta tunnetusilm on intelligentset peenetundeline ja kiretu. Seal põimuvad lüriim, dramatism, ironia ja sädelev eneseironia, kuid põhidominant on loomulik ja pealetükkimatu filosoofilisus. Elsbergsi luule toitub kultuuri- ja ajaloo faktidest ja -müütidest, äraproovitud kirjanduslikest situatsioonidest, aga ühtaegu ja ülekaalukalt kasvab ta emotsionaalne mõte välja konkreetsetest elufaktidest, isegi olmeolukorrist. Tema luuletused kanduvad tõelusest tinglikkusse, ta haare ulatub eelajaloolistest pterodaktülostest eksootiliste saarteni, valust sõbra surma puhul tundmatu naisterahva kõnnaku imetlemiseni. Kõige sagedamini ühinevad K. Elsbergsi värssides ironiline ja dramaatiline intonatsioon, et lõpuks jõuda läbitunnetatud eksistentsiaalsuseni või filosoofilise alatooniga resignatsioonini. Ta luulest on raske näitekatkeid tuua just selle intonatsioonide vaheldumise tõttu. Ja ka sellepärast, et autorihoiak väljendub tihti alltekstis. Ta ise on öelnud: «Peen, kohati traagiline alltekst otsustab lüürikas kõik.» 1986. aastal ilmus K. Elsbergsi teine luulekogu «Kurbus kõigest» (*Bēdas uz nebēdu*).

Teine 1981. aasta üritaja, Juris Kunnoss, on ajalooharidusega, ta on kaua töötanud vabaõhumuuseumi etnograafiaosakonnas. Nii töö pärast kui ka oma huvist on ta, enese sõnul, «küll jala, küll ratastel, paljusid Läti maanurki tundma õppinud, otsides rohtukasvanud teid ja talusid». Tema puhul pole «etnograafia üksnes biograafiline, vaid ka luulefakt. Aja loomulik kokkusurutus» (K. Skujeniaks). Nagu üks ta õpetajaid,

U. Bērziņš, kujutab ka J. Kunnoss oma luules Lätimaad emotsionaalselt, kirjutab maa ajaloost, ei, mitte akadeemilises mõttes, vaid see on intraajalugu, mis fikseerib olulisi rahvusliku iseloomu väljendusi ainelises kultuuris ja igapäevas. Ta justkui kannaks pidevalt hoolt rahva vitaliteedi, tema elujõu avalduste eest, väljendugu need siis *zing'e*'des (uuem rahvalaul — *tlk*), arhailistes pidustustes, kohanimedes, tööriistades, töö-rütmides, lahkunud põlvkondade tegude igaveses kohalviibimises. J. Kunnoss oskab luua eredaid žanripilte koos peaaegu detailse kohalolekutundega. Ta luules on vähe traditsioonilisi poeetilisi klišeid, küll aga on seal rütmilist ja kujundilist mitmekesisust, peaaegu nähtavat, liikuvat konkreetsust. Oma uuemates luuletustes pöördub J. Kunnoss tänapäeva, leides siitki kinnitust eelnenud põlvkondade väärtuste kontinuiteedile. Ta teine luulekogu «Viis seitset» (*Pieci septini*) ilmus 1987.

1983 oli naisdebütantide aasta. Ja naiseliku, teravalt emotsionaalse temperamendi, eksalteeritusegi domineerimise aasta. Anna Rancānelt jõudis lugejani kogu «Kodupalve» (*Lūgšana mājai*) ja Amanda Aizpurietelt «Tuleb aeda ema» (*Nāk dārzā māte*). Kui väljenduslaadi ja psühholoogilise tundlikkuse poolest on neis palju ühist, siis sisult erinevad nad suuresti. A. Rancāne kogu võeti heasoovlikult vastu nii kriitika kui lugejate poolt. Seda tingis ta vahetu ja pehme tundelikus, ta poeetika keskendumine läti klassikalise luule traditsioonidele realistliku romantismi vaimus. Noorte seas tõuseb Rancāne kaheldamatult esile oma loomuliku, folkloristliku maailmapildiga. Ta peamised luulekujud on Ema, Jõgi, Puu, Leib, Kodu. Talle teeb valu nende väärtuste unustamine, nende ilu ja suurus, nii et ta suudab neid samaaegselt helgelt ülistada ja kibedasti taga leinata.

A. Rancāne kõnetoonile on iseloomulik eksalteeritus ja kõrge paatos — egas kriitika asjata võrdle teda suure tšillanna G. Mistraliga. Aga samahästi võiks nimetada talle lähedasi vene luuletajaid või läti romantikuid (J. Poruks, F. Bārda). Viimastel aastatel on A. Rancāne täiendanud oma ökonomistiharidust, mis, paistab, pole talle kutsumus, studiumiga Gorki-nimelises kirjandusinstituudis klassikaliste keelte (vanakreeka ja ladina) alal.

A. Rancāne värsside puhul ei pääse mööda autori kodukandist — ta on siniste järvede ja kõrgete mägede Latgale tütar. Tema luules saab Latgale koloriit ja atri-butika talupoegliku püsikindluse, järeleandmatuse ja eneseteadvuse sümboliks. Täna-

päevaga seob ta luuletuste realsust üpris vähe. Nii nagu Kunnosstki, ei kõida teda industrialiseeritud Läti, vaid kõigi vaimsete ja moraalsete väärtuste summat näeb ta vanades talupoeglikes kujutlustes, elu rütmistatustes, looduse ja inimese vahelises ühenduses. Erinevalt eakaaslaste luule kõike-teadvast ja -mõistvast hoiakust on A. Rancāne luulele omane naiivsus, atavistlik tung kokku sulada mõistuse poolt kontrollimatut alateadvusmaailma sünkretismiga. Ka luuletaja teine kogu «Reede» (*Piektidiena*; 1986) ei toonud esile uusi jooni, pigem kinnitas Rancāne kui «traditsionalisti» seisundit.

Kui A. Rancāne näitas end talupojamaailma laulikuna, siis Amanda Aizpuriete ei ütle ära stiliseeringuist, teatavast «literatuurisusest», saades inspiratsiooni romantilise luule tüüpsituatsioonidest, uskudes end avastavat hetkes ideaalpeegeldust või intiimset psühholoogilist konflikti. Lugejaid köidab A. Aizpuriete temperament, estetiseeritud kujundlikkus. Läti naislühirütmite-romantikute seas ei kao ta hääl üldkoori, ta ei ole kellegi sarnane. Tema luules puudub vastuolu olemasoleva ja unelma vahel, see on tasandatud üleva nukruse ja kirkastumisega. A. Aizpuriete on lätindanud rohkesti vene, ukraina ja saksa luulet (tõlketegevus on talle leivatöö). Ja tõlkides on tal vedanud nii objekti mõttes — A. Ahmatova ja M. Tsvetajeva on silmanähtavalt ta hingesugulased — kui ka tulemuste poolest. A. Aizpurietel on annet tabada sügavalt eksistentiaalseid ideid, analüüsida võrrandumisahtusi inimhinges, seda näitab eriti ta teine kogu «Luute tänav» (*Kāpu iela*; 1986).

Uusi suundumusi ilmutasid 1985. aasta lõpus avaldatud noorte esikogud. Teatud mõttes on Guntars Godiņš raamat «See sõnamatu» (*Tas nepasacitais*) ja Egils Zirnise «Punaste rebaste kari» (*Rudu lapsu kāsis*) vastandlikud. G. Godiņš orienteerub lugeja kultuurikogemusele. Ei ole harvad need juhud, kui ta luuletused omandavad sententsi-iseloomu, filosoofilise värvingu. Ta luuletegelane erineb suuresti teiste noorte meeste omast, kelle loomulikeks väljendusvahendeiks olid iroonia või satiir. Godiņši luulekangelane on tuntavas suguluses romantikute hingelisuse, eetilisuse, õrnuse ja sitkusega. «Godiņši luules on valdav helgus ja lootus», kirjutab kriitik I. Čakla, lisades, et need omadused võivad kibeduse ja valu, aitavad üle rasketest hetkedest. Godiņši lürisim on lakooniline ja tasakaalukas: kaadritagused elemendid jätab ta kõrvale, tuues esiplaanile tunded ja üldistused. Ta luule peateema on saatusele vastuhakk: elus

paratamatu dramaatika koos reeturiluse, jõhkruuse ja kahekeelsusega — selle pahu-poolega. Oluline on inimhinge surematuse ja järjepidevuse motiiv seoses rahvusliku ajaloo valude ja tulevikuga. Read, nagu «saatus on meie kätes/ hoidke seda ja ärge näidake» või «kannatustest ma kirjutan kannatustest», on kantud tema põlvkonna sotsiaalsest vastutustundest. Vastutuse ja harmooniapüüdluste vältimatus seob Godiņši luulet 60. aastate otsingutega. Aga tagajärjekalt on mõjunud talle ka eesti luule vahendamine. Seda tööd võtab ta kui võimalust öelda niimoodi välja seda, mis endal mõttes ja ka kui võimalust juurutada läti luules naaberrahva poeetide otsinguid ja leide. Godiņš on tõlkinud Juhan Liivi, M. Underi, J. Kaplinski, H. Runneli, A. Ehini, V. Luige, P.-E. Rummo, J. Viidingu, A. Alliksaare luulet, kuid vahest ta tähtsaimaks ettevõtmiseks võib kujuneda «Kalevipoja» uuslätindus, mille kallal ta praegu töötab.

Kui G. Godiņši luules on ohjeldatusegi taga tunda emotsioonide ülekaalu mõistlikkuse üle, siis Egils Zirnise looming on teravpilgulise mõistuse ja halastamatu analüüsi luule. See on nii sisult kui hoiakult linnalühirika. Rangelt ratsionaalses vormis kujutab ta tänapäeva linlase janu «millegi muu», tõelisema ja sügavama elu järele, kui seda võimaldavad emotsionaalsed olmekonfliktid, proosalised ja totrad igapäevaolukorrad. Ta lähtub põhimõttest, et «ebameeldiv tõde on igas mõttes parem meeldivast pooltõest» (I. Čakla). Ta kujutab tänast realsust, kus pörkuvad mehhaniseerunud tsivilisatsioon ja igiinimlik tung viljaka üksinduse järele, üksikasjalikult ja konkreetset ning ilma erilise lootuseta teistsugusele tulevikule. Oma sügavamas olemuses jääb E. Zirnise luule ambivalentseks, püüdes endas ühendada bravuuri, irooniat ja ustavust loodustarkustele. Ilmselt väljendub viimases elukutse mõju: ta on bioloog, töötanud loodusmuuseumis, paljud ta meeleolupildid ja metafoorid kajastavad loodusreaale. Noorsugu võttis E. Zirnise luule sama kõhklematult omaks kui M. Melgalvsi oma.

Need lühikirjeldused ei anna iseenesestki mõista veel uue sugupõlve koondportreed. Kuid näib, et traditsioonile on alus pandud, jääb üle oodata selle arengut ja muutumisi.

(1986. aastal on ilmunud veel Rimants Ziedonise esikogu «Lõök hellituseks» (*Atrēzējies glāstam*), 1987 Pēters Brūverise «Must rästas, helepunane kirsipuu» (*Melnais strazds, sarkame kirši*) ja Einārs Pelšsi «Maija» (*Maija*.)

1987

SIRJE HELME

RAUL MEEL ARKAADIA TEEL

Raul Meel on 47aastane kunstnik ja kuulub põlvkonda, kelle silme all on oma arengu kõrgpotentsiaali saavutanud selle sajandi valdav kunstideoloogia — avangard — ja kes samas on pidanud endale terava kibedusega aru andma — kunsti ideaalid on praeguse maailmakorralduse juures enamikus aksepteerimata ideaalid, riigi seisukohalt on kunst mäng, mida mängida on lubatud mõnel — kunstnikel. Meie riigis liati, kus pole kõigile kunstnikelegi mänguluba antud. Eesti kunstnike seda põlvkonda, kes alustas 60. aastate lõpul, 70. aastate algul, on avangardi-ideoloogia kahtlemata mõjutanud. Kuid siin on omad eripärad ja mõõndused, millest olulisem on avangardkunsti esteetilisuse printsiip. Nimelt ei pandud meil kahtluse alla kunsti eksistentsi küsimust üldse, vaid seati kahtluse alla vorm, milles kunst eksisteeris. Sellesse konteksti tuleb paigutada ka Raul Meele looming. Põhimõtteliselt on ta meie kunstis alati radikaalset tiiba esindanud, oma olemuses radikaal (avangardi mõttes) üldse olemata. Avangardile omane puhastav alge ja sellega paraku kaasnenud destruktsioon on talle võõrad — Raul Meele puhul tuleb pigem rääkida abstraktse moderni konstruktiivsest paatosest. Raul Meel on modernne kunstnik ja alternatiivne kunstnik, kuid mitte avangardist selle sõna puhtamas tähenduses. Üht avangardi põhimängudest — asetuda pidevalt teiste kultuuriliste ja sotsiaalsete avalduste rolli, kasutada küsimuseasetusi, mis on pärit teadusest, ideoloogiast, sotsioloogiast jne, on Raul Meel omaks võtnud vaid poolikult. Tema loomingu algerpöördil on teda küll mõjutanud teaduslik-tehniline revolutsioon, mis on ka loomulik, kuna oma hariduse poolest kuuluks ta tehnokraatide poolele, kuid see ei tähendanud soovi vahetada visuaalse kunsti roll teiste ühiskondlike rollidega. Oieti pole ta ju kunagi tahtnud väljuda visuaalse kunsti piiridest, kuigi meie kontekstis muutus ta üheks vingemaks avangardistiks. Kuid selle tingis meie normatiivne kunstipoliitika, mitte tema enda loomus. Tema loomingukontseptsioone vaevalt et miski muudaks, need küpsevad pikkamisi ja läbi väga intensiivse vaimutöö. Usun — ka New Yorgis poleks ta oma tingimist oluliselt teisiti teinud kui siin ja nendes tingimustes. Vast tal endal oleks

ehk kergem olnud ning rahateenimiseks poleks ta ehk pidanud mesilasi pidama. Kuigi, kahelda võib selleski — Raul Meel ei tee midagi, mis ta loomusele ei sobi, ning vaevalt et mesilastelgi üksnes majanduslik põhjus on. Ta on äärmiselt paradokse loomus — isiksus, mis väliselt ja käitumiselt vägisi patriarhitüüpi esindab ja mis samas kultiveerib äärmiselt peenendunud moodsat kaasaegset graafikakeelt.

Sama paradokse on ka tema loomingumeetod, mis koosneb omavahel konfliktsetest vahenditest. Esimene konflikt tekib ülirealistliku algkujundi ja tulemuse abstraherituse astme vahel. Algkujundiks on kindel üksikmärk, millel iseenesest pole midagi ühist loodava teosega. Nii kasutab R. Meel oma loomingu algul masinakirjatähti, tehnilisi graafikuid, geomeetrilisi kujundeid (poolkaar, segment, ring jne), hiljem ranna-joont, kontuurkaarti. Tulemuseks on visuaalselt puhtabstraktne graafiline leht või maal. Teine konfliktuse paar võib tekkida intellektuaalse tulemuse ja ülisubjektive kogemuse vahel. R. Meel on ju tüüpiline moodne kunstnik — tema looming on intellektuaalne, matemaatiline, ratsionaalne, esematu. Tööde kompositsioon on suhteliselt lihtne, seda iseloomustab täpsus ja süsteemsus. Suurepäraseid tulemusi on tema puhul andnud töötamine suurtes seeriates, sest just nendes on ta suutnud realiseerida oma loomingu kaht tähtsat momenti — tundlikkust lihtsa visuaalse kujundi ümberkomponeerimisel ja himu luua jutustusi, mitte ainult vihjata sõnumi olemasolule, vaid selgitada seda ka pikemalt. Sellega ongi juba osutatud ka R. Meele kõige eripäraseemale konfliktusepaarile — tööde vormilisele ja sisulisele orientatsioonile. R. Meele paljude tööde loomise aluseks on jutustus, seletus oma alguse, kulminatsiooni ja lõpuga. Seega sõltub küll seeriaprintsiibilise sarja loomine algjutustusest, kuid ei mõjuta mingilgi kombel töö retseptsiooni. Seega — näiliselt objektiivsete ja analüütiliste tulemuste saamiseks on kasutatud ülisubjektive kogemust, mida on võimeline kirjeldama vaid kunstnik ise. Vaataja suhtleb vaid visuaalse resultaadiga. Kunstnik aga ilma kindla kontseptsioonita, mis tihtipeale muutub detailseks jututuseks, ei loo. Tegu on tõenäoliselt era-

kordse isiksuse omaduste sublimatsiooniviisi-
ga loomingusse.

Raul Meele looming on erakordselt mahukas ja seetõttu pole siinkohal ka eesmärgiks võetud seda kõike ära kirjeldada. Olgu märgitud vaid mõned olulisemad lõigud sellest.

Raul Meel pole kunagi õppinud kunstnikuks, vastupidi, oma hariduse sai ta TPIs. (Ehk võib psühholoog siit leida seletust tema kunsti täpsusele, kalkuleeritusele, süsteemsusele). Kuid juba poole õpingu ajal oli selge, et maailmaga suhestumise viise peab olema ka teistsuguseid. Raul Meel ise on kirjutanud: «Mitte rahulduda juhusliku lihtsa mehämängimisega, rollis ettenähtud teksti edasiütlemisega, vaid leida midagi senitundmatut, teha midagi endast täiuslikumat — need oleksid mõttekad teod muidu nii üldises mõttetuses.» Midagi endast täiuslikumat — selle leidis Raul Meel pooljuhuslikult sõjaväes aega teenides. Just pisut enne demobiliseerumist sattus ta trükimasinal o-tähti paberil üles-alla trükkima. Juhuslikust tegevusest sündis pilt. Ise aimamatagi, mida teeb, sekkus R.M. niiviisi oma tegevusega 60. aastate ühe moesuuna — konkreetse luule problemaatikasse. Tähed, mis moodustasid sõnu, moodustasid samal ajal visuaalseid kujundeid, millest tulenev emotsionaalne pinge pidi sõna tähendusega analoogne olema. Või lisama veel mingi assotsiativse nüansi omalt poolt. Seda, et nii katsetatakse juba mõned aastad teiste rahvusvaheliste suundumuste hulgas, sai R.M. alles hiljem teada. Konkreetne luule on muidugi äärmiselt kitsas loomeväljund, R.M.-gi ei jäänud sellele pidama, kuid suhte kunsti algmaterjali — algkujundisse võttis ta sellest ajast kindlasti kaasa. Selles suhtes võib isegi mingit algmärgi fetišeerimist leida, iseseisva jõu ja tähenduse omistamist teatud kujunditele. Ühelt poolt on siin tegemist kunsti kui arhetüüpseist elementidest sõltuva loominguvormi käsitlusega, teisest küljest — R.M. polnud kunagi saanud algõpetust klassikalises joonistamises ning tema suhe realistliku kujutusviisiiga on kahtlemata teine kui tavalise õpetuse saanutel. Samas — see on tema viis luua ning sellist viisi kahtluse alla seada pole õigust kellelgi. 60. aastate lõpus, 70. algul loob ta hulga graafilisi lehti tuši, guaši ja serigrafiatehnikas, mis kõik üht pisikest algelementi, moodulelementi kasutasid. Lehtede kompositsioon ja ka emotsionaalne mõju olid üles ehitatud kolmele põhprintsibile — konfliktisituatsiooni tekitamine (nt vastandumine), üllatusefekti tekitamine (nt rütmihäired) ja erilise dünaamika tekitamine. Need lehed on loodud küllalt mehaanilisel viisil ja on oma tulemus

üllatavalt lihtsad. Seda laadi tunnistasid kohe ka rahvusvahelised graafikakonkursid, esimene konkursi-edu tuli juba 1972. aastal Krakovi rahvusvahelisel graafikabiennaalil. Samal ajal muutub üha tungivamaks soov konkretiseerida oma sõnumit. Juba «Elu muunded» III (1971) ja «Väsimine» (1971) on küllaltki jutustavad teosed. Visuaalne abstraktne kujund on muidugi täiesti võimeline iseseisvuseks, ja seda ta tegelikult ongi, kuid Meele puhul, kes edaspidi väga pikkades seeriates tööle hakkas, on oluline rõhutada sissekodeeritud sõnumi tähtsust.

Teistest ehk kõige erinevam on seeria «Taeva all». Tegemist pole jutustuse ega konkreetse sõnumiga, tegu on ühe võimaliku tunnetusviisi esitamisega. «Taeva all» visuaalne lahendus on sündinud tavalisest tehnilisest graafikust, mida insenerid oma töös pidevalt kasutavad. Raul Meel on nende graafikute alusel loonud üliuhked seeriad, mis tekitavad otsese visuaalse analoogia tumeda taeva laotusega. Värvid — sinine, must, valge — vastavad inimese ettekujutusele avarusest, kosmose lõpmatusest, Ruumist meie maakera ümber. «Taeva all» püüabki kujutada aega ja ruumi, mis oma pidevas liikumises endaga kõigi jaoks universaalseid seadusi kaasas kannab. Nendes töödes leiab ehk kõige täpsemalt väljenduse kunstniku maailmataju, sügav umbusk antropotsentristliku hoiaku vastu. «Peaks juba tingimata tõsiselt omaks võtma — et oleme samast materjalist, millest tähed; mitte: tähed on nii nagu meie,» on ta kirjutanud 1974. aastal. Kõiksuse ja ühtsusetunne, aimused ja intuitsioon, rütmid ja pinged, mis universumis vaid aimatavad on, on sarja loomisel tähtsast osa mänginud. Hoolimata nende lehtede küllalt piiratud kombinatoorikast, hoolimata teatud arvestatavast *ratio*st, millega need ansamblid loodud on (või võib-olla just tänu sellele), on lehtede visuaalne ja emotsionaalne tulemus äärmiselt suurejooneline ja mõjuv. Need lehed on ringi rännanud rahvusvahelistel konkurssidel ning autorile kindlustanud edu ja kuulsust, mida ta paraku veeranditki pole kasutada saanud. Just sellest sarjast tegi oma ostu New Yorgi Museum of Modern Art (teatavasti on muuseumiostude tähendus suurem kui enamike galeriistude tähendus).

Kosmosekeskne hoiak ja abstraktne käsitluslaad justkui välistaks inimese Raul Meele loomingus. Tegelikult see nii ei ole. Vastupidi, inimliku maailma dimensioonid ja sukeldumine just sellesse maailma on R. Meele kunsti aluseks. Eespool on juba räägitud tema kogemuse subjektiivsuse rõhutamist ja soovist seda võimalikult täpsemalt teistele edasi anda. Enamik tema jutustusi

põhinevad ju inimtegude ja psüühika uurimisel, mingite arhetüüpsete jutustuste loomisel. Õpetlik oleks siinkohal kasutada kunstniku enese seletust seeria «Minagi olin Arkaadias» puhul. Nii seletab ta näiteks pealkirja kuuel viisil — esiteks arkaad kui formaalne kujund, kaaristu (kogu seeria on koostatud kaare motiiviga kombineerides). Teiseks on arkaadia idüllilise karjaseelu kodumaa, kus elu kujutatakse täiusliku ja harmoonilisena. Iha elu täiuslikkuse järele saadab ju iga inimest, sellel teel on igaühel oma võimalus. Kolmandaks pidemeks on Nicolas Poussini maal arkaadia karjustest; maalil kujutatud sarkofaagil on kiri «Et in Arcadia ego». Nii osutab töö elu ja surma lahutamatu ja loomulikule ühtsusele. Neljandaks nimetab kunstnik Johann Wolfgang Goethe luuletust Arkaadias-käimisest. Tugeva isikuse ja suure vaimu tajumise impulss arendas tunnet, mis võis läheneda ainult R. Meele enese piltide kaudu. Viieandana on kunstnik silmas pidanud Karl Ristikivi luuletust, mis algab sõnadega «Minagi olin Arkaadia teel, kuigi ma sündisin saunas. Mõnikord mõtlen, et läheksin veel. . .» Need read sundisid enesekohaselt mõtlema kunstniku sisetundest, hoiakutest loomeprotsessis. Kunstniku individuaalsusele ja paratamatule üksindusele. Kokku võttes on kunstnik kirjeldanud sarja kui «aimust inimese bioloogilisest olemisest, inimelu võitlustest ja kirgedest, ideede vastandumistest, teadvuse protsessidest».

Analoogiliselt on jutustatavad ka mitmed teised seeriad, näiteks «Muinasjutt Sini-püksikesest» (akrüül, 1972—1979), «Liidia ja Arturi lugu», «Ränd Ilmametsas» ja «Müütilised maastikud». R.M. põhjalikkus mõttelises ettevalmistuses, sisu täpses konstrueerimises on eriti selge «Sinipüksikes»-loo puhul. Idee arenes aastatel 1972—1979 ning kasutab kokku võttes ning isiklikus interpretatsioonis kõike seda, mida kunstnik tähele pani muinasjuttude, nende arhetüüpsete sisude ning ülesehituse kohta.

Raul Meel on kahtlemata rohkem tegelnud graafika kui maaliga, ilmselt just

must-valgete kujundite kaudu sai ta kõige rohkem teada visuaalse kunsti organiseerimise seaduspärasustest. Kuid see ei tähenda, et R. Meel ei kasuta värvi. Tõsi, tema suhe värvi on erakordselt range, koloriit, mida kasutab maalidel ja ka hilisemas graafikas, on peensusteni läbi mõeldud, pühas ja täpne. Erilise taseme on ta saavutanud viimastes graafikasarjades «Aknad ja maastikud». Viimati nimetatud sari on jõuline tõus pärast mitmeaastast katsetusteperioodi. Eesti kontuurkaart, mida ta juba mitmeid aastaid tagasi kasutama hakkas (sellevormiline maal valmis 1981. aastal) on tänaseks vormunud jõuliseks ja intensiivseks üldistuseks. Kunstilise teostuse rafineeritus ja eksaktsus (peened hallid-valged üleminekud) toetab lihtsat ja suurejoonelist ideed. Kunstnik on jõudnud kõiksuse-tajuni ja läbi rännakute psüühilistes ilmametsades kodumaale. Siin ei olegi midagi juurde selgitada, igaühele on selge, mida kunstnik teinud on. Viimased Eesti-lehed on lausa erandlikud võrreldes algusperioodi rahuliku kaalutlusega — need on trükitud intensiivsete värvidega — punane, must, kuldne, kasutatud on käsitsi pealetrükki (kääjäljed). Taas haakub Meel haruldaselt kunstimoega, seekord ekspressiivses ja atraktiivses laadis. Kuid küsimus kunstimoest ei ole tekkinud kunstniku sees, vaid tekitatud hiljem, töid vaadates. Sest nagu iga tundlik ja andekas kunstnik — ta lihtsalt elab seda elu, mis parajasti antud on, ning ammutab ka oma loominguprobleemid just sellest elust.

Mitmeid kordi olen juba vihjanud Raul Meele rahvusvahelisele edule. Nii on see tõesti. Kodumaal pole temast siiani palju juttu olnud, tema abstraktne kujutamiseviis pole kõigile ühtviisi vastuvõetav olnud. Tõenäoliselt on ta ka tänu loomusele osanud konflikte otsida rohkem kui paljud teised kunstnikud. Viimastel aastatel on kunstipoliitika Raul Meelt tunnistanud, kuigi ehk mitte armastanud. 1987. aasta «Akende ja maastike» eest sai ta graafika aastapreemia, seega siis esimese autasu Eestis. See on edu formaalne külg. Inimese ja kunstnikuna on ta tee määratud, kunsti-ime toimib hoolimata kõigest.

ÜLO VALK

EESTI NIMEUSKUMUSI

I

Tänapäeval peetakse keelt üldiselt märgi-süsteemiks, kusjuures sidet tähistava sõna ja tähistatava objekti vahel loetakse suvaliseks ja tinglikuks. Muistne inimene nii ei arvanud, vaid pidas neid kahte olemuslikult seotuks. «Nomen est omen.» kinnitas mõttetera. Sellisest maagilisest mõtteviisist on sündinud mitmeid usundilisi kujutelmi. Nagu paljude teiste rahvaste puhul nii esineb ka eesti rahva-usundis selge taotlus: püüd võõra olendi nime ära arvata või teada saada, et seeläbi teda oma võimu alla haarata. (Enamasti on aga vanad kujutelmad meieni säilinud rahvajutu, mitte usundilise teate või memoraadi vormis. See osutab, et ajal, mil rahvaluulet üles kirjutati, oli uskumus hakanud juba kaduma.) Nii on peetud mõjukaks tõrjevahendiks luupainaja või kodukäija vastu nende äratundmist ja õige (isiku)nimega nimetamist, misjärel nad kaotasid oma üleloomuliku väe ega saanud enam kiusama tulla. O. Loorits on kirjutanud uskumusest, et kui luupainaja hobust tallab, tuleb talliuksele kalender riputada — see sisaldas kõik eesnimed ning seega pidi seal ka luupainaja nimi sees olema.¹ Näitena olgu toodud ka järgmine muistend:

Kord olnud üks tüdruk päris kimbus, ei saanud luupainest enam kuidagi lahti. Küll ta katsunud kõik ohud ja rohud ära, aga ei aitanud ükski roht. Kõneleunud ka lugu ühele ja teisele, aga ei abi ega armu kusagil.

Wüimaks juttustanud ta seda lugu ühel wanal soldatil, see kuulunud asja ära ja teadnud ka selle kohta abi juhatada.

Soldat ütelnud: «Kui luupainaja jälle tuleb, siis waata läbi wana hõbe sõrmuse. Tunned sa teda ära, siis hüüa kolm korda tema nime, küll ta siis ära kaob.»

Tüdruk teinud ka nõnda. Ta tunnud luupainaja ära ja hüüdnud kolm korda selle nime. Ja waata, kohe käänanud luupainaja ümber ja läinud ära. Ega ole ka edespidi teda enam nähtud. (Halliste.)

Samuti on olnud Eestis tuntud muistendid ja muinasjutud, kus on salastatud vastase nimi, mis saadakse lõpus teada või mõistatakse ära ja saavutatakse seega võit ning vas-

tase häving. Teatakse lugusid tundmatust ehitusmeistrist, kes kukub kirikutornist alla ja sureb, kui teda õige nimega (Olev, Oolep, Oolup) hüütakse. Mingi analoogia on siin kuutõbise-lugudega, kuid eks suhtunud ju ka somnambulismi teatud usulise hirmuga.

Rahvas ehitas kiriku, ei saanud aga kelle-gist risti otsa panijat. Seda ülesannet lubas vanahalv täita kui rahvas talle tasuks kiriku täis inimesi lubab. Seega nõustuti. Vanahalval sai peaaegu rist juba valmis ainult ühest otsast oli veel pintsliiga tõmmata kui üks mees metsa eksind oli ja näljas laste kisa kuulis, mille päle ema lapsi vaigistas, öeldes: «Olevi, Olevi tulõ parhaila kodo, tuu verivaarkid.» See mees tuli kiriku alla ja hüüdis: «Olevi, Olevi, mere poolõ ommõ rist kõvõr.» Seepäälle kukkus vanahalv maha ja tast jäi ainult sinine suits järele. Nii sai kirikule rist otsa ja rahvas jäi vanahalvale andmata. (Setumaa.)

Sama uskumusliku taustaga on muinasjutt (AaTh 500²), kus salapärane abimees, kes aitab tüdrukul kullaketramisega kuningannaks saada, nõuab selle eest esimese poja hinge, aga kaotab omaenda hingejõu, kui mõistatakse ära tema nimi (Rumbentilts, Heltser, Tühpaljas, Talderatas vm).

Tuntud on ka kohamuistend Helme ordu-lossi kaitsjast, kunagi sissemüüritud tütarlapselt, kelle nime linnuse kaitsjad saladuses hoiavad. Kui nimi teada saadakse, kaotab kaitsehaldjas oma jõu ja linnus langeb. Samuti on lähedane nn «Ise tegi»-tüüpi muinasjutt (AaTh 1135), kus vanapaganale sulatina või -tõrva silma kallatakse. Et rehepapp oma õiget nime ei ütle, on ta kurjade jõudude eest täiesti kaitstud.

Urvaste kandis räägitakse Uhtjärve kohta, et see olevat kunagi oma praeguses asupaika rännanud. Järve tõeline nimi olevat peidetud kirikutorni tipus asuvasse munasse. Kui see sealt kätte saadakse, lendavat järv jälle minema.

Nii nagu maa peal peetakse koguduste nimekirju, on ka põrgus rahvausundi järgi oma hingeraamatud või hinge kirjad, millesse

¹ O. Loorits, Grundzüge des estnischen Volksglaubens II. Lund, 1951, lk 426.

² Number märgib jutu tüüpi A. Aarne—S. Thompsoni rahvusvahelises muinasjutukataloogis.

kantakse nende nimed, kes kuradile kuuluvad. Olgu siin näitena toodud paar teksti:

Kord olnud ühel mehel vanapagana tüttar naeseks. Kui nad ükskord kirikus olnud naernud naene kangesti. Mees üttelnud talle pärast: muidu sa oled üsna tubli inimene, aga see on sul sant viga küljes et sa kirikus naerad. Naene rääkinud siis mis teda naerma ajanud. Tema isa olnud kirikus/,/ hobuse nahk olnud käes. Isa kirjutanud nende nimesid üles kes tukkunud. Nahk saanud nimesid täis. Isa hakkanud nahka venitama. Teise/st/ äärest olnud hammaste vahel. Hammaste vahelt pääsenud äär lahti/,/ pea läinud vastu seinu. See ajanud naese naerma. Naene näinud kudas isavanapagan oherdi augu läbi kiriku tulnud, ja sealt läbi jälle väljaläinud. (Pühalepa.)

Vanapagan tuleb kirikus oleja juurde ja puhub tasa ta peale. Vanapagana hingeõhust vajuvad istuja silmad kinni ja ta jääb tukkuma. Vanapagan on rõõmus tukkumise üle, kirjutab tukkuja nime oma raamatusse. (Tartu.)

Paljudes juttudes leidub motiiv, kuidas hingekirjad kuradilt kätte saadakse ja hinged tema võimu alt vabastatakse: *Korra sattunud mees tuisusel õöl Tartu sõites ühe maja juure, kuhu ööseks mõtelnud jääda. Laua ääres istunud kaks härrat, üks lugenud raha, teine kirjutanud midagi suurde raamatusse. Mehe nime tahetud ka raamatusse kirjutada. Mees vastanud, et ta nimi «Isa, Poeg ja Püha Vaim». Samal silmapilgul vajunud maja maa alla. Mees leidnud end suurelt kivilt, tema kõrval raamat, kus Tartu liiakasu võtjate kaupmeeste ja voorimeeste nimed sees. Mees võtnud neilt igalt 50 rubla ja põletanud raamatu. (Põltsamaa.)*

II

Et nimi ja selle kandja olid olemuslikult seotud, tuli mõnikord nime lausumist vältida, et kandjat mitte välja kutsuda. Oli tarvis väljenduda kuidagi teisiti. Siit ongi tekkinud paljud usundilise taustaga eufemismid, mille puhul nimesid asendavad ümberütlevad väljendid. Viimaste kohta öeldi näiteks Karuses «väärnimed», Setus «eränime?». Eufemismi mainimisel ei ole enam olendile mingit mõju, sest see ei esinda teda ennast, vaid ainult kirjeldab kaudselt ja piltlikult.

Vanim teade eufemismide kohta eestlastel pärineb XVII sajandi lõpust. Johann Forselius kirjutab teoses «Eestlaste ebauus kombed, viisid ja harjumused» (1685): «Nad ei nimeta metsloomi mitte heal meelend nende päris nimega, vaid nimetavad karu Layjalgk, hunti Hallkuhb ja arvavad, et need siis neile nii palju kahju ei tee, kui siis kui neid

õige nimega nimetatakse. Ka jänest ei nimetad nad nime pidi, arvates, et see muidu nende rukki orasele palju kahju teeb.»³

Eufemismide rohkuse järgi näib, et kõige kardetumad metsloomad ongi olnud hunt ja karu. Needki sõnad olid kunagi peitenimetused ja said «päris» nimeks lihtsalt seeläbi, et eufemismi sagedane tarvitamine tõrjus vana nime täielikult kõrvale. «Hunt» on üsna hiline laen saksa keelest, tulnud vanema «susi»; «soe» asemele, mida ta Lõuna-Eestis ei suutnudki välja tõrjuda. Samuti on sõna «karu» ilmselt olnud eufemism: etümoloogiliselt on teda seostatud sõnaga «karhea» («kare»), millest võiks järeldada, et tegemist on piltliku väljendusega, mis osutab looma karvasele kasukale.

Mõned nimekeelu-näited:

Kui hunti ehk tutt õige nimega nimetati, siis hakkas ta karjale kahju tegema. Sellepärast nimetati teda kas «vana pikä hanna mees» või «võsueläjäs». (Hargla.)

Hundi nime ei tohi nimetada, sest kus hunti nimetad, seal hunt on. (Vändra.)

Mütoloogilistest olenditest on kõige rohkem eufemisme kuradi kohta: jukats, juudas, juut, kuramees, kuri, kuriloom, kurivaim, vanakõhn, kõver, metsa ingel, mõtslane, mustlane, paharet, vanapatt, pees, pergel, põrguline, retas, saatan, sarvik, sorts, speke, suur mees, tige, tigu, tigulane, tont, vana-halv, vanapagan, vanatühi, vaenlane, vana vaim, vana jätis, vanajaak, vanapoiss, virma-line, õelus, äiatar, äio. Põhjuseks ikka kartus kuradit välja kutsuda:

«Kurad!» es tohi ütelda. Pidi ütleva: «Oh sa tuline sinine ja punanel» kuradit es tohi nime pidi kutsu. Kes kutsus, selle juure pidi minema. (Viljandi.)

Teisels nimetamiskeelu põhjuseks võis olla arvamus, et loomad mõistavad inimkõnet ja oskavad vastavalt tegutseda, kuuldud, et nende vastu midagi plaanitsetakse. Nii ei tohtinud jahil ja kalapüügil ka püügi-riistu nimetada.

Jahil käies ei nimetata kättesaadu linnu või looma nime. (Lääne-Nigula.)

Ka ei tohtiva ussi kohta ütelda tapma, vaid ikki materdama, kui tapma ütleva, sis olava teine kord, kui metsas maha istu-wa/,/ uss perse all. (Saarde.)

Esimeses näites on esiplaanil ilmselt kartus, et nime mainimine peletab teised liigi-esindajad ja jahiohnn kaob, teises — kättemaksuhirm.

Palju oleneb situatsioonist. Nimetamis-keeld kehtib eelkõige juhul, kui kohtumine

³ J. Forselius, Eestlaste ebauus kombed, viisid ja harjumised. Tartu, 1914, lk 32—33.

olendiga on võimalik ja nimetamine võib ta kas ligi meelitada või hoopis ära ajada. Näiteks hunti küttiv jahimees ja karjapidaja ei tohi kumbki hunti nimetada, kuid põhjused on täiesti erinevad.

On ka keerukamat laadi juhtumeid. Näiteks on Eestis laialt levinud keeld nimetada söögi ajal metsloomi:

Söögi ajal ei tohi nimetada metsloomi: hunte, usse, jäneseid jt. Kui juhtud hunti nimetama siis murrab ta su loomad, jänas ja rott söövad vilja jne. Kui neid hädapärast on tarvis nimetada, siis on hunt — metsakoer, uss — põõsa-alune, jänas — kõperjalg jne. (?)

Keeldu mainib XVII sajandil ka J. Forselius. Soome uurija R. E. Nirvi seletab seda uskumust nii, et kui inimene on parajasti lähedases kokkupuutes karja- ja maaviljelussaadustega, siis on karjale ja viljale vaenulike jõudude nimetamine ja esile manamine hädaohtlik. Söögilaus metsloomi nimetades tekib temaga maagiline kontakt ja kandub üle ka toiming, s. o. söömine.

Eestis oli laialt tuntud ka keeld nimetada loomi merel kala püüdes. R. E. Nirvi järgi tuleneb seesugune keeld kahe teineteisele vastanduva piirkonna ja nende jõudude vaenulikkusest. Üheks pooluseks on meri, teiseks mets ja kodu. Kui kalur meenutab merel sellele vaenuliku eluringi olendeid, kutsub see esile mere viha: tõuseb torm, kaob püügiõnn või purunevad püünised.

Nimetamiskeelde, mis nime ja olendi vahelisel otseseosel ei põhine, on teisiigi:

Kui hobusel on varss sündinud, nimetab peremees teda «un'di leiva-kot't» ja ütleb majarahvale: «Täna on üks hundi leivakott juurde tulnud.» See pidi ohtu ära hoidma, et hunt vasikat ei saaks murda. (Äksi.)

Kapsaistutamise juures ei tohtinud ühtki olendit nimetada ja ühegi olendiga kõnelda; kui juhuslikult kana tuli, ei tohtinud teda kuidagi nimetada ega mullatükiga peletada, vaid ainult «köss!» öelda. (Setu.)

Paastuajal ei tohi sõna «liha» tarvitada, vaid seda nimetatakse «vägi». Vasikas tapetakse hämaras ruumis ja tuuakse salaja pööningule, kus ta kuni lihavõteni peidus peab olema, et keegi teda ei näeks ega nimetaks. Ka vorsti (kilbas, vallõ) ei tohtinud nimetada, vaid nimetati «köver mees»; kes vorsti nimetab, näeb palju «pikäl linnul», st. madusid. (Lutsi.)⁴

Ülaltoodud nimetamiskeelud käivad peamiselt loomade ja mütolooiliste olendite kohta. Kuid mõnikord on olnud keelatud ka

isikunimesid öelda. Nii polnud lubatud nimetada last nimepidi enne, kui ta oli ristitud. Keeldu põhjus on aimatav. Kuid eluohtlikuks on peetud sedagi, kui juba ristitud laps oma nime liiga tihti nimetab. Võib-olla tingis seda hirm, et nime kaudu võib ta end vaenulikele jõududele kättesaadavaks teha.

III

Kui valitud nimi polnud isikuga vastavuses, võis see põhjustada isegi lapse haigestumist. Sellisel juhul oli vajalik nimevahetus. 1647. aastal ilmunud teoses kirjutab A. Olearius vanade liivimaalaste kohta: «Meile jutustati, et mõned oma lapsi, kui nad umbes kuuenädalaselt rahutud on, salaja ümber ristivad ja teised nimed annavad, ettekäändel, et laps olevat saanud ebaõige ja sobimatu nime, sellepärast olevat ta rahutu.»⁵ Pole kahtlust, et rahvas on tõesti ise ristimistalitusi läbi viinud, sest nii katoliikluses kui ka luterluses on see erandjuhtumel lubatud. Sellel on kirikukirjanduses ja rahvasuus ühine nimetus: nn «hädaristimine», mis toimub siis, kui on karta lapse suremist enne, kui vaimulik ta ristida jõuab. On ka säilinud maakeelseid rootsiaegseid jutluste tekste, milles pastor rahvale südamele paneb, et nad häda korral ristimise ikka ise läbi viiksid.⁶ Ilmselt on seegi rahvale julgust juurde andnud selliseid nimevahetamistalitusi sooritada ning neid ka (ümber)ristimiseks nimetada. Paljalt uue nime väljamõtlemisest ei piisanud, oli vaja ka seda kinnitavat rituaali. Tuleb silmas pidada ka seda, et ristimissakramendil usuti olevat raviv toime ning et see ajab inimesest kurjad jõud välja. Seega oli see rahva meelest kindlasti tõhus vahend haiglase lapse ravimiseks. Teateid selle kohta, et esimene suvaliselt valitud nimi võib ka valeks osutuda, on teisiigi:

Karjus titt enne ristimist, siis kardeti ta peatset surma, karjus pärast siis arvati, et laps pole saanud kohast nime. (Pärnu.)

Nagu kõnelevad teated kaugematelt sugulasrahvastelt, esines nimevahetusi üsna sageli ja selle põhjuseks oli enamasti lapse haigestumine. Samasuguseid andmeid on ka soomlaste kohta.

Kainuust pärineb järgmine teade: «Kui lapsel oli kaks nime ja ta jäi haigeks, hakkas ta paranema, kui teda teise nimega kutsuti. Kui laps paranes, kasutati jälle ka esimest

⁵ E. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte. /I/ Tallinn, 1963.

⁶ Zehn estnische Predigten aus der Mitte des siebenzehnten Jahrhunderts. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd 20, H 1. Jurjew, 1899.

⁴ O. Loooris, Grundzüge ... I. Lund, 1949, lk 240—241.

nime, aga mõnikord kadus see täiesti tarvituselt.»

1803. aastal olevat talupoeg Erik Lampela Isakis end ümber ristida lasknud, et parandada kauakestnud haigusest. Veel 1851. aastal kirjutab Laestadianeri kihelkonna pastor, et mõnda inimest ei kutsuta ristinimega, vaid kasutatakse mõnda teist, et niimoodi tervist tagasi saada.

Ka Rootsist on XVIII sajandist teateid nimemuutmistest. Usuti, et laps võib seepärast rahutu olla, et mõni surnu oli tahtnud, et talle antakse tema nimi. Kuna soovi ei täidetud, hakkas ta last piinama. Samuti uskusid lätlased, et väikelapse rohke nutt tähendab seda, et ta on vale nime saanud.⁷

Nimevahetuse põhjuseks on olnud ka juhtumid, kui nimi ei vasta enam kandja muutunud seisusele või seisundile. Nii on osa eestlasi juba XIII sajandil ristiisku astumisega oma vanad nimed kristlike vastu ümber vahetanud. Ka on nimevahetusi põhjustanud ümberrahvustumine ja usuvahetus (nt õigeusku astumine XIX sajandil). Samuti kuulub siia naise perekonnanime vahetus abiellumisel, mis ühtaegu tähendab alistumist ja tuginemist mehele.

Näilik nimevahetus esineb juhul, kui inimene püüab oma tegelikku nime varjata ja esineda varjunime all. Selle põhjuseks on olnud usk inimese ja nime tihedasse seosesse, mistõttu kardeti, et nõidus võib teda tabada ka nime vahendusel. Nii on ka Eestis püütud haigusdeemonit petta, arvates, et see ei tunne oma ohvrit enam ära, kui see esineb uue nime all. Setud on proovinud luupainajat sellega tüssata, et mehed on pannud selga naiste riided ja võtnud endale ajutiselt naisenime.⁸

IV

Maagilist sidet nime ja selle kandja vahel on peetud väga tihedaks, nii et rääkida võib isegi nime ja isiku identsusest. Meil on tuntud kõnekäänd «oma nime kuradile andma», mida kasutatakse siis, kui keegi on hakanud suureks joodikuks, liiderdajaks või kurjategijaks ning see tähendab seega iseenda äraandmist kurjadele jõududele. «Nime eluraamatusse kirjutama» märgib aga inimese pääsemist taevasesse paradiisi ning seostub ilmselt konkreetse nime märkimisega kiriku-raamatusse ristimise puhul, osutades vist ka ajale, kui kirjaoskamatu rahvas pidas kirjutamist mingiks maagiliseks tegevuseks.

Kuid samas on nimel tema kandjast lahus

⁷ A. V i l k u n a, Die Ausrüstung des Menschen für seinen Lebensweg. FFC 179. Helsinki, 1959, lk 50—52.

⁸ O. L o o r i t s, Grundzüge... II, lk 426.

olles ka iseseisev eksistents, pärast inimese surma jääb ta püsima ning kannab endas midagi tema isikust (just nagu surnule kuulunud materiaalsed asjadki). Nagu oma loengutes eesti rahvausundist on märkinud U. Masing, võibki nime vaadelda kuskile inimese jõukeskuste ja hingemõistete vahele kuuluvana.

Nimi on oma kandja suhtes otsekui epiteet selles mõttes, et ta väljendab isiku mõnda olulist tunnust. Paganlikud nimed on olnud tihti selgelt tähenduslikud (Lembitu, Ilo, Meelepäive jne). Kuid ka hilisemal ajal, kui teadmine nimede tähenduslikkusest on kaduma hakanud, on loodetud, et nime varasema kandja omadused ja õnn kanduvad isikule üle, olgu eeskujuks siis kas mütoloogilised jõud omandanud pühak või mõni lähedane inimene.

Eestis on olnud laialt tuntud kõnekäänd «last nime alla panema», mis tähendab lapse ristimist. Ilmselt pole aga õige tõlgendada seda nii, et laps saab talle omistatava nime kaitse alla. Kaitsjaks ei ole mitte nimi, vaid ikkagi olend, kellega laps nime läbi seotud on. Kõige suurem vägi ja pühitsev jõud usuti olevat Jumala nimel, nii et vastav kõnekäänd on tõenäoliselt pärit kristlikust ristimisvormelist: «Mina ristin sind Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel.» Kuigi väljend «kellegi nimel midagi tegema» tähendab otseselt «tegema midagi kellegi asemel või tema esindajana», võib siiski arvata, et ristimissakramendi ja selle vormeli läbi uskus muistne inimene end olevat seotud Jumala nimega, st Jumala endaga.

Kogu käsitletud uskumusteringil on rahvusvaheline taust ja see on kasvanud välja loodusrahvaste sarnasest mõtteviisist, mis elab edasi ka kirjasõnaga seotud kultuuride religioonides. Kui otsida Eesti omapära, siis võib seda näha pigem mõne mujal laialt tuntud uskumuse puudumises kui mõnes meie algupärasel kujutelmas. Näiteks mitmetel rahvastel laialt tuntud (isiku-) nimetabu keskendub meil eelkõige loomade, lindude ja kuradi ümber. Samuti pole teateid sellest, et nime valikul oleks meil kasutatud arbumist ja maagilisi vahendeid, et määrata kindlaks sobivaim nimi. Sellegi kombe puudumist on raske seletada, sest nime ei määranud ju vaimulik, vaid seda tegid vanemad ning oli nende oma asi, kuidas nime otsida.

Seega: nimeuskumuste osa meie rahvausundis pole mingit alust liialt tähtsustada, selles valdkonnas me äärmustesse läinud ei ole. Siiski on ka nimega seotud kujutelmad ning kombed üheks neist paljudest komponentidest, millest koosneb muistse inimese maailmapilt, palju rikkam ning mitmekülgsem, kui me tänapäeval üldiselt arvame.

OSKAR LOORITS

PÜHA JÜRI JA PÜHA NIGUL

Oligarhilise riigikorra alussambaist

Eessõna: Hasso Krull

Järgneva kirjutise autor Oskar Loorits (1900—1961) on nii folkloristi kui publitsistina tundmatu juba mitmele meie lugejapölvkonnale. Tänapäeval peab eriti oluliseks pidama tema omaaegset tegevust liivi keele ja kultuuri uurijana, mille üheks võimsamaks tulemuseks oli 1926—28 ilmunud kolmeköiteline «Liivi rahva usund». Sellest teosest, mis muide on kõige mahukam usundilooline originaalteos eesti keeles, on järgnevatel aastakümnetel eesti kirjandusse tulnud hulgaliselt liivi algupäraga mütoloogiat (vilbused, külmkingad, surnute nägijad, Marie Underi samanimelise ballaadi koter-man) ning tõenäoliselt võib seda edaspidigi juhtuda. Eesti oma usundi ja rahvaluule uurijana («Eesti rahvausundi maailmavaade» 1932, «Grundzüge des estnischen Volksglaubens» I—III 1949—60) on Loorits olnud vähem populaarne, põhjuseks ilmselt tema üleromantiseeritud kujutlused eestlase ja üldse soome-ugrilase hingelaadist. Neid kujutlusi on Loorits korduvalt otsesõnu väljendanud, nt: «Meie rahvatraditsioonis nii selgesti väljenduv elutunde ja mõtteviisi põhilaad on ilmsesti idamaine: passiivne ja mediteeriv, vaatlev ja unelev, salliv ja aupaklik, oma ekstreemides impressionismi, müstikasse ja visionäärsusse kalduv, kuid üldisemalt siiski põhjamaiselt intellektuaalne ja meelegindel — kuni põikpäise jonnakuseni» («Oma rada», lk 25). Või: «See pole ainult väliste olude, vaid samuti ka sisemiste eelduste tingitud, et meie ajalugu ei kannu üksikud suured nimed, vaid just nimetu rahvamass tervikuna» (Sealsamas). Taolised arusaamad võiksid meeldida ilmselt vaid üksikutele idiosünkraatilistele isiksustele, ja sellistest seisukohtadest lähtuv — ja neid tõestav! — folkloorikäsitlus mõistagi ei mõju eriti usaldusväärseks. Kõige kurjemalt on neid meil seni kritiseerinud Uku Masing (vt nt «Taevapõdra rahvaste meelest», XIV ptk; samuti «Eesti usund», mõlemad käsikirjalised).

Eraldi sarja Oskar Looritsa produktsoonis moodustavad nende ründavate, juhtkirjaliste artiklite kogumikud, kus ta oma vaateid ägedalt propageerib ja vastaseid raevukalt materdab: «Vastu voolu. Võitlusartikleid uue Eesti ehitamiseks» (1933), «Oma

rada. Programmartikleid uue Eesti loomisel» (1939), «Eesti ajaloo põhiprobleemid» (1955), samuti «Liivi rahva mälestuseks» (1938). Kõigis neis raamatutes leidub aga ikkagi hulk huvitavaid mõttekäike ja materjale, mis neisse sunnivad suhtuma respektiga. Ka on selge, et just äärmuslikumad ja vaidlustatavamad seisukohad on kultuuriliselt sageli funktsionaalsamad kui mõõdukad ja igati «veenvad». Looritsa publitsistlike artiklite ohjeldamatu retoorilisus on meie kultuuri kontekstis harjumatu ja rabav, tema moraaluse ja tõuomasuse nõudmised ning võõrapärase ja lõdva hukkamõist tuletavad (mõningate mööndustega) meelde Wagneri proosat. Neid lugedes võiks biograafiliste lisateadmistetagi oletada, et autor on olnud tohutu töövõime, laialdaste teadmistega, äärmuslikult individualistlik isiksus. Seejuures on Loorits kahtlemata huvitavam seal, kus ta vähem väidab ja polemiseerib, rohkem aga kirjeldab; nii on üks ta tähelepanuväärsemaid artikleid ka sinne «Püha Jüri ja Püha Nigul».

Ülevaatlilikult ja analüütiliselt on Oskar Looritsast kolm aastat tagasi «Loomingus» kirjutanud Mati Hint, kõrvutades teda teise teeneka liivi-uurija Lauri Kettusega (vt «Looming» 1985, nr 11, lk 1576—1580). Kõige palavamalt võib iga folkloori- ja kirjandushuviline aga igatseda tema asendamatu «Liivi rahva usundi» uut trükki.

Samal ajal kui keskaegne Lääne maailm mandus Rooma maailmariigi varemeil järjest enam detsentraliseeritud feodalismi, mida ilmestas germaanipärase kitsalt ego-sentrilise mentaliteedi võimuletung, siis Lähedas Idas seevastu läbi aastatuhande elujõulisena püsis absolutismi taotlev suur ja väliselt nii vägev keskus — Bütsants. Vanas Roomas jäi vanade roomlaste võimukeskenduse ideaali esindama lõpuks ainult veel kirikupää paavst, kuna Konstantinoopolis üle kõige hiilgas ja säras siiski ilmalik valitseja keiser. Feodalism ühes vastava seisusliku ja konfliktidelle-ärritava aste-astmelise s o l t u v u s-mentaliteediga suutis tungida Bütsantsi ainult mõningate algete näol — siin

arenes antiikaja kreeka lokaaldemokraatia ja rooma universaalaristokraatia närbudes poolorientaalne autokraatia ühes hoopis sirgejoonelisema ja leplikuma alluvusmentaliteediga laiades rahvahulkades. Plebeilise elemendi varjujäämisest keskajal patriitsliku kõrval on kujunenud ajajooksul Bütsantsi maailmale feodalismi asemel hoopis iseloomustavam ja saatuslikum oligarhiline struktuur, s.t. väheste valitsus hulkade üle, mis eriti slaavipäraselle mentaliteedile näikse kaunistigi sobinuvat ja korduvat rakendust leidnuvat. Bütsants, see on ekspansioonihimuline suurriik oma uhke ja luksusliku keisrikoja ja hoovkonnaga, piiramatu bürokraatiaga, tugeva tsentraliseerimistungiga ja kreeka eliidi võimutsemisega paljude barbaarseiks peetud rahvuste üle isegi kaugelt Skandinaaviast imporditud palgasõdurite abil. Konstantinoopol maailmakaubanduse ja kultuurielu keskusena imeb provintse otse tühjaks majanduslikest ja vaimseist mahladest ja unustab perifeeriad järjest enam känguma ning kiratsema sõjaväelaste ja suurmaapidajate terrori all, mis ulatub kuni kohapäälse ja juba eht idamaise despotismi ja vägivalda toorusteni. Kreeka-hellenistliku tsivilisatsiooni põline liberalistlik laad suudab küll rohkesti ka nivelleerida eriilmeliste provintside omavahelisi vastuolusid ja ühtlustada nende üldilmet, eriti veel kreeka-katoliikliku kiriku osava propaganda vahendusel, kuid ei ole oma distsipliinilõtvuse ja juhtiva eliidi pideva allakäigu tõttu enam võimeline päästma Bütsantsi kokkuvarisemisest 1453, kus türklased Konstantinoopoli vallutavad ja maailmakuulsa Sofia (s. t. algselt just «tarkuse») katedraali rüüstavad. Bütsantsi maailmariigi-idee ja oligarhiline mentaliteedi võtavad hooldada ja edasi arendada Vene tsaarid, kelle asemelle kerkib Maailmasõja järgi ikka jälle Bütsantsi uue moe väljaandena äärmuseni viimisteldud kommunistlik diktatuur*. Küsigem nüüd ettevaatuse pärast, et oskaksime ka oma koduseid oleviku olukordi igakülgsest hinnata: millised on Bütsantsi Balkanille ja Ida-Euroopasse pärandatud oligarhiline mentaliteedi tugevad ja nõrgad küljed, milles kätkeb oligarhiale rajatud riigi sisemine kandejõud ja millest on tingitud sellise riigi kokkuvarisemine?

Sajandite taha nii kaugeks ununenud maise Bütsantsi elutunnet ja mõtteviisi aitab meile elavana säilitada eriti tabavalt suur vagajuttude luulelooming t a e v a -

sest elust, nagu seda kreeka-katoliiklik arusaam Bütsantsist igalepoole on püüdnud aegade jooksul levitada ja omaseks sugereerida. Kreeklasile ja roomlasile mõlemille nii iseloomustav poliitiline maailmavaade on kandunud niihästi Ida kui ka Lääne kristlusesse ja on leidnud mõlemal pool õige innukat rakendamist p ü h a k u t e kultuse näol. Selle kultuse laadis aga ilmneb juba tüüpilisi vahesid, mis on tingitud mõlema keskuse erinevast vaimulaadist. Rooma-katoliiklus on organiseerind nii maise kui taevase maailma järjekindlaks hierarhiaks, kus iga üksik lüli peab otsekuu mehaaniliselt sundkorras funktsioneeruma ja kus kogu mehhanism tervikuna läheb hõlpsasti rikki, kui üksikud lülid oma funktsioone enam ei täida. Inimese õnn ja kogu elu tehakse sõltuvaks nii paljude pühakute kaudu kehastatud tegureist, et inimene niioelda vasallina peab aasta otsa ja kogu elu aja aina orjama oma pühakuid, kuni selle koorma all nõrkeb või tüdineb ja tülpib. Ida mõjudest läbiimmutatud kreeka-katoliiklus sellevastu on kaldunud viimisteldud hierarhia asemel eelistama taevas samuti ka maa peäl enam türannilikku teokraatiat ja üksikute oligarhiat, mille varjus aga rahvahulgad tegelikult küll sageli end isegi veel vabamana võivad tunda oma isikliku õnne otsinguil. Sest siin võib inimene usaldada kogu oma käekäigu ainult ühe või paari eriti vägeva pühaku hoolde ja jätta teised orjama; oma eriliste pühakute kaitse all inimene võib siin isegi ignoreerida või vastustada muid pühakuid, võib olude sunnil või lausa omakasu pärast siirduda ühe pühaku leerist teise, võib ka puruks peksta need pühakud, kellega ta pole enam rahul, ja otsida omale uut tuge uutelt jõududelt taevas. Despootliku Oriendi ja demokraatliku Hellenise ühispärandusena on valminki siis Bütsantsis selline monarhia ka taevariigis, kus kogu võim on koondatud küll üheainsa jumala või selle poja kätte, kuid rahvale on kindlustatud vähemalt ometi otsene ligipääs kõrgeima võimu juurde nendesamade usaldusmeeste kaudu, keda rahvas ise sellest võimukandjate suure hulga seast kunagi kord välja on valind. Jumal on siin otsekuu keiser hiilgava koja keskel, ja pühakud ta ümber, need on tema aukandjad ja hoovkond, tema võimuteostavad käskude-täitjad bürokraadid eri funktsioonidega eri kohtadel. Need jumala enda väljalaitud usaldusmehed käivad alatasa raporteerimas tema ees oma tegudest ja saavutustest, käivad kuulamas jumala uusi järjekordseid määrusi ja käske, käivad saamas aina uusi töid ja ülesandeid, mida täita inimeste juures. Ning

* O. Loorits kujundas oma seisukoha tema artikli kirjutamise ajaks Venemaal reaalselt kujunenud totalitaarse stalinistliku režiimi põhjal. *Toim.*

nagu maised võimuteostajad pole kõik kaugeltki ideaalsed, nõnda ka taevas: mõned pühakud on rahvale saand väga armsaks, teisi enam kardetakse või otse vihatakse, mõned teevad suuri tegusid, teistest pole abi midagi või pigem kahju, — jah, mõned jumala kui valitseja usaldusmeestest on suutnud võita ka rahva kui valitsetava usalduse, teised aga mitte. Sellega ent ongi antud esimene lahendus bütsantsi riigi-idee sisejõu saladuse mõistatamisel; elujõulisena oligarhiline bürokraatia võib püsida seni, kuni võimu teostamine toimub vastastikuse usalduse alusel nii ülemalt kui alamalt poolt. Aukartuselle ja autoritaarsuselle rajatud võim õõnestab aga seega ise oma kõige tähtsamaid alussambaid, kui ta võimukäsitamisel hakkab kaotama usaldust oma austajate silmis — ja vaat seda ei tohiks endale lubada ükski bürokraat. Ükski võimukandja ei tohiks tunda end ainult riigi juhina, vaid peaks tundma end ka selle teenijana — jah, oma «isanda orjana», nagu Bütsantsi kultuuriilmas armastati öelda.

Usalduse suuremaks sugereerimiseks autoritaarne võim armastab alata õige otsekohesed sõnu ja resolutsutet esinemist, mis ulatub sageli üsna küünilise enesepropagandani, et hüpnoteerida massi soovitud suunas ja lämmatada opositsioonilisi meeleolusid. Opositsiooni tekitajaks ja usalduse esimeseks õõnestajaks on aga igasugu rahulolematust. Rahulolematust põhjustavad muidugi juba majanduslikudki depressioonid ja kriisid, kuid isegi näljast kui paratamatusest saadakse aru ja püütakse seda ühiste jõududega ületada. Mida aga mitte kaasa kannatada ei taheta, see on ülekohu ja korrupsiooni provotseeritud rahulolematust. Ning isegi see paljude kogemuste pühitsetud tähelepanek targast maaisest valitsejast on kantud Bütsantsis üle taevasellegi, et ükski suur valitseja ei lase suunduda rahulolematust ega moraalset pahameelt otsekohe enda pääle, vaid oskab juhtida hulkade opositsiooni ikka kõrva mõne oma käsilase pääle, kelle tegudega hulgad pole rahul ja kes siis tarbekorral hulka-delle ohvriks tuuakse, kuna ainuvalitsejalle endale seda suuremat aukitust lauldakse. Seda juhtub kreeka-katoliiklikes legendides sageli, et isegi kõige tähtsamad pühakud ja jumala erilised soosikud kaotavad oma mõjuvõimu ja langevad kasvõi karistuse alla, kuni nad mõne tühisegi asjaga rahva hulgas rahulolematust põhjustavad ja kui nurin nende tegude üle kostab jumala kõrvu. Isegi vastuhakkamist ja mässu auahnete ja eneseuhkete või omakasupüüdlike pühakute ebaõigetellegi tegudele ei pane jumal pahaks ega

karista selle eest mässajaid, vaid sanktsioneerib harilikult just vastuhakanute karistused pühakuile või ülendab koguni mõne lihtsa mass-inimese pühaku asendisse. Selliste võtetega võideldakse tõhusalt korrupsiooni pahede vastu ja säilitatakse virgel võimukandjate enesekriitika ja moraalne vastutustunne, kuni ükski positsioon ei ole küllalt kõrge ja kindel selleks, et soomustada tema omistajat õigustatud kallaletungide vastu. Kui aga katkeb võimalus altpoolt ülespoole kaebamiseks, siis katkeb ka ülekohtu all ägavate hulkade kannatus ja nende õiglustunne peab otsima omale loomulikult rahuldust kusagilt mujalt, s. t. veidi moodsama sõnastuses — mass on valmis joobuma mõne uue usulise või poliitilise idee propagandast ja on siis peagi küps ka siirdumiseks mõne uue taevase või maise valitseja (resp. režiimi) võimu alla.

Et kuulda rahva ehtsaid meeleolusid ja soove või võltsimatuid kaebusi ja hädasid, selleks võtab taevane valitseja tundmatu halli vanamehena sagedasi luurereise maa pääle ette või saadab oma poja koos apostlitega niiõelda inspektsiooni-rännakuile ja imetegudelle, mis peavad kõvendama sidadeid valitseja ja rahva vahel ning kompenseerima nii ülekohtuselt kannatanuid kui õiglaselt rahulolematuid. Teiselt-poolt aga ka rahvas ise võib omale igal ajal usaldusmehi appi kutsuda ehk nii-õelda vabalt esindajaid valida, keda ta tahab oma palvete ja kaebustega läkitada kõige kõrgema palge ette kui mitte muuks, siis vähemalt seisukorra omapoolseks selgitamiseks. Neil esindajail pole küll mingit kaasaotsustamise õigust, kuid nendel lasub suur moraalne vastutus oma esitatavate andmete tõepärasuses. Eri seisused ja kihid või eri maakohad ja linnad, kes ühe või teise pühaku oma esindajaks valind, ei pane talle põrmugi pahaks seda, et ta iga kord ei suuda oma palujate soove läbi viia, kui need ei ole kooskõlastatavad kõigevägevama muude seisukohtadega, vaid valijad loobuvad oma esindajast ja usaldusmehesest alles siis, kui see muutub laisaks ja lohakaks või koguni ebaõiglaselt ja sihilikuks vahemeheks ning ei täida hästi oma raporteeri ja funktsioone. Sellepärast ei mängigi esindaja valikul tema tiitel või diplom, tema kutse või rühma-kuuluvus sageli kuigi kaaluvat osa, vaid esikohal seisab esindaja isiklik tublidus ja õiglustunne. Kreeka-katoliiklikule pühakutekultuurile nii iseloomustav on kaugelt suurem isikupärasus kui rooma-katoliiklikus maailmas, kus pühakud on mehhaniseeritud enam šabloonilisteks muster-tüüpideks kui

teatud võimete või vägede kehastajaiks. Bütsantsi maailma pühakud on palju inimlikumad niihästi oma häästi omaduste kui ka nõrkustega. Nad on palju orgaanilisemas seoses ümbritseva reaaleluga ja kogu kultuurimiljööga lossidest ja kloostritest kuni hättide ja telkideni lageda taeva all. Nad ei ole sugugi nii väga ainult jumala võimu teostajad ega taotle aina maailma parandamist, vaid on üsna leidlikud ka jumala armu demonstreerima ning on kaunis sallivad kasvõi selleilma pattudegi suhtes. Nende humaansed ja harmoonilised ellusuhtumine on küllap tugevasti suunand kogu kreeka-katoliikliku maailma vaimulaadi sinneraole, et üksikisik oma eraelus ja individuaalses endamaksmapanutaotelus tunneb end ometi palju vabamana ja rahuldatumana kui rooma-katoliiklik mass-inimene, olgu siis asi poliitiliste vabaduste, majanduslike raskuste ja sotsiaalse astmestikuga kui masendav tahes, — elutahet ja elujõudu, jah, just teistegi suhtes sallivat *vitaliteeti* need seigad ikkagi ei ole jaksand kõigutada niivõrd nagu «kõrgekultuursemas» Läänes.

Kahe jumalat ja rahvast vahendava pühaku kultus on arendatud kreeka-katoliiklikus maailmas eriti avarate äärmusteni, nii et need ulatuvad hõlmama kogu Bütsantsist pärineva usulis-poliitilise ideoloogia ja seda kandvate elementide tegelikke aluseid. Need on püha Jüri ja püha Nigul. Jüri ehk Georgios on sõna alguses tähenduses küll «*maaharija*», ja osalt juba oma nime algtähenduse sugestioonil ta on arenendki põldude kui ka karja patrooniks, kelle kutsikateks olid allutatud isegi hundid ja kelle nimepäeval ning kaitse all alles julgeti karja metsa lasta. Kuid ajaloolise pühakuna ta oli kõrgem sõjaväelane, ja bütsantsi kultuurimiljöö, kus ka maad olid antud väepäälikutele valdusesse, kujunes pühast Jürist päämiselt küll suurmaapidajate ja võimukandjate hooldaja ja eestkostja. Tema ei rahuldunud ainult maa harimisega, vaid tahtis olla ka selle korraldaja ja valitseja. Ta tahtis olla korraga hää organisaator kui ka kolonisaator, kes oli valmis kasvõi paganlike lohede ja kuratlike vastastega võitlusesse astuma, et aga kristlike positsioone kindlustada ja tsivilisatsioonile uusi asumaid juurde võita. Sellisena püha Jüri tõusis järjest enam *riigi-idee* propageerijaks ja võimuhimulise juhtkonnana, s. t. oligarhilise elemendi usaldusmeheks jumala palge ees, kelle pilt moodustas omal ajal Vene suurvürsti vapi ja löödi mündidelle või hiljem aurahadelle sõjalise vahvuse eest. Pühast Jürist sai vene kolonisaatsioonisõdade ja asunduspoliitika sangar, kes laiendas oma fronti järjest kaugemale

põhja ja itta. Pühast Jürist sai eriti veel soomesugu rahvaste väljasuretamise ehk kristlikumas sõnastuses venestamise ideoloog, kelle nimele pühitseti aina uusi kirikuid ja kloostrid, aga ka linnu ja maakondi — isegi meie Tartu muudeti ju kahel korral Jurjeviks. Oma maiste ja taevase valitseja au ja võimu kindlustamiseks Jüri kaldus tarbekorral ka jõudu ja sundust eelistama ning oli valmis kasvõi ülekohtu ja vägivalda õigustama, et saavutada aga oma õilsat lõpp-eesmärki — rajada ja kõigevägevama teenistusse rakendada üht universaalset maailmariiki, kus valitseks tema enda ja tema aristokraatsete mõttekaaslaste vaim ning kus issanda õnnistus hõljkus üle kõigi resoluutse jõuga tasandatud kontrastide ja vastaskuradite võimusest päästetud meeleparandajate... Aga mida suuremasse ausse Jüri taevast ja maa pääl tõuseb, seda järsumaks ja upsakamaks muutub ka ta iseloom. Ta pretendeerib hookalt teiste pühakute liidriks, kuid toimib sageli nii mõtlematult ja perult, et saab issanda ja kolleegide käest küllalt ka sagida. Isegi maine lihtrahvas hakkab teda enam kartma kui armastama ja võõrdub temast kohati niivõrd, et teda ainult vanema rahvakeelse nimekuju all (Jüri, vrd. venes Juri, Jegorij, Jahhorij) küll kalliks peetakse, kuna kirjakeelse nimekuju all (Georg, vrd. venes Georgij) teda vaid veel vormiliselt austatakse. Jah, ning isegi rüütlite ja sõjasangarite patroonist ta mandub Makeedoonias ajaga ainult veel röövlite pühakuks — sümboliseerides seega kogu rüütlikeisuse ajaloolist allakäiku...

Täitsa teiselaadne mees ja mõtleja on püha Nigul. Kui Jüri põlvneb aristokraatsest miljööst ja esindab ülemkihtide elutunnet, siis Nigul sellevastu on kõige alama lihtrahva päritolu, kes on õppind maast madalast tööd tegema ja vaeva nägema, kes on harjund kannatama ja vaeva nägem, kes on harjund kannatama ja kaotama, kes on otsekui kokku kasvand armastuse ja andeksanniga teiste omataoliste kaaskannatajate keskel. Jumala juhtimisel tuleb küll just püha Jüri talle põllul appi ja saab ta vaimu äratajaks. Kuid tema ärgand vaimu ei jooovuta imetelu kõige maailma mehhaanilise elukorralduse ja jõujärjestuse ees, vaid seda tiivustab siiras abi- valmus ja võimas tahe teha hääd ja teha hääd igale hädaliselle ja igale ülekohtu all kannatajalle. Eriti just tõe ja õiguse tunnetamine kõigest elust läbiva jumaliku põhitegurina ilmutab talle rahuldust ja äraseletatud õnneteadvust ka viletsaimas olukorras ja ilma vähimagi endamaksmapanutungita ning annab talle määratud sisejõudu just selle ilma suurte ülekohtu ja vä-

givalla vastu võitlemiseks. Vaevalt ta saab preestriks välja koolitatud, kui juba tema tõemeel viib teda teravasse konflikti oma enda kaaslaste ja teiste pappidega, kes sisuliselt ei vääri üldse ta usaldust ega sõprust. Just need nn. aate sõbrad ja kaasvõitlejad ongi esimesed, kes ei seedi tema vaimset üleolekut ja võtavad talt koguni preestri riided maha, et halvata ta teotsemise võimalust. Aga vormilised võtted ja väline surve ei tõkesta Nigula mõju sisemist haarangujõudu ega pidurda isegi ta välispidist tunnustamise võidukäiku: ta saab taevast imekombel uue palju toredama preestri riid ja jätkab ikka edasi oma võitlust tõeteenijana kõigi õiguste ja tarvete kaitseks, eelistamata üht või kartmata teist. Ta päästab kalureid ja laevamehi tormide käes surma suust, ta ergutab põgenevaid sõdureid võidule, ta kannab põlevast linnast kiriku otsekuu kastikese käe otsas üle mere, ta aitab näljahädalisi, äratab ellu kolm hukatud õpilast, muretseb kolmele vaesele neiuale kaasavara jne. jne. — ning nõnda paisubki püha Nigul kogu Bütsantsi maailma kõige armastatumaks ja kõige austatavamaks pühakuks, kelle «imetegusid tunnevad Ida ja Lääs ja kõik ilmakaared», nagu öeldakse ta suures elulookirjelduses harda ekstaasiga. Pühast Nigulast kujuneb kõigi vaeste ja vaevatute kaitsja, kõigi hädaliste abimees ja päästja, kõigi õpilaste ja sellide kasvataja, kõigi edasipüüdlikkude ja teadmahimuliste juhataja, meistrite ja asjatundjate, jah, isegi varaste ja roimarite häategija. Mitte ainult tormide ja vete valitseja pole tema, vaid temalt palutakse ja loodetakse üldse sigivust ja viljakust, kasvu ja kosumist, õnne ja menestust igale sündivalle lapsele ja loomale, igale viljaväljale ja põllupeenrale, igale tööle ja toimetusele. Teda ei väsita palumast ühtegi päeva, tema nimi tõuseb populaarseimate ristinimede esiritta, tema kujusid ja pilte hangitakse kõikjale, tema auks ehitatakse kirikuid ja kabeleid enam kui kolleegile teisele pühakulle. Kogu kreeka-katoliiklikus maailmas, eriti ent veel tsaristlikul Venemaal, kerkib püha Nigul jumalalle otsekuu kõrvalkujuks, keda rahvahulgad usaldavad absoluutselt ja kes võiks olla kasvõi jumala asemel «teiseks jumalaks», nagu teda lihtrahvas hakkabki meeleliigutuses sageli ülistama!

Aga just aua ja võimuaahnust on Nigulal küll kõige vähem. Tema ei mõtlegi tungida jumala kõrva ega teiste valitsejate asemelle liidriks. Tema ei tõrju kedagi eemale ega söö kedagi välja, ei hau ammugi mitte mässu ega ihu kättemaksu. Ah, ta ei hooligi aust ega hiilgusest midagi, temal pole

lihtsalt aega valitsemiseks — tema teenib elu ja oma kaaslasi hoopis teisti. Isegi suurele aukandjate audientsile jumala juurde ta ei ilmu üldse mitte. Ja kui teised uhked ja suurelised pühakud sääl tema pääle seljataga alatult kaebavad, siis laseb jumal oma käsundingleil teda üles otsida, — ning Nigul leitakse mere põhjast uppujaid päästmast ja tiritakse mudase ja poristtilkuva habeme ning rõivastusega hiilgavasse paradiisi paleesse kõigevägevama trooni ette. Siin Nigul langeb kohe põlvili maha, kuid ei palu armu ega päästmist ennekoike iseendale, vaid palub kiiret abi neile õnnetuile, kelle päästetöö ja abistamise mant ta enneaegselt ära kisti. Selles ep kätkebki Nigula suurim salajõud, et ta ei ela ega tööta mitte iseendale, vaid teistele, mitte mõne teatud kliike, vaid kõigi hääks ja huvides. Ja sellepärast ei katke kunagi rahva piiritu usaldus ega austus tema vastu, kuigi ta seda ise põrmugi ei telli ega kunstlikult organiseeri. Tema ei eralda ega lahuta end rahvast, ei aseta end sugugi kõrgemale oma seljatagusest ega kuritarvita iial oma palujate usaldust, vaid tema tahab isegi juhina ja ülemana teenida ja aina teenida oma alamaid, keda ta ei kohtle seejuures kunagi ülevalt alla. Jah, mitte ülevallt alla upsakus, vaid vastupidi just alt ülespoole aitamine ja protežeerimine on mõjund tugevasti kaasa tema ainulaadsele populaarsusele. Püha Nigula elulookirjelduses on eriti iseloomustav situatsioon, kuidas keiser saadab kolm väepäälikut provintsi mässu sumbutama, kuid sõdurid teevad tee pääl ka palju ülekohtu elanikele. Nigul kaitseb siis elanikke kindralite julmuse vastu niivõrd, et need tahavad viha pärast teda hukata. Vahepeäl kadedad kolleegid esitavad keisrile valekaebusi väepäälikute tegevuse kohta, nii et keiser tahab hukata oma kindraleid. Siis aga astub Nigul taas kindralite kaitseks sama ausalt, sama julgelt ja sama otsekohelelt välja ega lase hukata neidsamu mehi, kes tahtsid küll hukata teda. Teinekord Nigul mõistab teravalt ja otsesõnaliselt hukka ebaõige kohtuotsuse ja nõuab selle eest valjut karistust hoopis kohtunikele. Nigul ei tee kunagi vahet oma ega võõra, sõbra ega vihamehe, ülema ega alama, valitusmeelse ega valitusvastase vahel, vaid tema nõuab õiglust kõigilt kõigile, kuid ei kardata mitte kedagi oma õigluse nimel.

Sellise õiglase ja ausameelse, otsekohele ja häatahtliku mehe saatus ei ole ometi ilma teravate okasteta ega kibedate pisteteta. Ta teeb teistele küll palju hääd, kuid kannatab ise selle all. Kõige enam kaaslaste kadedus ja kius, kaebused ja vastutöötus häirivad ja rikuvad nii tihti tema teotsemist. Kuid Nigula

tõeline vaimusuurus avaldub päriselt alles tema suhtumises oma kadetsejaisse ja vastu-
töötajaisse. Temale ei ole tähtis tegija, vaid
tegu ise. Temale on täitsa üsna üks, kelle
teeneks häätegu peetakse, — pääasi, et aga
tegu tehtud ja nimelt hästi tehtud saaks.
Tema on alati valmis au, tänu ja kiitust
kasvõi oma vastaseile adresseerida laskma,
kui ainult nende pahad teod sedaviisi paran-
datud saaksid. Kui mõni vähemaustatud,
kuid seda auahnem kaaslane haavub in-
meste käitumisest ja hakkab neid õnnetus-
tega kiusama, siis läheb püha Nigul ja õpetab
inimesi tasakesi teda ennast häätegede eest
peksma ja haavunud pühakulle kõike au ja
tänu osutama, nii et see meelitusist muheleb
ja inimestega ära lepib, ilma et ise aimakski,
kuidas muheleb veel moe pärast läbipekstud
Nigula süda sees ja kuidas aina kasvab
inimeste sisemine kiindumus Nigula vastu.
Nigul ei pretendeeri taevariigis ühelegi juh-
tivalle kohale ehk nii-öelda ministritoolile,
vaid jätab need meeleldi teiste pühakute
täita ja valvab ainult selle järgi, kuidas teos-
tada taevariigi häätegelikke ehk nii-öelda
e t l i s i funktsioone maksimaalselt kasvõi
üksinda ja teiste vastutõütusest hoolimata.
Seejuures nõõgib humoorikas Nigul mõni-
kord oma töökaaslaste ka õige peenelt läbi
ja teeb naljamesid, mida teised pühakud
tõega ei oska järgi teha: kui juhtivamad
pühakud raiuvad Nigula eeskujul hobustel
pääd ja vahetavad need uutega, kuid hobu-
sed ei ärka enam ellu, siis on see otsekui
sügavaks sümboolseks hoiatuseks igale võimu-
kandjale, et võimukirvega purustada on vana
korda küll kerge, kuid uuendusi ja reforme
läbi viia — vaat seda ei oska ega jaks
teps mitte iga kirvemees. Ja kriisi nii-öelda
surnud momendist ülesaamiseks vajatakse
aina korduvalt Nigulat päästjaks ja teiste
lõhkumistöö parandajaks — nii ebatänulik
kui see ülesanne temale endale ongi. Eks
ole need tuntud balkani kogemused, mis tüki-
vad nüüd moodi ka paljudes teistes maades. . .

Püha Jüri ja Püha Nigul esindavad
oligarhilise struktuuri kaht vastakat elementi.
Püha Jüri, see on võimutseva autokraadi,
paatamatult aina valjemaks ja nõudlikumaks,
jah, ajaga aina despootlikumaks ja bürokrat-
likumaks kanguva j u h i esindaja, kes
arvab lõpuks teha võivat, mida ta iganes ta-
hab, kes teebki tõepoolest palju hääd, kuid
ei pörka tagasi ka pahast ega vägivallast
oma võimu ja positsiooni kindlustamiseks.
Püha Jüri kehastab võimsa valitseja tüüpi,
kes tõstab riigi ruttu ja efektiivselt hiilgeseisu-
korda, kuid käitub endas ühtlasi ka selle
languse ja katastroofi hädadohtu, niipea kui ta
enesekriitika, vastutustunne ja eetilise tase

hakkab vajuma ja järglastes aina kiiremini
vajuma. Püha Nigul soovastu esindab aland-
likku ja häätahtlikku m a s s i, kes ei tüki
ise üldse mitte juhtima ega valitsema, veel
vähem käskima või keelama, vaid on valmis
ennast ohverdama teistele ja nn. ideedele.
Näiliselt ta annab ikka suureliste alla,
nii-öelda ametlikus ajaloos ta jääb hiilguste
varju ja vaikib ise oma osatähtsusest täiesti.
Kuid tegelikult on just tema see, kellest
oleneb riigi lõplik elujõud ja saatus. Ta teos-
tab oma loovat tahet tavaliselt teiste kaudu
ja mõistab kavala Antsuna rakendada selleks
ka kohtlaste vanapaganate kätte koondund
jõutagavara. Kuni juhtkonna pühad Jürid
massi Nigulatega väärilt arvestavad ja
kuni püsib nende k o o s t ö ö, seni võib
jätkuda riigi õitseng. Mida enam aga kontakt
eliidi ja massi vahel lõtvub ja kaob, mida
enam oligarhia läheneb vanale Aristotelese
definiitsioonile, s. t. väheste valitsuselle, kus
juhivad seavad üldhuvide asemel esikohale oma
isiklikud huvid, seda enam ja kiiremini oli-
garhia asub ka iseenda hävituselle. Ja selles
ep oligarhilise struktuuri päämine traagika
peitub, et võimutsema tükiivad ja pääsevadki
sagedamini just sellised Jürid, kes võimu ei
vääri ja kes kalduvad isegi rikkuma ja tõkes-
tama võimu mant eemalseisvate Nigulate
positiivseid funktsioone. Ja kui sellised ego-
istlikud Jürid ekspuuteeritavate Nigulate
isetegevuse ja omaalgatuse lõpuks sootu või-
matuks teevad, siis ei saada enam mööda sise-
misist ümberkorraldusist, mille sisulist suunda
ja laadi ei määra ent alati enam vastas-
pooled ise üksi, vaid sageli hoopis mingi
kolmas väljaspoolt otsekui jumalana otsustav
jõud. Tegelikult see tähendab siis püha Jüri
seljataguse kokkuvarisemist ja hävingut, kuna
püha Nigul oma seljatagust ka uutes olu-
kordades ikka jälle oskab organiseerida ja
nõndaviisi minevikust läbi oleviku ka tule-
vikku tüürib, hoolimata vahelduvaist režiim-
mest.

Kreeka-katoliikliku maailma ja mentali-
teedi vahenditud lapsed meie juures on
s e t u d. Setude juures püsib veel tänaseni
komme, et pühakute piltide ette süüdatakse
küünlaid ja tuuakse kõiksugu kraami, millele
õnnistust palutakse. Isegi mett määritud pü-
hakute huultele ja toodud neile muid meeli-
tusohvreid, et pühakud ohverdajaid omakor-
da kasvõi i m e t e g u d e g a aitaksid. Kui
aga loodetud abi pole saadud, siis juhtund
sageli ka seda, et vihas või meelekiheduses
võetud anded pühakute eest ära ja pekstud
pühakute eneste pildid isegi puruks, et muret-
seda siis teiste, «mõjuvõimsamate» pühakute
uusi pilte ja ohverdada taas neile uues imede-
usus. Selline situatsioon paljastab kogu

oligarhilise mentaliteedi tuuma. Oligarhilise režiimi suurimaks kandejõuks on ja jääb hulkade piiritu usk oma pühakute ehk moodsas sõnastuses oma juhtide imettegevasse jõusse. Kuni usulised või poliitilised setud oma pühakuile ohvreid toovad ja nende huuli meega määrivad, seni valitsevad juhid massi üle täielikult. Kohe aga kui rahvas usalduse ja usu kaotab oma pühakuisse, peksab ta nende pildid puruks ning otsib omale uusi imettegevaid juhte. Juhtide võimulpüsimine olenebki seepärast suurel määral just nende oskusest oma austajaskonda õnnistada ja nn. imetegude ehk moodsas sõnastuses reklaami ja propagandaga ekstaasi võluda ehk moodsas sõnastuses tasa-

lülitada. Ning lõppude lõpuks peitub siis oligarhia põhiprobleem selles, kas leidub pühakuid, kes suudavad imesid teha, ja kas leidub setusid, kes nendesse usuvad. Tänapäev näitab, et oligarhia hüilgeajad ei ole ammugi veel minevikku vaibund ja et bütsantsi-vene keiserriikliku mentaliteedi ja nn. «truualamluse» ehk moodsas sõnastuses «pugemise» psühhoos annab end küllalt tunda nendes maades, kuhu see mõju sajandite jooksul on juurdunud.

(Peetud lühendatult raadiokõnena 19.

IV 1937.)

(Oskar Loorits. Oma rada. Programm-artikleid uue Eesti loomisel. 1934—1938. «Kuldkirj», Tallinn, 1939, lk 141—155.)

FANNY DE SIVERS

MAI 68 — TANTS KURISTIKU ÄÄREL

Mõned ajaloolised sündmused annavad endale ise nime, eriti kui üheleegi vaatlejale pole päris selge, millisesse lahtrisse asi tuleks paigutada. 'Mai 68' on mõiste, mis jääb prantsuse kroonikatesse selle liitsa denominatsiooni all. Oli see nüüd revolutsioon, mäss, ülestõus või ainult koolilaste mürgel, millega mõned kibestunud vanad ja elukutselised virisejad kaasa läksid?

Ootame ära, õeldi sel tormisel kevadel. Revolutsioon on suur sõna. Revolutsioon on ainult siis, kui riigikord lõplikult muutub. Aga riigiasjades jäi kõik endiseks, kuigi Vabariigi President kindral de Gaulle kõige kuumemal mässupäeval ära kadus ja Elysée palee ukсед-aknad lahti jättis. Võimukandja koht oli tühi. Võimu polnudki vaja «haarata», nagu tavaliselt öeldakse, teda võis sel pealelõunal tänavarentist üles korjata. Aga keegi ei korjanud. Ei julgenud või ei viitsinud.

Kuigi tänavad olid demonstrante täis ja rahvas trotuaaril karjus täiest kõrist. Aga muidugi, karjuda on lihtsam kui riiki valitsema . . .

Ja siis saabus suvi ja vastupandamatu soov mere äärde sõita. Kõik mässajad, maailmaparandajad, revolutsionäärid, pealtvaatajad, tänavalahingute kangelased ja ohvrid ei mõelnud enam muud kui praadida oma nahka soojas rannaliivas või lesida kuskil põõsa varjus ja unistada, kas või revolutsioonist, mis tegemata jäi.

Mässamine oli olnud lõbus, kuid ka pingutav. Nüüd oli puhkus ära teenitud. Miks see mira mais 1968 nii suure ulatuse oli saanud, seda ei osanud veel keegi öelda. Nagu mingi mikroob või batsill oli võtnud võimust, kogu maa sonis palavikus. Praegu — kaksikümmend aastat hiljem — paisab, et 1968. a ülestõusul ei olnudki selget

FANNY DE SIVERS (s Isak, a-st 1941 von Sivers) on sündinud 26. X 1920 Pärnus. Õppinud Tartu ülikoolis romaani keeli ja kunstiajalugu, Breslau (Wrocław) ülikoolis romaani keeli (1941—44), teinud riigieksami ladina, prantsuse ja hispaania keele alal Würzburgi ülikoolis (1950), lisaks tudeerinud üldkeeleteadust Pariisi ülikoolis. Pälvinud Pariisi ülikoolilt teaduskraadi *Licence ès Lettres* saksa keeles ja ameerika kirjanduses (1953); Lundi ülikooli filosoofialtsensiaat üldfoneetika ja soome-ugri keelte alal (1967). 1964—86 töötanud Pariisis *Centre National de la Recherche Scientifique*'is (Teadusliku Uurimistöö Rahvuslikus Keskses) üldkeeleteaduse, soome-ugri keelte ja etno-

lingvistika alal, viimati suulise traditsiooni laboratooriumi Euraasia osakonna juhatajana. Kuulub mitmete teadusühingute juhatusisse ja teadusväljaannete toimetusesse. Avaldanud uurimusi üldkeeleteadusest, läänemeresoome keelist, etnolingvistikast, tõlketeooriast jm; eraldi raamatuna «Analyse grammaticale de l'estonien parle» (Clermont-Ferrand, 1969) ja «Les emprunts suédois en estonien littéraire» (Budapest, 1974). Tõlkinud eesti keelde valiku Blaise Pascali «Mõtteid» (Rooma, 1971). A-st 1970 teinud teaduslikku ja esseistlikku kaastööd ka ENSV ajakirjadele («Keel ja Kirjandus», «Looming» jt). Mart Orav.

sihti, ühtegi kindlapiirilist eesmärki. «*L'imagination au pouvoir!*» «Fantaasia (tulgu) võimule!», kirjutati tollal Pariisi müüridele ja kogu maikuu oli nagu ilmatu sürrealistlik teatrilava, kus iga tegelane tantsis, laulis, deklameeris oma viisi järgi.

Oli küll ka sissevisatud aknaid, põlenud autosid ja kõveraks väänatud jalgrattaid, lõhutud mööblit ja paar murtud jalaluud, aga see polnud veel tragöödia. Tagantjärele võib mütsi maha võtta politsei ees, kelle enesevalitsus ja külmaverelisuus aitas vältida katastroofi. Muidu oleks kõik võinud lõppeda hoopis teisiti.

Lugu algas Pariisi ülikooli tükeldamisega. Vana Sorbonne oli jäänud kitsaks. Uusi õpilasi tuli igal aastal ikka rohkem ja rohkem. Loengusaalid olid täis kiilutud, mõnes kohas pidid kuulajad kükitama amfiteatri treppidel ja kirjutama ühe põlve otsas.

Ministerium otsustas siis fakulteedid ümber organiseerida. Igaüks pidi saama küllaldaselt ruumi. Mõned jäeti endisesse kohta, teised saadeti üle linna laiali või paigutati koguni mõnda eeslinna barakki. «Vanast» Sorbonne'ist tehti nõnda «uus Sorbonne» (Sorbonne Nouvelle), administratiivse nimega «Pariis III».

Sotsioloogidele anti betoonplaatidest ja lattidest kiiruga kokkulõõdud ehitused lääneeeslinnas Nanterre'is, kuhu pidi hiljem tulema uhke ameerika stiili *campus*. Esialgu sarnanes see kontsentratsioonilaagrile, mis oli täis poriloike ja õhtuti pime ning kus polnud pärast loenguid midagi peale hakata. Vaadata polnud muud kui igavaid maalapikesi ja inetuid, odavaid üürikasarmuid. Naabruses oli ka provisoorne peavari hulgestele ja pättidele. Ja seda kõike «kaunistas» Saint-Lazare'i raudteeliin, mille rongid peatusid prohvetlikult poeetilise nimega jaamas Nanterre-la-Folie — «Nanterre-hullumeelsus».

Tehnokraadid, kes meie eluprobleemide üle otsustavad, oskavad küll teha plaane, välja rehkendada kaugusi ja kõrgusi, aga millegi pärast ei näe nad inimesi, arvata-vasti ka iseenasti mitte. Nad ei märka peaaegu kunagi, et ilma iluta ei saa elada. Nanterre'i üliõpilaslaagrast oli Ilu välja jäetud. Aga kõik, mis on inetu, tuleb Kurjast. Ja kuri inspireerib kurja, eks ole?

Igavate talveõhtute täiteks avastati üks isearalik psühhoanalüütik, kelle vaimulaad ja eluseiklused sobisid hästi tolleaegse problemaatika illustratsiooniks. Wilhelm Reich — sündinud Galiitsias a 1897 ja surnud repressioonide ohvrina ühes Pennsylvania vanglas a 1957 — oli põnev isiksus. Ta püüdis ühendada marksismi ja psühhoana-

lüüsi ja selle sünteesi abil pöörata täiesti pahupidi meie tsivilisatsioonis valitsevat seksuaalmoraali.

Tulemuseks oli, et Reich visati välja Rahvusvahelisest Psühhoanalüütikute Seltsist ja samuti kommunistlikust parteist. Samal ajal jooksis ka tema naine minema.

Mitmesuguste sekelduste järel hakkas ta Ameerikas tegelema meditsiiniga, töötas välja nn «orgasmiteooria», kogus seksuaalenergiat kastidesse ja väitis, et ta suudab arstida kõiki haigusi.

Ühiskonnas valitsev «repressioon» oli murdnud selle mehe ajal, mil sõna polnud veel öieti käibel.

Reichi järgi võtab repressioon kõige hirmsama vormi seksuaalküsimustes. Selle surve ohvrid on kõigepealt lapsed ja üldse noored. Perekond moodustab ühe neist kurjadest võimudest, kes inimest jälitavad.

Hiljem selgus, et Wilhelm Reich oli üsna pisike ideoloog teise ameeriklase kõrval, kes samuti võrsus Kesk-Euroopast ja kelle nimi oli Herbert Marcuse.

Sel ajal kui linnas sillutisekive lahti kraabiti ja Saint-Micheli bulvaril barrikaade ehitati, polnud veel keegi seda meest lugenud. Polnud aegagi. Aga pärast mässu ilmus Herbert Marcuse nagu *deus ex machina* esmakordselt prantslaste lugemislauale. Ohoo, alles nüüd saame aru, mis maipäevadel toimus, hõiskasid eksegeedid. Marcuse on «esimene, kes ühendab psühhoanalüüsi ja marksismi radikaalses industriaalühiskonnas ja selle ideoloogia kriitikas õnne ja vabaduse püüdluste nimel, mis olulised igaihele». (Vt Jean-Michel Palmier. *Présentation d'Herbert Marcuse*. Paris, 1969.)

Marcuse raputab mitte ainult meie ülikka lääne ühiskonna poliitilist ja majanduslikku organisatsiooni, vaid ka selle elustiili. Teoses «Ühedimensiooniline inimene» (mis ilmus Pariisis juba 1968), kirjeldab ta tehnokraatse ratsionalismi dehumaniseerivat mõju inimesele. Mida kaugemale see areng läheb, seda hullemini eksplateerib inimene inimest ja lõpuks on kõik õnnetud.

Teoses «Eros ja tsivilisatsioon» seletab Marcuse Sigmund Freudi tsiteerides, et tsivilisatsiooni alguse lõbuprintsiip on aja jooksul asendunud tootlikkuse- või tuluprintsiibiga, millega iseenesest kaasneb repressioon. Tööstusega on seotud võimuprobleemid. Juba Ernst Jünger märkas, et tööstus mobiliseerib kaasaegse ühiskonna võimutaotlused. Aga kas see ei ole siiski üldine viga? Maailmaparandajad katsuvad alati domineerida ja kõikides sotsiaalsetes kihtides kohtame inimesi, kel on vaja teistest targem olla, kõnekaaslastel «suu kinni panna». Võimutahe

esineb mitmes variandis, seda mai-mässajad ei taibanud.

Ulm'i tänaval (Panthéoni lähedal) asuv kuulus Ecole Normale (õpetajate ettevalmistuskool) väärib siin tsiteerimist, sest sealsetes rahmeldamistes tulid eriti selgesti avalikuks totalitarismi ja fašismi idud, mis tavaliselt hakkavad tärkama kriisi olukordades. Võim oli selles koolis «althusserlaste» käes. (Muide, prof Louis Althusser, ise puhastverd marksist, sai laiemale publikule tuttavaks alles a 1980 sellega, et ta kägistas oma naise, kuid ei läinud kohtu alla. Ülikooli au oli siin kaalul. Üks tunnustatud filosoof ja professor ei või olla mõrtsukas, öeldi vabanduseks, aga tal on närvid...) «Althusserlaste» intellektuaalne türannia ja sallimatus teiste vastu tuletas meelde hiinlaste kultuurirevolutsiooni ja selle jubedusi. Arvatavasti esines siingi vähem ideoloogiat kui võimunnälga.

Herbert Marcuse arutab pikalt-laialt, kuidas aidata noori, kes võiksid läbi viia revolutsiooni, mis annaks positiivseid tulemusi kõigile, nii vaestes kui ka rikastes maades. Repressioone esineb kõikjal, aga mõnikord on ta tarvilik indiviidi enda huvides (näiteks, kui keelatakse lapsel üle autotee jooksmast). Aga kahjuks on tarviliku repressiooni täienduseks leiutatud «üle-repressioon» — eriti seksuaalküsimustes — ja see teeb elu väljakannatamatuks.

Marcuse arvab naiivselt, et inimene peaks elama oma loomuse järgi ja siis läheks kõik korda ning kõik inimesed oleksid õnnelikud. See ebarealistlik idee võttis maad juba XVIII sajandil, mil väideti, et inimene on põhiliselt hea, ainult ühiskond teeb ta kurjaks. Seda tahab mõni veel praegugi uskuda. Aga kust see ühiskond siis kurjaks saab, kui kõik inimesed on head? Kui ma kord sellise küsimusega välja tulin, vihastas mu vestluskaaslane nii, et vastus jäi kurku kinni...

1968. aasta algul organiseeriti Nanterre'is vaidlusõhtu Wilhelm Reichi ja tema skandaalsete teeside üle. Väljaspool, kus Reichi nimi oli täiesti tundmatu, saadi kuulda ainult konfliktist üliõpilaste ja ülikoolivalitsuse vahel, mille põhjuseks oli poiste ja tüdrukute vahekord. Noormeestel keelati öösiti tüdrukute tuppa minna. Madin algas tegelikult siis, kui poisid võtsid kätte ja «okupeerisid» tütarlaste hoone.

Meie, vana Sorbonne'i rahvas, kuigi Pariis III templiga, oskasime ebamääraselt ette kujutada, kuidas kolleegid Nanterre'is elasid. Kahetsesime, et üks uus fakulteet oli sattunud sellise labase, ebakultuurse, halvasti kasvatatud seltskonna kätte — Nanterre on

ju täiesti bordell, kirjutasid mõned aja-lehed! Arvasime, et dekaanil oli õigus palgata tugevate muskliatega korraldajateid ja heita mõni eriti erutatud «rahvajutt» ülikoolist välja.

Mäss või isemoodi kevadpidu? «Ah, kuis elu on igapäevane!» ahastas kord XIX sajandi luuletaja Jules Laforgue. Aga nüüd enam ei olnud. Lähedal asuvast Boulogne'i pargist toodi oks: ja tehti neist kivipildujaid. Öösiti käidi prügiämbrate kaasi korjamas, mis sel ajal olid ilusad ümmargused ja hea tugeva käepidemega. Kilbid mis kilbid. Nendega võis julgesti politseile vastu minna. Ja kui dekaani närvid üles ütlesid ja ta fakulteedi kinni pani, vajus revolutsioonilaviin Nanterre'ist saksa anarhisti Daniel Cohn-Bendit'i juhtimisel Saint-Micheli bulvarile.

Alguses vaatas ühiskond sündmusi üsna ükskõikse pilguga. Noored teevad mürtsu, seda on ikka juhtunud. Kui aga rahutused nakatasid teisi linnu ja ülikoole, hakkasid poliitikatelased omalt poolt kisa tõstma nn «gošistide» vastu. Parteilik kord oli sattunud hädaohtu; need Nanterre'i sulid olid nakatanud mitte ainult koolinoori, vaid käisid ka vabrikute ja tehaste värvavais töölisnoori üles ässitamas. Ja seal läks ametiühingutel kops üle maksa.

Termin *gauchiste* (häälda «gošist») nõuab seletust. *Gauche* tähendab «pahem, vasem», *la gauche* «pahempoolsed» rühmitused vastandina «parempoolsetele» — *la droite*. *Gauchiste* on isik, kes asetab end poliitiliselt pahemale, aga veel kaugemale, kui kõik muud senituntud pahempoolsed liikumised. Eesti keeles võiksime kasutada neologismi «pahemlane».

Pahemlase peamine tunnus on «olla vastu». Ta ei salli ühtegi autoriteeti, ei perekonda, ei riiki, parteid ega kirikut, ei mingit normi ega ideoloogiat. Teda rõhuvad kõik kasvatus- ja korrasüsteemid. Ta ei kannata, et tema õpinguid kiusab eksamiprogramm ja et papa-mamma on määranud õhtusöögiks teatava kellaja. Ta ei tunnusta ühtegi ettekirjutust ega piiri. «On keelatud keelata,» kritiseerib ta ülikooli seintele.

Ise aga jagunesid need pahemlased mitmesugusteks politiseerivateks rühmakesteks, kes nimetasid end maoistideks, trotskistideks, anarhistideks ja mitut sorti kommunistideks. Kuuluvus mingisse gruppi oli sageli juhuslik. Satud mingi meelevalduse kärinasse, lähed kaasa ja oledki äkki maoist! Väliseid tunnuseid ei jõutudki välja mõelda, aitas sellest, et Sorbonne'i ette pandi lehvima punane lipp kõrvuti anarhistide mustaga. Mõni pistis nõõpauku punase nelgi, mõni kandis tänaval plakateid või kirjutas seintele. Sorbonne'i

hoov oli nagu laet, kus iga indiviid ja grupp võis end väljendada, kõnesid pidada, lendlehti levitada. Üks tegelane oli kuskilt välja tirinud klaveri, seda klimberdati vahetevahel, sigaret hammaste vahel. Peasissekäigu kõrvale olid keemiaüliõpilased kleepinud lõhkepommeid vormeli, ja seda retsepti kopeeriti hoolega. «Ega siin ainult üliõpilasi pole,» kommenteeris üks kolleeg. «Eeslinnasulidel on oma organisatsioonid ja ka paramilitaarsed ühingud kasutatavad siin juhust, et tree-nida *guerilla*-sõjaks.»

Mai keskel selgus, et mässajaid oli rohkem kui alguses võis aimata. 10. mail leidis aset esimene «barrikaadide öö». 5000 pisargranaati lendas Ladina kvartali tänavail. Kolm päeva hiljem löid töölisel kaasa. 18. mail algas üldstreik.

Rahvas läks rahutuks. Mis nüüd küll saab, kui kogu majanduslik elu jääb seisma? Varsti ei leia poest enam suhkrut ega võid!

Kuid intellektuaalide seas tõusis vaimustus. Jean-Paul Sartre ja Simone de Beauvoir näitasid end barrikaadidel. Marguerite Duras, filosoof Michel Foucault ja filmimees Jean-Luc Godard astusid ka appi. Isegi vana maailmakuulus ja kallilt makstud pianist Arthur Rubinstein tunnistas, et ta on kogu südamega mässajate killas, kuigi tema enda elu on õnnestunud. «Ühiskond on võimatu. Aga mul lihtsalt vedas,» lisas ta alandlikult.

Pariisi rohelistes eeslinnades oli jumalik elu. Ükski rong ega buss ei liikunud. Keegi ei saanud kutsuda koosolekule ega määrata kohtamist, mis oleks muutunud moraalseks kohustuseks. Sirelid õitsesid, linnud laulsid. Ja õhtul võis sisse lülitada raadio ja otseselt kaasa elada — ilma mingi riskita — tänavalahinguile, mida kanti üle erutatud kommentaaridega nagu jalgpallivõistlust. Need algasid ka alati «parajal ajal», pärast kella üheksat õhtul, nagu teatrietendused. Varem poleks sobinudki, sest 7—9 vahel süüakse Prantsusmaal õhtust, ja mässaja peab ju ka keha kinnitama, enne kui ta rindele tormab.

Toidukraamiga polnud ka muret. Vähemalt esialgu. Vaatamata streigile tulid Normandia veoautod piimaga ja ümberkaudsed aednikud varustasid värsket juur- ja puuviljaga. Vanemad inimesed hakkasid aga muremõtteid mölgutama. Turul sai kuulda ahastavaid sõnu: «Nii see ometi ei saa edasi minna!»

Ja viimaks ei läinud ka.

Nn «Grenelle'i kokkulepe» valitsuse ja ametiühingute vahel võttis nii mõnegi mässaja kaineks. Palgale pandi korraka 10% juurde ja miinimumtasu tõsteti koguni 35%! Mis sa veel tahad. Marcuse või mitte Marcuse, raha on tähtis. Raha paneb rattad käima.

Aga ka seisma.

Lõplik pööre toimus siiski alles 30. mail, kui kindral de Gaulle raadios rahvale kõneles. «Mõistlikud» kodanikud tegid võimsa rongkäigu Champs-Élysées'l. Sini-valged-punased rahvuslipud levisid uuesti Pariisi tänavail. Samal ajal hakkasid äkki bensiinitagavarad uuenema. Suvi saabus, bensiini voolas, ja mässulised õnneotsijad olid tüdinenud.

Nii laiaulatuslikke rahutusi polnud Prantsusmaal XIX sajandist saadik enam näinud. Mõned võrdlevad neid sündmusi 1848. a revolutsiooniga, mis pühkis minema Louis Philippe'i ja kutsus ellu nn Teise Vabariigi. François Bourricaud (vt *Le Figaro*, 14.—15. mai 1988) leiab tuttavaid jooni Pariisi klubidest pärast 1848. a veebruari mässupäevi, mida kirjeldab Gustave Flaubert romaanis *L'Education sentimentale*, ja peale 1968. a sündmusi. Mõlemal juhul seisib peaviga kommunikatsioonipuuduses. Tocqueville kahetses juba jaanuaris 1848, et ülemkiht ja režiim olid ära lõigatud «tõelisest maast». Ja 1968 näeme sama fenomeni: valitsevad tehnokraadid on enesekindlad ja ülbed. Nad on veendunud — peaminister Georges Pompidou'ga eesotsas —, et nad teavad ja tunnevad kõike, ja nad ei märka üldse, kuidas Prantsusmaa elab ja millised on ülikooli tõelised probleemid.

Ka selleaegsete mässajate stiil meenutab 1968. a õhinat. Nende maailm on utopiiline ja sürrealistlik. Kuid võitlusromantikale lisandub 1968 tubli annus häbematumat.

Ainult tulemused on täiesti erinevad. Louis Philippe pidi krooni maha panema, «kuningas» de Gaulle sellevastu jäi pukki, kuigi ka tema troon kõikus kaunis tugevasti.

Aga kas see ei olnud revolutsioon?

Jean Ferniot sai juba 1968. a lõpul valmis teosega *La Mort d'une Révolution* («Ühe revolutsiooni surm»), milles ta analüüsib poliitiliste parteide osavõttu maisündmusest ja näitab, et pahempoolsetel oli põrguhirm võimaliku revolutsiooni ees, mis võiks teoks saada ilma nendeta. Ja üle võtta neid «pööraseid» (*enragés*) ei saanud. Nende peale ei hakanud ükski hammas ega võluvõim. Isegi kommunistide kultuurimonument Louis Aragon vilistati Sorbonne'is peaaegu välja.

Kuigi poliitiliselt paistis kõik endine, hakkasid kodanike elus puhuma uued tuuled. Mitmed tabud langesid. Kõik illusioonid olid purunenud kildudeks. Mõnigi muudatus paistab positiivne, aga kui seda ligemalt vaadata, avaldub ka negatiivne aspekt. Suhtlemine on näiteks lihtsam. Telefonis võib öelda ainult «Bonjour!» («Tere!»), ilma et vaja oleks lisa-*da Monsieur* («härä») või *Madame*

(«proua»), nagu see enne kombeks oli, mis mõnikord üsna piinlikke situatsioone lõi, kui kuulaja kõrv ei suutnud kindlaks teha, kas kõneleja on mees või naine. Ja kirjaümbrikule võib panna ainult aadressaadi nime, ilma tiitliteta. See muidugi ei tähenda veel, et inimesed on üksteisele lähemale tulnud. Hoolimatust teiste ja ka iseenda suhtes väljendus juba tänavarüsinas; see, kes tõukab, ei vabanda enam, ja tõugatu ei näi enamasti midagi märkavat, ta tõukab omakorda.

Tabude langemine suudustas äritsemist pornograafiaga. Laste silma all kleebitakse metroos ja kuulutustulpadel plakateid, mis neile pole määratud. Aga sellest ei hooli keegi, peale «ajast ja arust moraaliga» kristlaste.

Aga kas meil ongi veel lapsi?

Üks 'Mai 1968' tulemus näib olevat noorte muutumine erikategooriaks. Noorukipõlve ei tajuta enam kui arenguaga, üleminekuetappi elus. Iga rahva traditsioonis on märgitud täiskasvanuks saamine tseremooniatega ja pidudega. Ja noortel on millegi poole püüda. Nüüd pole enam mingit vahet, kodanik on kodanik, olgu ta noor või vana. Kõik demagoogid kasutavad seda ideed, ja sellest «võrdseusest» tuleneb suurelt osalt tänapäeva noorsoo tasakaalutus.

Kasulikuks võib pidada ideoloogiate purunemist, üldist silmaklappide äralangemist. Sellepärast jäi Prantsusmaal ka terrorism tulemata, mis oleks olnud loogiline järelmäng maimässu vaibumisele. Kuid siin leiame ka teisi seletusi. Alain Minc (vt *Le Figaro Littéraire*, 4. jaan 1988) näiteks otsib peapõhjuse prantslaste judeo-kristlikust südame-tunnistusest. Revolutsioonilise Kommunistliku liiga esimees Alain Krivine sellevastu väidab, et «terrorism ei arenenud Prantsusmaal nagu Saksamaal või Itaalias tänu äärmus-vasak-tiivale ja nimelt Liigale, kes andis väljavaateid inimestele, kes muidu oleks võinud meelegaheites põhja minna.»

Huvitav, et Krivine võib sellist juttu ajada veel praegu, kakskümmend aastat hiljem. Me kõik oleme vahepeal kakskümmend aastat vanemaks saanud. Ka tollaegsed eesrinde-mässajad. Hervé Hamon ja Patrick Rotman analüüsivad sündmustekäiku asja-

likult, intervjuueerivad tuntumaid tegelasi ja nende raamatus *Les années de poudre* — «Püssirohu aastad» (II köide teosest *Génération*, kirj. Seuil, 1988) saame kuulda, mis nad tänapäeval teevad. Enamasti on nad kõik jõudnud heale elujärjele, paljud on rahulikulid perekonnaisad, tööstusettevõtete peadirektorid, kirjastajad, edukad teatri- või filmikujud. Pole ime, arvab Alain Minc, et endistest maoistidest said head kapitalistid, sest 'Mai 1968' õpetas neid töötama ja teiste tööd juhatama. Suurepärase tree-ning! Kui oled terve öö lendlehti trükinud, siis tead, mida tähendavad «töötun- nid» . . .

Kriitikud märgivad, et oleks siiski palju tähtsam teada, mis jäi kaasa- või järeljook- sikute mällu ja hinge ja kuidas nad hiljem oma eluga toime tulid. Need, kes jäid diploma- mist ilma, kes pidid tagasi minema vabri- kusse hommikust õhtuni kruvisid keerama. Aga need ei huvita kedagi . . .

Jean-Marie Lustiger' sulest ilmunud best- selleris *Le Choix de Dieu* («Jumala valik», Paris, 1987) on paarkümmend lehekülge pühendatud 'Mai 68'-le. Mässuaastal oli Lustiger Sorbonne'i *aumônier* «hingekarjane». Ka tema arvab, et ideoloogiate purunemine oli positiivne, kuid «vabastamine» ja «vabane- mine» ei viinud vabadusele, vaid isiku dest- ruksioonile. Mõni, kes usub, et ta on vaba, on tegelikult ainult lagunenu (décomposé). Peale selle andis 'Mai 68' ühiskonnale maitsta poliitilist terrorismi, mille tagajärjed võivad veel tulevikus välja ilmuda.

Esialgu aga oleme vanad ja vaiksed. Üks hea lööklause väärrib järelemõtlemist: *A 20 ans, on descend dans la rue; à 40, on reste à la fenêtre pour encourager les autres, à 60, on ferme les volets.* «20aastaselt min- nakse alla tänavale (mässama, demonstree- rima), 40selt jäädakse aknale, et teisi all julgustada; 60selt tõmmatakse aknaluugid kinni.»

Milline generatsioon läheb uuesti tänavale karjuma? Probleeme on Prantsusmaal kül- lalt. Uusi ja vanu . . . mis vääriskid mäs- samist.

Aga kunagi peaks «mässamine» olema konstruktiivne.

KÜLLO ARJAKAS

1939 — EESTI VABARIIGI VÄLISPOLIITIKA*

Ühel väikesel rahval on poliitilist realismi kümme korda rohkem vaja kui suurel.

Naiivne on kujutelm, et vastanduvate suurjõudude poliitika on neitsilikult puhas.

Huvi ajaloo, eriti lähiminekiviku vastu on tõsnud nii üleliidulises ulatuses kui Eestis. Selgemaks on räägitud 1950. a EK(b)P VIII pleenum, 1941. a ja 1949. a kuritegelikud massiküüditamised, Eesti Vabariigi tekkega seotud probleemid. Selle kõrval on sündmusi, mida pole põhjalikumalt valgustatud ning millele hinnangud pole muutunud. See kehtib 1939. a kohta: Molotov-Ribbentropi pakt koos Eesti saatust määrava salaprotokolliga, otsustav baasideleping septembrikuus ning Nõukogude vägede tulek Eestisse oktoobris.

1939. a sündmustest on keeruline kirjutada, sest üks ja sama sündmus peegeldub läbi mitme erineva tasandi ning seetõttu on eri vaatenurkade alt võimalik anda vägagi erinevaid tõlgendusi. Vaadeldavates sündmustes võiks eraldada kuus tasandit.

1. Globaalne e suurriikide tasand — Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa, Nõukogude Liit. Tinglikult võib Inglismaa ja Prantsusmaa seisukohad ühendada, kui võrd 1938. a teisest poolest liikus Prantsusmaa välispoliitika saareriigi kiiluvette, ent väiksemates küsimustes (järgmine tasand) ilmnes neil teinekord erinevaid seisukohti.

2. Regionaalne tasand e Läänemere-äärsed riigid: Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola, vähem ka Taani ja Rootsi.

3. Eesti Vabariigi ametlik tasand: president Konstantin Päts, sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoner, välisminister Karl Selter (oktoobrist 1939 Ants Piip), peaminister Kaarel Eenpalu (oktoobrist 1939 Jüri Uluots). Oluliste tegelastena võiks veel esitada Eesti saadiku Moskvas August Rei, sõjavägede staabiülema kindral Nikolai Reegi ning staabi II osakonna (luure- ja vastuluureosakonna) juhataja kolonel Richard Maasingu.

4. Eesti Vabariigi opositsiooni tasand e demokraatlik blokk: tuntumatest asjaosalistest Jaan Tõnisson ja Ants Piip.

5. Sündmused läbi ühe klassi või sotsiaalse kihi.

6. Sündmused läbi üksikisiku — olgu ta

«võimulähedane» inimene või n-ö mees tänavalt. Mida ta teadis toimumvast, mida tundis, mida lootis, mida kartis? Praegu on veel võimalik saada suulisi mälestusi ärevast 1939. a sügisest, kuid pahatihti on kaunis raske eraldada, mida just 1939. a tajuti ning mida on hilisemad aastad ja läbielamised juurde andnud. Väga hinnaliseks tuleb pidada tolleaegseid erakirju, päevikuid jms, kus toonane ajastu kajastub küll subjektiivselt, ent see-eest täiesti autentselt, kuhu pole hiljem midagi juurde lisatud ega välja jäetud.

Iga tasandi puhul tuleb arvestada veel teatud historitsistlikku printsiipi, st mida osalejad teadsid toimumvast suursündmustest neile kättesaadava informatsiooni põhjal ning teisalt — mida teame meie, retrospektiivselt vaadeldes toimunut, lugedes arhiivdokumente, monograafiaid, mälestusi jne. Mitme sündmuse puhul tulevad kõne alla veel alternatiivsed variandid — mis saanuks kui ... ning võib jätkata diskussioone.

II. ÜLEVAADE EESTI VABARIIGI VÄLISPOLIITIKA PÕHISUUNDADEST

1920ndate algul orienteerus noor rahvusriik nii poliitilistele kui majanduslikel põhjustel Inglismaale ja Prantsusmaale. Just sealt saadi Vabadussõja võitmiseks vajalikku majanduslikku ja diplomaatilist abi ning relvastust, toetati Balti Liidu loomist (Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola). 20. aastate keskel tugevnes orientatsioon Inglismaale, eeskätt majanduslikel põhjustel. Eesti põllumajandus- ja mets- jm tooted leidsid seal hea turu, Inglismaalt saadud laenu alusel toimus Eestis rahandusreform.

20ndate lõpul tuli mõneks aastaks ringlusse Põhjakoti idee, kuhu kuulunuks Rootsi, Soome ja Eesti. Lähenedamise mõttele aitasid kaasa vastastikused kõrgetasemelised riigijuhtide visiidid, kuid liitu ei tulnud. Rootsi ei olnud enam Karl XII aegne maa, ranget neutraliteeti hindav Rootsi avalik arvamus

* Artikli käsikiri laekus toimetusse käesoleva aasta juunikuus (toim. märkus).

ei soovinud liituda geopoliitiliselt halvemas olukorras oleva Eestiga. Pealegi ei leitud selleks nimetamisväärsed poliitilisi ega majanduslikke põhjuseid. Liit põhjamaadega oleks olnud just Eestile vajalik, see võimaldanuks viia Eesti Skandinaaviamaade hulka (Lääne-Euroopas oli Skandinaaviamaade maine palju kõrgem kui Baltikumil, Soomegi tegi pingutusi, et teda skandinaavlasteks peetakse). Rootsi passiivsus mõjutas teatud määral ka Soomet. 20—30ndate vahetusel jätkus senine Inglismaa orientatsioon, kuigi majanduskriisi tingimustes kaubavahetuse maht kahanes.

Uueks tähtsaks faktoriks 30ndate alguse Euroopas sai Saksamaa kiire esiletõus. 1933. a algul võimuletunud Hitler ja soodne konjunktuur tõid Saksamaa välja majanduskriisist ning algas riigi kiire tugevnemine. Eri maade poliitikutel ette kerkis tõsine probleem — kuhu suundub tugevnev Saksamaa.

Näib, et Eesti Vabariigi välispoliitika oli aastatel 1933—1935 järjekindlustetu. Tegutses Londonis, Pariisis, Berliinis, Varsavis, Moskvast, uuesti tõusis päevakorda Balti väikeriikide liitumine. Võimatu oli kindlat joot ette ajada, sest suurriikidevaheline pinge aina tõusis. Juba nendest aastatest jääb Eesti kahe tugevneva (ja ebameeldiva) suure naabri vahele, kellega tuleb paratamatult arvestada, olenemata oma sümpaatiast või antipaatiast. Seetõttu tuli, eriti 30ndate lõpul, ette võtta sundkäike, kus valik piirdus halva või veel halvemaga.

Tõsist mõju Eesti välispoliitikale avaldas 1935. a mereväeleping, mis sõlmiti Inglismaa ja Saksamaa vahel. Versailles' lepingust mööda minnes lubati Saksamaal ehitada sõjalaevastik 35 protsendi ulatuses Inglismaa omast. Mereväelepingut võib vaadelda kui Inglismaa teatavate ringkondade püüet suunata tugevnev Saksamaa itta. Väliseserveeringus rõhutati, et Saksa sõjalaevastik kujuneb vastukaaluks Nõukogude omale. Lepinguga nõrgendas Inglismaa oma positsioone Baltikumis ja loovutas Läänemere Saksamaa mõjusfääri. See nõudis Eesti välispoliitika revideerimist. Tagasivaates tundub, et tegemist oli paratamatu sündmuste käiguga, sest Saksamaa oleks nii või teisiti alustanud sõjalaevastiku ehitamist ning haaranud Läänemere. Ilma ettevalmistatud baasideta poleks Inglismaa saanud oma merejõude siia tuua ega jätta.

Nimetatud leping äratas erakordselt suurt tähelepanu Eesti ajakirjanduses. Tõnisson kirjutas, et mereväelepe tähendab Saksa laevastiku mõjulepääsu Balti merel

ning manööverdavate sõjalaevade suits «võib Balti mere idarannikul muutuda lämmatavaks» («Postimees», 4. juuli 1935). Valitsusringkondade «Kaja» pidas kokkulepet järsuks pöördeks Euroopa poliitikas. Sõltumatu häälekandja, suureтираазiline «Päevaleht» avaldas rea artikleid, kus märgiti ohtusid, mida toob Saksa laevastiku ülevõim Läänemerel. Järgnenud silmas pidades tuleb väga täpselt hinnata «Päevalehe» toimetaja Harald Tammeri arvamust: «Saksamaa võiks seega vajaduse korral panna kinni Taani väinad ja tegutseda Läänemerel nii nagu tahab. Vaevalt ükski välisriik suudab sel puhul murda sisse Läänemerre ja tuua siin olevatele riikidele abi. Ja Balti riike ei ähvarda hädaoht üksnes Saksa poolt. Kui Vabadussõda korduks, jääks Saksamaast sõltuvaks, kas ta lubab Balti riikidele saada abi välismaalt või mitte» (Pvl, 27. juuni 1935).

Süüpeale ahenesid tunduvalt Eesti Vabariigi valitsuse võimalused ajada oma välispoliitilist joot. Eemalesurutuna Lääne demokraatlikest suurriikidest jäi üle manööverdada natsionaalsotsialistliku Saksamaa ja stalinliku Nõukogude Liidu vahel. Jäi üle loota, et need vastandjõud tasakaalustavad teineteist ja selle tasakaalu raames jääb Eesti püsima.

Mereväelepingust ja Saksamaa majanduslik-sõjalisest olukorrast tulenevat muudatust tajusid kõige kiiremini Eesti sõjaväelased. On selge, et Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel valides nende valik Saksamaale. 1936. a tihenesid järsult Eesti ja Saksa sõjaväelaste kontaktid. Saksamaad külasthanud sõjavägede staabiülem kindralleitnant Reek ja luureosakonna ülem kolonel Maasing leidsid seal hea vastuvõtu, Eestist määrati Saksamaale sõjaväeliseks atašeeks kolonel Ludvig Jakobsen, Eestisse tegi vastuvisiidi Saksa vastuluure šeff admiral Canaris. Järgnevatel aastatel kontaktid jätkusid: vahetati luureandmeid, tuletornidest pildistati Nõukogude sõjalaevu, hiljem paigaldati Eestisse raadiolokatsioonijaamad, et jälgida Punaarmee raadiosaatjate tööd. Ühtaegu tõusis Saksamaa osa Eesti impordis ja ekspordis, Saksamaa oli eluliselt huvitatud Eesti põlevkivitööstuse toodangust. Majanduslik lähenemine on seotud eeskätt majandusminister Karl Selteriga, kuid seda ei maksa ka üle hinnata, sest Eestis nõutavad Saksa masinatööstuse tooted olid tuntud hea kvaliteedi poolest ning veonduskulud Saksamaale jäid väiksemaks kui näiteks Inglismaale.

Ajal, mil Eestis tugevnes orientatsioon Saksamaale, ilmnis üha enam Saksamaa

agressiivsuse tõus: 1936. a novembris sõlmiti Saksamaa, Itaalia ja Jaapani vahel liiduleping, 1938. a märtsis neelati Austria. Pinge tõusis, 1938. a septembris tükeldati Müncheni lepinguga Tšehhoslovakkia. Kadus Euroopa tasakaal, selgus Rahvasteliidu võimetuse, Tšehhoslovakkia jagamine näitas, et väikeriikide lootused suurriikide toetusele võivad osutuda ekslikuks.

Ka Eesti Vabariigile algas 1938. aasta halbade märkide all. Nagu teisedki riigid pidi Eesti sulgema konsulaadi Leningradis. Tõsised piirivahejuhtumid Peipsi jääl jaanuaris ja veebruaris viisid mõlemapoolsete ohvriteni. Tähelepanu äratav, et ka Soome suhted Nõukogude Liiduga pingestusid 1938. a algupoolel. Soomlased tegid tõsised järeldused ning suurendasid sõjalisi ettevalmistusi. Tuleb mõõnda võimalust, et 1939.—1940. a sündmuste juured ulatuvad juba 1938. a algusse. Pinge tõusis nii kogu Euroopas kui Baltikumis.

1938. a 27. jaanuaril kõneles kindralleitnant Laidoner Riigikaitse Nõukogus: «Meie sõjaväe doktriin on praegu kindel: meie peame vaenlasele piiril vastu astuma ja mitte laskma teda sisse tungima oma territooriumile — teist teed ei ole.» (ENSV ORKA, f. 988, nim. 1, s. 3, l. 65; edaspidi nt 988-1-3, 65). Kuigi Eesti võis mobilisatsiooniga välja panna 80 000 võitlejat, äärmisel juhul kuni 110 000, siis tõsiseks puuduseks pidas ülemjuhataja vähest õhu- ja tankitõrjealast relvastust. Eesti võis välja panna 1938. a algul ainult 12 vananenud tanki ja 17 enam-vähem kõlblikku sõjalennukit (988-1-3, 66—68). Moodsama relvastuse muretsemist takistasid eelkõige kõrged hinnad.

1938. a mais määrati Eesti Vabariigi välisministriks Karl Selter, kelle kõrval välispoliitika suunamisel oli tähtis osa välisministeeriumi poliitilise osakonna direktoril prof. Nikolai Kaasikul ja administratiiv-juriidilise osakonna direktoril Elmar Kirotaril. Nende mõjutajana on nähtud ka kolonel Maasingut (Warma, Eesti, 81). Viimane oli aga tihedalt seotud Laidoneriga, kelle osa vabariigi välispoliitika määramisel samuti suurenes.

Seoses olukorra keerustumisega deklareerisid 1938. a mais Rootsi ja Soome, et nad jätavad endile vabaduse Rahvasteliidu sanktsioonides. See mõjutas Eesti otsust: 19. septembril Genfis Rahvasteliidu üldkogus esinedes märkis Selter, et Eesti reservierib endale ajutiselt õiguse otsustada igal juhul eraldi ja vabalt, mil määral rakendada Rahvasteliidu põhikirja XVI artikli sätteid (abinõud agressori vastu). Otsus kiideti heaks 20. septembril Eesti Riigivolikogu ja Riigi-

nõukogu välis- ja riigikaitsekomisjonide ühisel koosolekul. Sellega eemaldus Eesti Vabariik Rahvasteliidu poliitikast. Sedagi ei maksa üle tähtsustada, sest selleks ajaks oli Rahvasteliit tõendanud oma võimetust Euroopa rahu päästa.

Eesti Vabariigi erapooletuse seadus võeti vastu 1938. a 3. detsembril («Riigi Teataja» 1938, nr 99, 2245—2248). Ametliku erapooletuse all jätkus valitsusringkondade Saksamaale orienteerunud kurss. Seda kritiseeris demokraatlik blokk, eriti Jaan Tõnisson, kes pooldas Inglismaa orientatsiooni ning lähenemist Skandinaaviamaadele. Võib arvata, et tavaline inimene ei tajunud ega teadvustanudki valitsuse välispoliitilist suunda, pealegi polnud sakslased rahvas populaarsed. Täies mehejõus olid Landesveeri sõja võitjad, arenev ajalooteadus tõi välja sakslaste 700aastase mõju negatiivseid momente.

III. 1939. AASTA KEVAD

1939. a kevadel välispoliitiline pinge Euroopas tõusis veelgi ja sündmused tulid Eestile lähemale. 15. märtsil sündis Hitler Tšehhoslovakkia presidenti alla kirjutama aktile, millega ta andis maa saatuse füüreri kätte. Nii kadus taas üks riik Euroopa poliitiliselt kaardilt ja koos sellega usk Hitleri allkirjaga lepingutesse (1938. a septembris töötas Hitler piirduda vaid Sudeedimaaga). 20. märtsil esitas Saksamaa oma nõudmised Leedule Klaipeda e. Memeli üleandmiseks Saksamaale. Leedu pidi üli- maatumisega nõustuma. Mõlemad Saksamaa agressiivsed sammud oli ootamatud ja kiired — Euroopa riigid ei jõudnud sekkuda. Paljud, ka Leedus, vaatasid toimunule kui paratamatusele (495-11-42, 127, 130). Klaipeda haaramise järel ilmusid mitmete maade ajakirjanduses väliskommentaatorite arutlused, et Saksamaa võib oma edu laiendada ülejäänud Baltikumi arvel, selleks ülimalt sobiv platsdarm on tal olemas. Asja teist poolt nägi Eesti nimekas publitsist Eduard Laaman, kes kirjutas, et Memeli tagasiandmine suurendab Saksamaa vastupanu võimalikele Vene vallutuspiüdeile (Laaman, Poola, 99).

Järgnenud sündmusi võib tõlgendada mitut moodi. Klaipeda haaramisele reageeris üsna energiliselt Nõukogude Liidu valitsus. 28. märtsil kohtus välisasjade rahvakomissar Maksim Litvinov Eesti suursaadiku August Reiga. Litvinov juhtis tema tähelepanu viimasel ajal Euroopas toimunud muudatustele ja arvas, et sõjaohu tuleb Nõukogude Liidule lähemale. Rahvakomissar andis Eesti saadikule üle noodi: Eesti iseseisvus on eluliselt tähtis

ka Nõukogude Liidule. Kui Eesti peaks «vabatahtlikult» või välise surve all sõlmima lepinguid, mis annaksid mõnele kolmandale riigile poliitilist, majanduslikku või muud ülemvõimu, siis Nõukogude Liit ei saa jääda osavõtmatuks pealtvaatajaks (31-4-326, 4-5). Telegrammis välisministeeriumi märkis Rei, et «see avaldus on tehtud heatahtluse vaimus Eesti rahva vastu eesmärgiga kõvendada tema veenet ja Vene vajaduse korral on valmis teoga tõendama oma huvi Eesti täieliku rippumatuse säilitamiseks...» (957-17-3, 3).

Sisuliselt tähendas Litvinovi noot hoiatust tugevneva saksameelse kursi eest ja sõjalise abi pakkumist, kui peaks tõusma oht Eesti iseseisvusele (Saksamaa poolt).

7. aprillil andis Rei üle Eesti valitsuse vastuse: rahuldustundega võetakse vastu deklaratsioon, et Nõukogude valitsus on huvitatud Eesti Vabariigi iseseisvusest. Eesti valitsus pole astunud samme oma iseseisvuse piiramiseks ning ei jaga teise riigiga oma kohust hoolitseda Eesti riikliku iseseisvuse eest ja valitsus kaitseb kõigi jõududega Eesti Vabariigi erapooletust. Sellega lükati Nõukogude abipakkumine tagasi ning Eesti välispoliitiline joon kulges endist rada mööda edasi. Kui 1939. a suvel käis Eestis visiidil Saksa maavägede staabiülem kindralooberst Franz Halder, siis õhtusöögil Viimsis Laidoneri mõisas uuris välisministri asetäitja Oskar Öpik (Mamers) kolonel Maasingu käest, miks poliitikast juttu ei tehta: «Mul on raske uskuda, et näiteks teiegi oma kõnelustes saksa kõrgemate ohvitseridega Berliinis pole kunagi sattunud küsimusele, kuidas Saksamaal vaadatakse *status quo* alahoidmisele Soomes ja Baltimaail? See on lõpuks meie elu ja surma küsimus.» Maasing vastas: «Niipea kui N. Liit peaks katsuma midagi meie vastu ette võtta, ilmub Saksa laevastik Tallinna meridiaanile,» ning vaatas julgustavalt vestluskaaslasele otsa (Mamers, 81). Samalaadseid kuulujutte sai kuulda Saksamaalt. Näiteks Eestisse läkitatud ettekandes riigisakslaste kõnelustest kirjutati, et kindral Reegi külastuse ajal oli Halder pärinud, kui kaua suudab Eesti vastu panna Nõukogude Liidu kallaletungile. Reek arvanud, et 12 tundi. Halder leidis, et sellest piisab, sest 8 tunni pärast on Saksa lennuvägi ja laevastik kohapeal toeks (495-12-261, 45 p.). Kindlasti oli staabimeestel hea seda lugeda, kuigi tegemist oli vaid kuulujutuga.

On usutav, et Saksa sõjaväelased andsid omal käel julgustavaid lubadusi ohtu sattunud Eestit aidata, ent saadik Karl Tofer mingeid siduvaid lubadusi ei saanud.

Igal juhul peeti Eestit 1939. a algupoolel Saksamaale sõbralikuks riigiks ja Berliinis loodeti, et Eesti riigimehed võivad ses suhtes avaldada teatud mõju ka Lätile ja Leedule. Eesti ametliku tasandi orientatsioon Saksamaale kujunes sunnituna, sest ajaloolised ja ideoloogilised kaalutlused lubasid veel vähem teha pööret Nõukogude Liidu suunda. Väliselt tuli muidugi jätkata deklaratsioone oma täielikust erapooletusest konfronteerivate poolte vahel.

Selle välise balansseerimise omapärane näide on diplomaatilise korpuse vastuvõtt 1939. a suvel Oru lossis. Vastuvõttu ette valmistades tekkis küsimus, kuidas paigutada diplomaadid istuma nii, et rivaalid ei tunneks end puudutatuna ja kõrvuti ei satuks. Algul pidi presidendi lauas istuma Saksa saadik Frohwein ja Laidoneri lauas Nõukogude saadik Nikitin. Töö protesteeris sellise paigutuse vastu ning lõpuks otsustati, et president ei võtagi endale kindlat lauda, vaid peoperemehena liigub ringi ning ajab kõikide saadikutega juttu (Tambek, 247).

Tuleb märkida, et orienteerumine Nõukogude Liidule tuli siiski vahete-vahel arutlusele. Nii tehti 1936. a mais Moskvas juttu Balti riikide ja Nõukogude sõjaväelaste vahelise koostöö võimalustest (Myllyniemi, 14). Samal ajal teatas Prantsuse saadik Riias lätlastele, et võimaliku Saksamaa rünnaku tõttu peaksid Balti riigid otsima kaitset Nõukogude Liidu poolt (957-14-167, 5). Veel 1939. a suvel, mil Eesti välispoliitiline suund Saksamaale näis kindlana, ei kadunud päevakorralt vastupidine variant. 1939. a augustis sõitis Jaan Tõnisson Soome. Seal ta kohtus Hella Wuolijoe (eesti-soome kirjanik) korteris Nõukogude Liidu Helsingi saatkonna töötajatega, uurides, kas Punaarmee kaitseks Eestit Saksa vallutuskatse puhul. Eestisse naastes tegi Tõnisson kohe visiidi presidendile, kus kõneluste tulemusi arutati koos Selteri ja Eenpaluga. Pätsi soovitusel hoiti seda sõitu saladuses (Mamers, 72-73).

IV. EESTI-SAKSA MITTEKALLALE-TUNGILEPING (1939. a juuni)

1939. a aprilli keskel saatis Ameerika Ühendriikide president Roosevelt läkituse Hitlerile ja Mussolinile, mis sisaldas ettepanekut mitte tungida kallale 30 riigile, sh Eestile. 28. aprillil vastas Hitler oma kõnes, et Saksamaa garanteerib iseseisvuse igale riigile, kes seda soovib, ning sel alusel võib Saksamaa pidada läbirääkimisi. Päev hiljem arutasidki Saksa välisminister Ribbentrop ja Eesti saadik Tofer mittekallaletungilepingu sõl-

mimist. Mai algul sai valmis lepingu projekt, edasisi läbirääkimisi jätkas Selter, kes pidas tihedalt nõu ka Läti ametivennaga. Jutud tulevastest lepingust tõid kaasa erinevaid arvamusi. Valitsus rõhutas eelkõige kahte momenti: välisele küljele apelleerides märgiti, et 1932. a sõlmiti mittekalletungileping Nõukogude Liiduga (pikendati 1934. a), ja kui nüüd sõlmitakse samalaadne leping Saksamaaga, siis oleks Eesti valitsus nagu teinud kõik võimaliku, et säilitada tasakaal ning end võimaluste piires kindlustada. Veel kinnitati, et sõlmitav leping hajutaks väited Saksamaa hädaohust Baltikumile, kahandaks ehk ka Nõukogude Liidu sellealaseid kahtlustusi ning soodustaks seega poliitiliste pingete vähenemist.

Päts tahtis, et lepingut toetaks ka opositsioon ning Selter pidas nendega läbirääkimisi. Lepingu arutamisel välis- ja riigikaitsekomisjonis 25. mail jäi opositsioon lepingu vastu. Ants Piip: leping on Saksamaa manööver. Jaan Tõnisson: lepinguga Eesti eraldub neutraalsetest põhjariikidest ja astub liitu Saksamaaga, see leping halvendab Eesti suhteid teiste riikidega (84-1-1046, 13 p.-14). Selter leidis, et läbirääkimisi tuleb jätkata, ega olnud nõus isegi venitamisega (Tõnissoni soovitus). 31. mail sõlmiti Taani-Saksa mittekalletungipakt.

Eesti-Saksa mittekalletungileping kirjutati Berliinis alla 7. juunil 1939. a (samal päeval tegi sama lepingu veel Läti). Äratas tähelepanu, et Soome, Rootsi ja Norra ei sõlminud taolist pakti, teatades, et nad piirduvad erapooletuse deklaratsiooniga ega soovi poliitilisi lepinguid. Kui Eesti konsulteeris põhjanaabriga, siis Helsingist arvati, et Soome ei tunne end Saksamaa poolt ohustatuna ja erapooletu riigina ei taha osaleda suurriikide kombinatsioonides (957-5-1074, 2). Eestis vaidlused jätkusid. 19. juunil Välis- ja riigikaitsekomisjonis rõhutas Tõnisson, et leping ei jäta head muljet ei lääne demokraatiatele ega Venele (84-1-1046, 23). Tõnissoni argumendid: leping ärritab nii lääneriike kui idanaabrit, need aga peavad parasjagu Moskvast läbirääkimisi Saksamaa tökestamiseks. Lääneriigid võivad anda Nõukogude Liidule vabamad käed riikide suhtes, kel on Saksamaaga lepingud. Eestit võidakse kohelda kui vastasele sümpatiseerijat. Samuti teati, et Hitleri lepingud on väärtusetud ja muutuvad nulliks, kui seda nõuavad Saksamaa huvid — selleks ajaks oli Hitler mitut lepet rikkunud. Kokkuvõte: sellest lepingust pole Eestil nimetamisväärsset kasu, küll aga võib see tuua tulevikus poliitilist kahju.

Lepingu ratifitseerimisel 21. juunil Riigivolikogu istungil jäi Tõnisson erapooletuks, lepingu vastu hääletasid töötava rahva ühtlusrühma saadikud. Pärast Saksamaaga mittekalletungilepingu sõlmimist tugenevad mitmetes maades veelgi kahtlused Eesti välispoliitilise kursi neutraalsuses. Nii kirjutas Tallinnast Briti diplomaat Wilfred Hansford Gallienne 11. juulil: «Prominentesed Eesti riigimehed on minule mõne viimase aasta jooksul eri aegadel öelnud /- -/, et nemad võtavad Saksa abi Soveti agressiooni tagasitõrjumiseks. See, olen ma öelnud, ei ole mitte õige neutraliteet...» (Warma, Eesti, 83). Tekib küsimus, mis on siis õige neutraliteet? Kas see tähendab loobumist igasugusest välisabi otsimisest suurriigi agressiooni korral? Või kellelt siis tohib abi paluda üks õige neutraalne riik?

V. 1939. a. KOLMEPOOLSED LÄBIRÄÄKIMISED MOSKVAS JA EESTI (suvi)

1939. a märtsist kuni augusti keskpaigani peeti Moskvast kolmepoolseid läbirääkimisi Inglismaa, Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu vahel. Need on ühed keerulisemad läbirääkimised, mis uusimal ajal on toimunud, sest partnerid omasid nii ühiseid kui ka erinevaid eesmärgi, kavaldati teineteisega, kardeti ootamatuid vastukäike. Läbirääkimistel võib eraldada järgnevaid variante:

1. Kolme riigi jaoks parim variant — sõda ei tule, Hitler lepib saavutatuga ja pinge lõdveneb. 1939. a suveks sai selgeks, et pinge tõus viib vältimatult sõjale, teadmata on aga osalised ja nende lähteopisioonid.

2. Inglismaa (Prantsusmaa) jaoks parim variant — Hitler läheb Itta ainult Nõukogude Liidu vastu (läbirääkimiste ajal ripus õhus Ukraina probleem); Lääne-Euroopa jääb sõjast kõrvale.

3. Inglismaa (Prantsusmaa) jaoks halvim variant — sattuda üksi sõtta Saksamaa vastu, eriti veel mõne kolmanda riigi pärast (nt Poola).

4. NSV Liidu jaoks halvim — sattuda üksi sõtta Saksamaa vastu, eriti veel mõne kolmanda riigi pärast (nt Poola).

5. NSV Liidu jaoks parim — Lääs hakkab sõdima omavahel, sõda venib. NSV Liit jääb pealtvaatajaks ja pole ohtu sattuda sõtta ebasobival ajal.

Neid kolmepoolseid läbirääkimisi jälgis suure hoolega Saksamaa valitsus. Halvim väljavaade Saksamaale: Moskvast luuakse efektiivne kolmikliit. Sel juhul sattunuks Saksamaa sõja korral kahe rinde vahele: Saksa juhtkond teadis, et kolmas Reich ei

suuda üheaegselt kahel pool sõidada, see viis ka kaotusele eelmises maailmasõjas. Parim variant Saksamaale: kolmikliitu ei tule ning küpsev Poola kriis areneb lokaalseks, ainult Saksa-Poola konfliktiks, millesse teised riigid ei sekku.

Läbirääkimistel Moskvas muutus üheks tähtsamaks küsimuseks garantiide andmine, st kuidas kaitsa agressiooni eest väikeriike, keda Saksamaa võib ohustada (Holland, Belgia, Eesti, Läti jt). Arvestada tuli järgmistele momentidega:

1. Väikeriigid vajavad garanteeritud kaitset, sest oma relvajõududega ei suuda nad agressorile vastu seista.

2. Kas küsida väikeriigi valitsuse käest, soovib see suurriikide garantiid.

3. Kui väikeriigid ei nõustu garantiidega ja kui suurriigid respektseerivad nende seisukohti, siis väheneb võimalus kolmepoolse tõhusa lepingu saavutamiseks.

4. Garantii andmine väikeriigile (eriti vastu väikeriigi tahtmist) võib anda suurriigile võimaluse teatud hetkel suurendada oma mõju garanteeritud väikeriigis ehk kes kaitseks väikeriiki liialt suure ja palumata abi eest. Seda ei kartnud Holland ega Belgia, küll aga Nõukogude Liidu rajariigid.

Eesti diplomaadid jälgisid samuti hoolega Moskva läbirääkimisi. Nõukogude delegatsioon avaldas kartust, et Saksamaa võib Balti riikide kaudu takistamatult edasi liikuda või Balti riigid võivad ise Saksamaale pakkuda sellist võimalust, arvestades nende tihedaid omavahelisi suhteid. Teisalt nägi Nõukogude sõjaline doktriin ette sõja puhkemisel sõjategevuse kohest üleviimist vastase territooriumile. Seetõttu nõudis Nõukogude delegatsioon lääneriikidelt kindlat toetust oma garantiid andmisel Balti riikidele agressori tõkestamiseks. Eesti Vabariik protesteeris taolise garantii vastu ja tõi omalt poolt järgmised argumendid:

1. Saksamaa poolt pole ohtu karta, sest Eesti ja Saksamaa vahel kehtib mittekallaletungileping.

2. Hitler on oma kõnedes deklareerinud, et peab vajalikuks näha Balti riike iseisesevana.

3. Ühe suurriigi otsese garantii vastuvõtmine satub vastuollu Eesti neutraliteediga.

4. Garantiid ei saa puhta kullana võtta, sest nii mõnigi poliitik (eriti Prantsusmaal) väljendas mõtet — miks peaks Prantsusmaa võitlema Eesti eest; on ükskõik, kelle mõjusfääris ta on.

Vahepealseks, väga oluliseks ja ootamatuks sündmuseks sai 1939. a mais Nõukogude välisasjade rahvakomissari Litvinovi tagan-

damine ning asendamine Vjatšeslav Molotoviga. Litvinovit tunti Euroopa maades staažika välispoliitikuna, kes toetas teesi rahu jagamatusest ja kes pooldas Saksamaa vastu kollektiivse julgeolekusteami loomist. Tema lahkumine olulistel läbirääkimistel mõjus lääneriikides sensatsioonina. Molotovi tunti Stalini lähema usaldusalusena, kes võib oma tahte läbisurumises välja minna jõupoliitikale, ning kardeti läbirääkimistel ootamatuid pöördeid. Avaldati kartust, et seoses Molotoviga «võivad nüüd jälle avaneda võimalused kokkuleppeks Saksamaaga, mille vastu seisib Litvinov otsustavalt» (Pvl, 4. mai 1939). Molotovi tulek välispoliitilisele areenile ei toonud aga esiotsa kaasa kardetud pööret ja läbirääkimised Moskvas jätkusid. Jätkusid vaidlused garantiide küsimuses.

31. mail esitas Nõukogude välisasjade rahvakomissar konkreetsed ettepanekud, kus nõuti Balti riikide garanteerimist ning suurriigile otsustusõigust, millal sõjaohu on reaalseks muutunud. Eestis tõlgendati seda otsese sekkumisena Eesti suveräänsusse ning reageeriti ka vastavalt. 6. juunil teatas Eesti saadik Londonis August Schmidt (Torma) Inglise välisministrile, et Eesti ei saa olla nõus oma iseisevuse garanteerimisega ilma omapoolse nõusolekuta. Programmiliselt kujunes 7. juuni «Päevalehes» J. Paadla artikkel «Uued ettepanekud — vanad püüded». Sealt võis lugeda: «Seejuures tahab Moskva, et garantii astuks jõusse autonoomselt, ilma, et huvitatud riik ise selleks soovi oleks avaldanud. See tähendab, et Moskva tahab saada Inglismaalt ja Prantsusmaalt nõusolekut Balti riikide (kaasa arvatud ka Soome) okupeerimiseks niipea, kui ta seda oma huvides tarvilikuks peaks, s.o. ka otsitud põhjustel.» Samas märgiti, et Moskva läbirääkimised on jõudnud äritehinguni, kus Balti riigid on üheks kauplemisobjektiks ning Eestil jääb üle kas nõustuda Nõukogude ähvardustega või valida enesekaitse. «Meile on see selge valik: Eestis pole Haha't (Hacha — võitluseta alistunud Tšehhoslovakkia president — K. A.) ja oma isamaa loovutajat võõraste valitsemisele. Eesti valib enesekaitse niihästi otsese kui ka preventiivse agressiooni vastu, toimugu see või abistamise õilsa sildi all.»

Eesti seisukoht (analoogiline Soome ja Läti omaga) raskendas Moskva läbirääkimisi ja eriti Inglise delegatsioon sattus surve alla: austada väikeriigi soovi või riskida, loobudes kolmiklepingust, kui Nõukogude Liit ei sõlmi seda ilma garantiideta, seejuures säilib võimalus, et Hitler ikkagi haarab väikeriigid.

Mõned tähelepanekud välisajakirjanduse

refereeringutest: Itaalia leht «Messagero» avaldas artikli paljutähendava pealkirjaga «Elagu Eesti!». Leiti, et Eesti andis eeskujuna oma väarikuse kaitseks, kuna ei lase endale enamlasti kaela kukkuda ega kiskuda end Inglismaa ja Prantsusmaa poolt kuristikku viivale teele (Pvl, 7. juuni 1939). Prantsuse «Le Figaro» arvas, et Balti riigid pole seepärast saksasõbralikud, et nad ei osuta vene-sõbralikkust. Tõde olevat selles, et nad tunnevad mõlema suure naabri vastu umbusaldust (Pvl, 13. juuni 1939).

1939. a pingelistel juuni lõpupäevadel äratas tähelepanu Saksa kindral Halderi visiit Eestisse (tema üks saatjaid oli major Krebs, kes 1945. a 1. mai koidikul Saksa maavägede kindralstaabi ülemana alustas läbirääkimisi Nõukogude väejuhatuselga). Ametlikult tuli Halder vastukülaskäigule Eesti kindralstaapi ning ka mitmete mälestuste (E. Tambek, O. Mamers, V. Saarsen jt) järgi näib, et erilisi ülesandeid Halderil tõepoolest ei olnud. Küll aga juba 1939. a sügisel, alates baltlaste lahkmisest Saksamaale ning eriti aastatel 1941—1944 levisid kuuldused, nagu pakkunuks Halder otsest sõjalist koostööd Eesti valitsusele ja sõjaväelastele, ent Inglise orientatsiooniga valitsusringkonnad lükanud selle ettepaneku tagasi. Seega jäänuks süüdi Eesti valitsus, et hiljem tuli vastu võtta baasideleping ja Nõukogude väed. Näib, et see on teadlikult levitatud kuulujutt. Pärast sõda, 1952. a, kirjutas Halder, et tegemist oli sõpruskõlakäiguga, kus ei arutatud poliitilisi ega strateegilisi ülesandeid (Saarsen, 163). Selle arvamusega tuleb nõustuda. Olnuks vastu-pidi, siis oleks Nõukogude Eesti ajaloolased ammugi kirjutanud järjekordsest «rahvuslikust reetmisest». Kuid 1939. a suve pingelises olukorras äratas kõrge Saksa sõjaväelase isegi ilma tagamõtteta tulek Eestisse tähelepanu. Võimalik, et Berliini arvates pidi ainuüksi sõprusvisiitki jätma Tallinnale (ja mitte ainult Tallinnale) mulje Saksamaa toetusest. Tõnisson soovitas teha vastukäiguna visiidi näiteks Londoni (84-1-1046, 23 p.).

Peagi järgnes Saksa soomusristleja «Admiral Hipper» visiit Tallinna (12.—17. juuli). Mõnede saksa madruste väljakutsuv käitumine ning kohalike baltisakslaste silmatorkav rõõm, teisalt ka vana viha sakslaste vastu viis 15. ja 16. juulil mitmete konfliktide ja kahlusteni mereväelaste ja linnaelanike vahel. Vahejuhtumite uurimisel tõdeti, et arreteeritud 13 kaglest oli 5 puhul täheldatud pahempoolset ilmavaadet, ülejäänud olid Eesti riigikorra suhtes lojaalsed või oli nende meelsus teadmata (495-12-261,

37). See sündmus ja hilisemad kokkupõrked eesti ja saksa koolinoorte vahel näitasid, kuivõrd ebapopulaarsed on sakslased elanikkonna hulgas.

1939. a juulis algas Moskvas uus arutusteriing seoses mõiste «kaudne agressioon» sisu mõtestamisega. Selle määratlemise ning suurriikide garantiide jõustumise osas kaudse agressiooni puhul kokkuleppele ei jõutudki. Nõukogude esindus rõhutas Tšehhoslovakkia saatust ning nõudis, et kaudseks agressiooniks tunnistataks tegevus, kus valitsus vabatahtlikult annab oma riigi jõud vallutaja käsutusse. Lääneriikide formuleering pidas silmas olukorda, kus jõu ähvarduse tõttu riik loobub oma sõltumatuses või neutraliteedist. Eesti vaatevinklist jäi valida — kas olla vihma käes või pääseda räästa alla. Kõrge mitmetasandiline diplomaatiline mäng jätkus.

VI. MOLOTOV-RIBBENTROPI PAKT JA SELLE SALAPROTOKOLL (1939. a august)

Molotov-Ribbentropi pakti sõlmimise eeloo täpsem jälgimine ei mahu käesolevasse artiklisse, seetõttu piirdume sündmuste ülevaatega.

Ajal, mil Moskvas kulgesid kolmepoolsed läbirääkimised lääne demokraatiade ja Nõukogude Liidu vahel, ei jäänud Saksamaa üksnes passiivse pealtvaataja ossa. Siin-seal Euroopa ajakirjanduses vilksatas teateid, et Saksamaa otsivat lepitust Nõukogude Liiduga, et majandustegelased pidavat läbirääkimisi. Hiljem hakati järgnenud sündmuste juuri otsima juba Hitleri 28. aprilli kõnest, kus esmakordselt üle aastate ei paistud tuld ega tõrva juutliku bolševismi pihta, pingsalt arutleti Molotovi esilekerkimise üle, täheldati, et Nõukogude lehed muutusid Saksamaa suhtes vaoshoitumaks.

Juuni keskel teated Nõukogude-Saksa kontaktidest sagenesid ning jõudsid ka Eesti lehtede veergudele. 22. juunil kirjutas ajaleht «Esmaspäev», et Moskva läbirääkimiste venemise põhjuseks on Saksa silmategemine Venele ning Saksamaa on teinud «väga meelega» ettepanekud Saksa-Vene majanduslikuks lähenemiseks». Tundus küll ebaloomulik, et kaks sügavalt vaenulikkude süsteemi hoiavad omavahelisi kontakte ajal, mil üks peab Moskvas läbirääkimisi liidu sõlmimiseks teise vastu. Läbirääkimiste augustivooru venides imbusid juba läbi teated, et selle üheks põhjuseks on Saksamaa-Nõukogude Liidu omavahelised kauplemised. Küllalt täpselt ennustas tulevaid sündmusi 12. augusti «Esmaspäev»: «kui Nõukogude Venemaa seni on läbirääkimistel Inglismaaga ja Prantsus-

maaga olnud nii järeleandmatu, siis üheks põhjuseks on, et Venel on veel teine raud tules — Saksamaa pakkumised. Kui Nõuk. Vene säilitaks sõja puhkemisel sõbraliiku erapoole, pakutakse temale Saksamaa poolt vastutasuks Poola seda osa, mis kuni maailmasõjani kuulus Venemaale.»

Nimeka Nõukogude diplomaadi I. Maiski mälestustest selgub, et 16. augustil esitas Saksa suursaadik Moskvas F. von der Schulenburg järjekordsed ettepanekud Nõukogude-Saksa suhete parandamiseks (Майский, 397). Molotov uuris, kas Saksamaa on valmis sõlmima kaubanduslepingut, mittekallaletungilepingut ja vastastikuste huvifääride määratlemise lepingut. 16. augustil teatas Ribbentrop Saksa valitsuse positiivsest suhtumisest nimetatud küsimustesse. Nõukogude valitsusel jätkus veel kõhkli. 20. augustil aga läkitas Hitler Moskvasse isikliku kirja ettepanekuga kiiresti teha pakt (СССР, 395). Muu maailm muidugi ei teadnud midagi tippdiplomaatide telegrammidest, endiselt loodeti, et Moskvast tuleb kolmepoolne, Saksamaad tõkestav leping.

Et midagi uskumatut on õhus, see ilmnes 19. augustil, kui Berliinis kirjutati alla kaubanduslepingu kahe riigi vahel. Vastastikune kaubavahetus pidi tõusma ligi 200 miljoni margini. Võrdluseks — 1935. a langes Saksamaa osatähtsus Nõukogude väliskaubanduses viimasele kohale, 1939. a esimesel poolaastal ulatus Saksamaa sissevedu Liidust üksnes 11,3 miljoni margini. Tabavalt kirjutab «Postimees»: «... võib kindlasti öelda, et leping on mõtte muutepunktiks suhetes kahe riigi vahel» («Postimees», 22 august 1939).

Pomm ei andnud end kaua oodata. 21. augusti öösel teatati, et Saksamaa ja Nõukogude Liit on otsustanud sõlmida mittekallaletungilepingu ning et läbirääkimised viiakse lõpule Ribbentropi sõiduga Moskvasse 23. augustil. See mõjus uskumatult, ajalehtede lugejad hõõrusid silmi. Kaks vastandlikku riiki, kaks vastandlikku süsteemi (natsionaalsotsialistlik ja bolševistlik) ja lepivad omavahel kokku? Seejuures ei oma ühist riigipiiri?! Ja Moskva pidas ju läbirääkimisi liidulepingu sõlmimiseks Saksamaa vastu!

22. augustil Inglise ja Prantsuse delegatsioonid enam ei kohtunud Nõukogude delegatsiooniga. Päev ei möödunud siiski asjatult. Uudistati Kremli muuseumide vaatamisväärsusi (Pvl, 23. august 1939).

23. augustil kell 13 jõudis Hitleri isiklikul lennukil «Granzmark» Moskvasse Saksa välisminister Joachim von Ribbentrop. Haruldast külalist võtsid vastu väliskomissari esimene asetäitja Potjomkin, väliskaubanduse

rahvakomissari esimene asetäitja Stepanov jt ametlikud isikud. Läbirääkimised algasid Kremli kella 15 paiku. Osa võtsid Ribbentrop, Molotov, Schulenburg ja Potjomkin. Pärast kolm tundi kestnud kõnelusi tehti vaheaeg ning õhtul jätkati. Nüüd liitus seltskonnaga Stalin. (Kaua kestnud kolmepoolsetel läbirääkimistel ei osalenud Stalin ühegi istungi töös.) Tööviljakus oli kõrge, sest juba uue päeva — 24. augusti hakul — kella 1 paiku teatati, et Saksamaa ja Nõukogude Liit on sõlminud mittekallaletungilepingu. Ribbentrop lahkus Moskvast samal päeval, väljendades lennuväljal rahulolu saavutatud tulemuste üle. Välisminister tõttas Berchtesgadeni, kus andis tehtust aru oma füürerile.

Ida-Euroopa saatus oli otsustatud. Otsustatud 6—7 tunni jooksul mõne inimese vahel, mõne kaasteadmisel. Otsustatud oli tervete riikide, tervete rahvaste saatus. Sealhulgas ka Eesti Vabariigi ja ka tuhandete eestlaste saatus. Miski Eestimaal ei viidanud toimunule, see päev möödus tavapärasest askeldustest. Suvitajad näutsid ilusat rannailma, Tartus külastasid Eesti Rahva Muuseumi Soome ja Rootsi rahvaülikoolide kuulajad ja gümnasistid, Tallinnas otsustati Linnaarhiivi magister Rudolf Kenkmaa saata Rootsi tutvuma sealsete arhiividega, maha põles Albu piimaühingu kõrvalhoone ning maeti Ida-Harju praost Harald Põld. Seoses tuulesuuna muutusega valgus jälle Eestimaa poole tihedad soometsa põlemise suitsu Venemaalt. . .

Pole kahtlust, et erakordse tähelepanuga uuriti neil päevil ajalehti. Mitmetel esikülgedel võis näha Hitleri ja Stalini pilte ning arutlusi pakki arvatava sisu ümber. Refereeriti teateid Berliinist ja Moskvast. Berliinist arvati, et läbirääkimisi on peetud kitsa ringkonna poolt Ribbentropi algatusel ning peatselt võib loota tulemusi. Moskva lehtedes leiti, et läbirääkimised võivad kesta mõnda aega, midagi erilist nagu polegi juhtunud ning pikemaid kommentaare ei toodud («Rahvaleht», 23. august 1939). Rõhutati, et Saksamaa poolt on kuulda väga rohkeid positiivseid hinnanguid, Nõukogude raadios aga loeti sõnum eelseisvast paktist ette 22. augusti hommikul muu kribu-krabu hulgas. Jälgiti muu maailma esimesi hinnanguid: Washington — tähtsaim poliitiline sündmus pärast 1918. aastat; Rooma: rõõmus üllatus, et nüüd on «lõpp sissepiiramisel»; Varssavi: Nõukogude Liit tõmbub tagasi Euroopa poliitikast; Tokio: täielik üllatus ja vajadus formuleerida uus poliitika Nõukogude Liidu suhtes (sel ajal toimus Jaapani ja Nõukogude Liidu vahel sõjategevus Halhin-Goli jõe piir-

konnas).

Eraldi tasub välja tuua «Postimehe» arvamusi: «...olgu kuis on, oletada et Moskvas hakatakse kõnelema ainuüksi mittekallaletungilepingust, tähendaks — elada mõnel teisel taevakehal» («Postimees», 23. august 1939). Targemad lugejad, maailmapoliitika tundjad, küsisid kohe — mille või kelle arvel on see ootamatu leping sõlmitud, milliseid tagatise andis Saksamaa Nõukogude Liidule ja vastu-pidi. Ja mitte ainult siin ei küsitud nii. Soome teadetebüroo arutas, kui suures ulatuses need tagatised puudutavad riike, mis asetsevad mõlema suurriigi vahel (Pvl, 24. august 1939).

On omaette probleem, kuid võrd tõsiselt kardeti 30. date lõpul välispoliitilises maailmas Saksamaa ja Nõukogude Liidu omavahelist kokkulepet ja selle võimalikke tagajärgi. Selliseid ennustusi oli aastate jooksul kõlanud 1919. a pärast Versailles' rahu, kirjutas Prantsuse ajaloolane ja publitsist J. Braineville: «Päeval, mil Vene riik uuesti tõuseb ja võimeline on evima oma välispoliitikat, loob ta automaatselt liidu Saksamaaga nende mõlemate kulul kujundatud maade vastu. Poola, nagu oma õnnetuste päevil, satub kahe tule vahele» (ERK, 244). Pärast 1933. a halvenesid Nõukogude-Saksa suhted järsult ning nende lähenemine näis eba-usutav, isegi võimatu. Raske on öelda, kes eesti poliitikutest esimesena väljendas kartust Eesti pärast, kui mõlemad suured naabrid on Eesti üle otsuse langetanud. 1937. a detsembris kirjutas Ilmar Tõnisson (Jaan Tõnissoni poeg, silmapaistev EÜSi tegelane, õppis Londonis poliitilisi teadusi): «kui Venemaa ja Saksamaa lepivad ja liidu loovad; sel korral oleks Venemaal kahtlemata võimalik /- - -/ lõunapool Saksamaale tehtavate kontsessioonide eest tagasi saada õigusi oma endisel Läänemere rannikul. /- - -/ Kui Saksa-slaavi riikide antagonism ei hoiaks Ida-Euroopas jõude tasakaalus, siis on meie riikliku iseseisvuse säilimise väljavaated õige täbarad...» (Tõnisson, 367).

1939. a algul vestlesid Laidoner ja Saksa sõjaväe esindaja ooberst Horst Rössing. Laidoner seletas kaardi juures: «Eestile ja tervele Baltikumile muutub tulevik saatuslikult ohtlikuks sel momendil, kui Hitler ja Stalin kokku lepivad.» Rössing imestas: «See on absoluutselt võimatu, härra kindral. Nii-sugune kokkulepe maksab Saksamaale tema natsionaalsotsialistliku rezhimi ja Führerile võibolla tema pea» (Saarsen, Johan, 157).

Ometi muutus too kombinatsioon reaalsuseks 1939. a suvel, kui mitmetasandiliste läbirääkimiste viljana kaks diktaatorit mõne

satraabi kaasabil omavahel häbiväärse kokkuleppe ni jõudsid. Ega see nii imestama-panev ei olegi — mõlemad lepinglased olid täiuslikud diktatuuririigid, kus valitses juhikultus, jäik üheparteisüsteem ja rahva demagoogiline hullutamine, kummagi riigi juhtkonna puhul on raske rääkida inimlikust või riigimehelikust eetikast ning ideoloogilised sisekõhklused summutati kasusaamise lootusega. Oma tegude õigustamine puhtdekoratiivse funktsiooniga rahvaesinduse ees polnud kummalegi probleemiks.

Nõukogude-Saksa pakki õigustavaks põhi-argumendiks on meil olnud (alates kooli-õpikutest kuni üldkäsitlusteni) järgmine seisukoht: paktiga pidi Nõukogude juhtkond nõustuma, sest kui seda poleks sõlmitud, siis tunginuks Saksamaa kohe Nõukogude Liidule kallale ja NSV Liit pidanuks sõjas olema erakordselt rasketes tingimustes, sest Lääs vaadanuks parastavalt pealt. Mitmed momendid lubavad seda väga laialt levitatud seisukohta kahtluse alla võtta ning väita, et 1939. a sügisel EI OLEKS Hitler alustanud sõda Nõukogude Liiduga.

1. Arvuliselt ja tehniliselt oli Wehrmacht 1939. a sügisel liialt väike ja nõrk, et alustada sõda NSV Liidu vastu. 1939. a 1. septembril võis Saksamaa välja panna (erinevate allikate järgi) 75—80 jalaväediviisi, sõjatehnikast 3195 tanki (neist 1445 tanki tüübist T-1, mille relvastus piirdus kuulipildujaga) ning 3946 lahinguvälism lennukit (ИВМБ, 11, 376-378). Võrdluseks: 1940. a mais paiskas Hitler Prantsusmaa, Inglismaa, Belgia, Hollandi ja Luksemburgi vastu ka 120 diviisi (jättes litta 10 nõrka diviisi); 1941. a juunis aga sööstis Nõukogude Liidu kallale 153 Saksa diviisi ja 27 liitlaste diviisi. Nõukogude Liidu põhilised kaotused 1941. a tulid just tervete armeede sissepiiramisest (Minski, Kiievi, Vjazma jt katastroofid), 1939. a Saksamaa tehnilised jõud jäänuksid liialt väikeseks, et selliseid operatsioone teostada. Samal ajal 1939. a läbirääkimistel pakkus Nõukogude Liit lääneriikidele sõja korral appi 120 jalaväediviisi, 16 ratsadiviisi, kuni 10 000 tanki ja kuni 5500 lennukit (Bezõmenski, 79). 1939. a sügisel hindas Saksa ajakiri «Volk und Wehr» Nõukogude relvajõudude suurusseks ca 100 diviisi, 31 ratsadiviisi ning kuni 8 000 lennukit («Sõdur», 1939, 990—992).

2. 1939. a sügisel polnud Saksa armeel veel moodsa sõja kogemusi. Hispaania kodusõda ja Poola kampaania õpetasid üht-teist, ent alles 1940. a sõjakäik lääneriikide vastu viis Saksa sõjamasina eri osade koostöö täiuseni, mis võimaldas 1941. a paari kuu-ga saavutada erakordset edu.

3. 1939. a sügisel ei saanud Saksamaa arvestada liitlastega. Itaalia relvajõud jäid nõrgaks, Jaapan sõdis Halhin-Goli piirkonnas, sai augustis lüüa ning tegi septembris rahu. 1941. a astusid Wehrmachi kõrval välja veel mitme liitlariigi üksused. Rääkimata vallutatud Euroopa ressurssidest.

4. Nõukogude armee kujutas 1939. a endast Saksa strateegidele tundmatut suurust. Teati küll, et Stalin on lasknud tappa kõrgema juhtkonna ning toimumas on puhastuskeskaste juhtkonnas, ent armee kui terviku võitlusvõime? Jääb mulje, et 1939. a ülehinnati Nõukogude armee jõudu. Näiteks arvati Saksa kindralstaabi 12. osakonna ülevaates 28. jaanuaril Nõukogude armeest järgmist: «Vene sõjaaja relvajõud kujutavad endast arvuliselt hiiglaslikku sõjainstrumenti. Lahinguvahendid tervikuna on ajakohased. Operatiivpõhimõtted on selged ja kindlad» (Bezõmenski, 87). Alles 1939. a novembri lõpust kuni 1940. a märtsi keskpaigani toimunud Soome-Nõukogude Liidu sõda näitas Saksa väejuhatusele Nõukogude armee nõrkust ja oskamatust. Ainult kolossaalsete inimkaotuste hinnaga õnnestus Punaarmeel Soome väed kurnata. Just Talvesõda andis nii Hitlerile kui ka Saksa sõjaväelastele alust arvata, et arvuliselt ülekaaluka Punaarmeeaga on võimalik toime tulla.

5. On arvamus, et kui NSV Liit poleks pakti sõlminud, siis võinuks moodustuda ühisrinne (Inglismaa, Prantsusmaa ja Saksamaa) Nõukogude Liidu vastu. Teoreetiliselt võis Stalinil küll silme ees olla visioon uuest kombineeritud sõjakäigust nagu Kodu sõjas, sest tõepoolest leidis läänemaades ringkondi, kes oleks soovinud sellist varianti. Reaalselt poleks sellist ühist bolševismivastast ristiretke toimuda saanud — Inglismaa ja Prantsusmaa parlamendid poleks sellega nõustunud, armeed poleks koos Hitleri armeega võitlema hakanud arusaamatute eesmärkide nimel. Pealegi oli vaen Hitleri vastu selleks ajaks liialt tugev.

6. 1939. a sügisel polnud Saksamaal sõjaplaani Nõukogudemaa vastu. «Barbarossa plaanil» koostati 5 varianti, viimistleti 12 kuud. Võrdluseks: plaan «Weiss» (Poola vastu) koostati 5 kuuga, plaan «Gelb» (Prantsusmaa vastu) koostati 8 kuuga.

7. 1939. a sügisel polnud Saksamaa rünnak diplomaatiliselt ette valmistatud. Vastavad sammud muutnuks Nõukogude Liidu ettevaatlikuks. 1941. a suvekampaanias võib sakslaste edu üheks oluliseks põhjuseks pidada just kallaletungi täielikku ootamatust Nõukogude juhtkonnale ja vägedele.

8. 1939. a sügisel poleks ilmastiku,

teede jms tõttu saanud alustada pealetungi. Ühegi riigi vastu ei alustanud Saksamaa sõda sügiskuudel, v.a Poola, kuid siin oli juhtkonnal teada, kuidas sõjakäik kahepoolselt kiirelt lõpetada.

9. *Last not least*, 1939. a sügisel polnud Saksamaal ja Nõukogude Liidul mitte ühtegi kilomeetrit ühist piiri. Saksa kallaletung tulnuks läbi Baltikumi, Poola või Rumeenia, st läbi iseseisvate riikide. Tulnuks pidada läbirääkimisi või rikkuda nimetatud riikide suveräänsust koos kaasneva poliitilise kahjuga. Konkreetselt Balti riikide suhtes oluaks Saksamaa agressor, 1941. a võis aga esineda «vabastaja» osas. Läbirääkimised nende maadega — isegi kui nad lubanuks Saksa väed takistamatult läbi, andnuks Nõukogude Liidule selgust Saksamaa suundadest ning võimaldanuks tarvitusele võtta vastuabinõud.

10. 1939. a sügisese (ebatõenäoline) või 1940. a kevadise sõjakäigu puhul jäänuks Saksamaa seljataha Inglismaa ja Prantsusmaa relvastatud jõud. Tundub kahtlane, et puhtalt antipaatiast NSV Liidu suhtes oleksid lääneriigid lõpuni pealt vaadanud, kuidas kogu NSV Liidu tööstuslik ja põllumajanduslik potentsiaal langeb Saksamaa valdusse. 1941. a suveks, mil NSV Liit sõtta kisti, oli Prantsusmaa täiesti rivist väljas ja Inglismaa blokeeritud.

Kui analüüsida, kumb — kas Saksamaa või Nõukogude Liit — kasutas aega 1939. a sügisest kuni 1941. a suveni efektiivsemalt, siis jõuame järeldusele, et selleks oli Saksamaa. Nõukogude Liit pidi armee ümberrelvastamise lõpetama 1942. a jooksul. Sinnani ei lasknud Hitler asjal minna. Mis saanuks aga siis, kui Nõukogude Liit poleks pakti vastu võtnud ning lääneriikidega lepingut poleks tulnud? Diplomaatiline isolatsioon? Kindlasti. Äraootav seisukord, vähemalt 1940. a kevadeni? Poliitiline kliima tegi tol ajal kiireid pöördeid ning tõenäoliselt moodustunuks ikkagi liit Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu vahel Saksamaa vastu.

Seoses vabamate tuulte puhumisega ajalooteaduses on ka mõned Nõukogude ajaloolased hakanud ümber hindama kivistunud seisukohti, milledega aastaid püüti pakti õigustada. Ajaloodoktor V. Dašitšev peab pakti tulenevaks Stalini välispoliitilise kursi vigadest («Литературная газета», 18. mai 1988), publitsist E. Henri nimetab pakti Stalini suurimaks veaks, kuritegelikuks valearvestuseks, mis 1941. a ja hiljemise pani ohtu Nõukogude Liidu eksisteerimise («Московская правда», 18. mai 1988). Ümber tuleb hinnata ka Nõukogude delegatsiooni taktika 1939. a läbirääkimistel. Ajal, mil lääneriigid tegid samm-sammult kompromisse

ja lähenesid Nõukogude poole seisukohtadele, ei taganenud Molotov sammugi oma joonest.

Kuid 1939. a augustis ei suutnud Stalin vastu seista Saksamaa ahvatlevatele pakkumistele. Kurat ja saatan löid käed kokku.

23. augustil Moskvas sõlmitud mittekallaletungilepingu ametlik osa on üldteada: Saksamaa ja NSV Liidu valitsused lähtuvad soovist kindlustada rahu kahe maa vahel ja jõudsid järgmisele kokkuleppele.

1. Mõlemad pooled ei ründa teineteist ei üksi ega koos kolmandate riikidega.

2. Kui ühe lepinguosalise vastu alustab kolmas riik sõjategevust, siis teine lepingupool ei aita kolmandat.

3. Mõlemad informeerivad teineteist vastastikku küsimustes, mis puudutavad ühiseid huviseid.

4. Kumbki lepinguosaline ei võta osa riikide rühmitusest, mis otseselt või kaudselt on teise lepingupoole vastu.

5. Omavahelised lahkarvamused lahendatakse sõbraliku mõttevahetuse või äärmisel juhul vahekohtu kaudu.

6. Leping sõlmitakse 10 aastaks, ja kui seda aasta enne lõppu üles ei öelda, pikeneb ta automaatselt veel 5 aastaks.

7. Leping ratifitseerida võimalikult kiiresti, ratifitseerimiskirjad vahetada Berliinis.

Nõukogude valitsuse poolt kirjutas alla Molotov, Saksa valitsuse poolt Ribbentrop. < See on lepingu üks pool. Teiseks, tumedaks pooleks sai mittekallaletungilepingu juurde kuuluv salaprotokoll. Läänes on see ilmunud väga paljudes publikatsioonides. Siintoodu pärineb Saksa Liitvabariigi ajaloolaste H. A. Jacobseni ja W. Jochmanni poolt publitseeritud dokumentide kogumikust «Ausgewählte Dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus 1933—1945», Bielefeld, 1966, Heft II, lk 2.

Salajane lisaprotokoll

Seoses Saksa Riigi ja Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu vahelise mittekallaletungilepingu sõlmimisega arutasid kummagi poole allakirjutanud esindajad rangelt salajasel läbirääkimisel mõlema poole huvidefääri piiritlemise küsimust Ida-Euroopas. Läbirääkimistel jõuti järgneva tulemuseni:

1. Territoriaal-poliitiliste muudatuste korral Balti riikidele (Soome, Eesti, Läti ja Leedu) kuuluvatel aladel saab Leedu põhjapiir ühtlasi ka Saksamaa ja NSV Liidu huvidefääri piiriks. Sealjuures tunnustatakse mõlemapoolselt Leedu huvitatust Wilno piirkonna osas.

2. Poola riigile kuuluvate alade territoriaal-poliitiliste ümberkorralduste puhul piirit-

letakse Saksamaa ja NSV Liidu huvidefääri liiniga piki Pissa, Narewi, Visla ja Sani jõge. Alles edasise poliitilise arengu käigus selgitatakse küsimus mõlema poole huvitatusest sõltumatu Poola riigi säilimise lubamisest ning millised võiksid olla selle riigi piirid. Igal juhul lahendavad mõlemad valitsused selle küsimuse sõbraliku kokkuleppe alusel.

3. Kagu-Euroopa osas rõhutas Nõukogude pool huvi Bessaraabia vastu. Saksa pool teatas täielikust poliitilisest huvitusest sellele piirkonnale.

4. Mõlemad pooled hoiavad seda protokollit ranges saladuses.

Moskva, 23. august 1939

von Ribbentrop

V. Molotov

Nimetatud lisaprotokolliga seostuvalt tuleb mainida veel 28. septembril 1939. a Moskvas allakirjutatud piiride- ja sõpruslepingut, mille juurde kuuluv lisaprotokoll muutis 23. augusti lisaprotokoll punkti 1 selliselt, et Leedu riigi territoorium langes NSV Liidu mõjusfääri, kuna teisalt Lublini ja osalt ka Varsavi piirkond langesid Saksamaa mõjusfääri. Käge panid alla samad välisministrid. Hiljem kaubeldi veel Leedu edelaosa (ca 8200 km²) kuuluvuse üle, lõpuks Saksamaa loobus sellest ja Nõukogude valitsus kompenseeris «vastutuleku» 7 500 000 kulddollari e 31,5 miljoni riigimarga suuruse summaga, millest osa tasuti Saksamaale värviliste metallide hangetena ja osa mahaarvestusena Saksamaa kullamaksetest.

Sisuliselt võitsid mõlemad pooled 23. augusti lisalepinguga ja hilisemate ümberjagamistega. Raske on öelda, kumb pool sel ajal rohkem kasu sai. Lepinguga kaasnesid järgmised tulemused:

1. Poola jagati kristlikult pooleks. Saksamaa sai ca 190 000 km² (22 milj elanikku), NSV Liit sai ca 190 000 km² (11,6 milj elanikku, neist 4,6 milj poolakat). Molotov oma kõnes 1939. a oktoobri lõpul rääkis ainult ühest miljonist poolakast. Ülejäänud osa Poola pärandist, Vilniuse piirkonna, loovutas Stalin Leedule. Vaevalt küll suuremeelsusest, pigem välispoliitilisest taktikast.

2. Soome, Eesti, Läti, Bessaraabia (Rumeenia võimu alla sattunud tsaaririigi kubermang) ning Leedu tunnustati kuuluvaks Nõukogude mõjusfääri. See oli kahtlemata suur võit Stalinile. Lääneriigid poleks maksnud sellist «hinda» liidulepingu eest.

3. Saksamaa sai vabad käed sõdimiseks läänes, ära langes oht sõjast kahel rindel. See oli kahtlemata kolossaalne

võit Hitlerile, kes lepinguga lahendas alalise ähvardava ohu jääda kahe rinde vahele.

4. Alanud II maailmasõjast jäi Nõukogude Liit kõrvale pärast Poola sõjakäigu lõpetamist. Riik sai aega armee ümberrelvastamiseks.

5. Saksamaa sai pakti eeldusena väga soodsas kaubanduslepingu, mida hiljem veel laiendati. Saksamaale kujunesid eluliselt tähtsaks nafta- ja teraviljatarned Nõukogude Liidust. 1940. a sai Saksamaa NSV Liidust 657 000 t bensiini ja õlisid, mis moodustas 41 protsenti töödeldud vedelkütuse sisseveost. Viimane tsisternrõng tossutas Saksamaa poole 22. juunil 1941, kui Saksa lennukid juba lendasid Nõukogude territooriumi kohal ning valmistusid pommiluuke avama! 1939. a sügisel täiendava lepinguga müüs Nõukogude Liit Saksamaale miljon tonni teravilja, mis sel ajal oli suurim viljatehing kahe maa vahel. Huvitav, kas see on viimane NSV Li viljamüügitehing?

6. NSV Liit võitis kõvasti Kaug-Idas. 23. augusti leping tuli Jaapanile täieliku üllatusena, valitsus läks erru ja uus juhtkond hakkas otsima võimalusi väljumiseks sõjalisest konfliktist.

Molotov-Ribbentropi salaprotokollid püüdsid Nõukogude ideoloogid ja ajaloolased aastakümneid mööda minna. Veel 1987. a augustis Hirvepargi miitingu järelkajades avaldati meil arvamusi, et sellist salaprotokollid pole üldse olemas, et seda pole Nõukogude arhiivides leitud, et see on salastatud teatud ajani vms. On päevselge, et raske on õigustada ja põhjendada riikide ja rahvaste jagamist, ammugi veel natsidega mestis. Kuid kui riigi ees olid Stalin, Molotov, Ždanov (mõnedel andmetel õhutas just tema Saksamaaga lepingu sõlmimist), siis on raske rääkida õilsast ja rahuarmastavast välispoliitikast. Kas on mõtet õigustada Stalini-aegset välispoliitikat, teades, mis toimus sel ajal sisepoliitikas? Hoolimata ulatuslikust Nõukogude Liidus ilmunud II maailmasõja eelset olukorda käsitlevast kirjandusest pole allakirjutanu kohanud raamatut, mis teaduslikult lükkaks ümber salaprotokollid olemasolu. Küll aga võib tuua vastupidiseid näiteid, kus täiesti kättesaadavas kirjanduses on paktist juttu: K. Типельский. История второй мировой войны. М., 1956.

Leheküljelt 7 võib lugeda, et Hitler jälgis 1939. a läbirääkimisi Moskvas. Lääneriigid vajasid NSV Liidu aktiivset tegevust, Hitlerile piisas NSV Liidu neutraliteedist. Hitler võis Nõukogude Liidule pakkuda neutraliteedi eest osa Poolast ning loobuda huvist Nõukogude Liiduga piirnevate väikeriikide vastu. Nõukogude Liit võis ilma

valuta purustada Läänele orienteeruvad väikeriigid. Samas, lk 29 märgitakse: leping määras mõlema riigi huvisfäärid ja tähendas Saksamaale loobumist oma mõjust Soome, Läti, Eesti, Leedu ja Bessaraabia suhtes. Nõukogude Liit valmistus edasisteks sammudeks oma võimu laiendamisel uutesse piirkondadesse. Mõnegi huvipakkuva seiga annab F. Halderi sõjapäevik (Ф. Гальдер. Военный дневник, Т. 1, М. 1968) Lk 125: 20. september. Saksa väed olid hõivanud Lvovi. Selgus, et demarkatsioonijoon jätab Lvovi Nõukogude poolele, ja otsustati, et Saksa väed lahkuvad sealt. Edasi kirjeldatakse, kuidas lahendada kokkupuute küsimused, vägede eemaldumine jne, kuidas suurt tähelepanu osutati tähtsate objektide korralikule üleandmisele (lk 126—127).

Lepingut on käsitletud ka Nõukogude Eesti ajaloos. Nii kirjutatakse 1987. a ilmunud raamatus «Sotsialistlikud revolutsioonid Eestis: «Nõukogude valitsus nõudis Saksa valitsuselt lepingu sõlmimise vältimatu eeltingimusena NSV Liidu ajalooliste ja strateegiliste huvide tunnustamist. Eesmärgiks oli ära hoida igasugune sekku mine Baltimaade asjadesse...» Võib küll nõustuda strateegilise huviga, kuid ajalooline huvi on väga vaieldav kriteerium. Meil võib ju näiteks tekkida huvi soomeugrilaste ürgsete asustusalade vastu. . .

Lõpuks tuleb märkida, et Poola jagamine lepingu alusel oli saanud juba 1939. a sügisel teatavaks. Sirvime tolleaegseid eesti lehti. «Päevaleht», 18. sept. 1939: «Palju enam on põhjust arvata, et paktiosaliste vahel on kokkulepitud selles, kui kaugele tungib välja kumbki pool ja kuhu jääb demarkatsioonijoon. /- - -/ . . . tundub usutavana, et Nõuk. Vene-Saksa konsultatiivsetel nõupidamistel on saavutatud täielik selgus ka selle kohta, kuidas peaks välja nägema tulevane Poola» (see otsustati lõplikult Moskvas 27.—28. septembril — K. A.). «Rahvaleht», 19. september: refereeritakse «Neue Zürcher Zeitung» teadet, et Nõukogude vägede sissemarss Poolasse (17. sept. varahommikul — K. A.) toimus täielikult kokkuleppel Moskva ja Berliini vahel. «Päevaleht», 23. sept.: teade Berliinist — «täna teatavakstehtud Saksa-N. Vene demarkatsiooniliin olnud kindlaksmääratud juba enne Saksa sõjaliste vastuabinõude algust Poola vastu». «Päevaleht», 24. sept.: demarkatsioonijoon oli olemas, kui N. Vene andis käsu vägede sissemarsiks, Moskvas lepitati kokku tehnilistes küsimustes ja «seni Saksa vägede poolt okupeeritud piirkondade üleandmine teostub sõbralikult ja seltsi-

mehelikult». Sõjategevuse käigus Saksa väed ületasid mitmel pool demarkatsiooniliini ja järgnevalt tõmbusid tagasi, Lvovis ja mujal peeti ka kahe riigi väeüksuste ühiseid paraaide. «Päevaleht», 26. sept.: «demarkatsioonijooned kindlaksmääramine Poolas on selle peale tõendanud, kui usalduslikult mõlemad riigid koos töötavad ja kuidas selles vaimus lahendatakse kõik esilekerkivad küsimused kiiresti ja ilma hõõrumiseta».

Salaprotokoll ise jäi aastateks saladusse. Avalikkuse ette tõi selle esimest korda dr. Alfred Seidl, kes Nürnbergi protsessil kaitses Rudolf Hessi. 1946. a 25. märtsil esitas ta kohtule 23. augusti ja 28. septembri lisaprotokollide fotokoopiad väitega, et kui tema hoolealune on vastutusele võetud süüdistatuna sõja ettevalmistamises, siis peaks see süüdistus kehtima ka Nõukogude Liidu juhtkonna suhtes. Nimelt kehtib rahvusvahelises õiguses printsiip «tu queque», st sina samuti, seega kui rahvusvahelist õigust rikkunu tõestab, et tema vastane sooritas sama süüteo, siis kustutatakse mõlemapoolne süü. Nürnbergi kohus ei võtnud esitatud fotokoopiaid arvesse, kuna väga ägedalt reageeris Nõukogude peasüüdistaja, teise järgu riigiõigusnõunik R. Rudenko, kes tuletas aulikule kohtule meelde, et kohut mõistetakse siiski Saksamaa, mitte aga Nõukogude Liidu üle. Tõepoolest, võitjate üle mõistab kohut vaid ajalugu.

VII. KAS EESTI VABARIIGI VALITSUS TEADIS SALAPROTOKOLLIST?

Olukorda analüüsides tekib põhjendatud küsimus, kuivõrd tollaegne Eesti Vabariigi valitsus teadis salaprotokollist. Arhiivimaterjalid näitavad, et kaused andmed toimunud tehingust laekusid üllatavalt kiiresti, arvestades lepingu ülisalajast iseloomu.

Juba 22. augustil, seega päev enne kui Molotov ja Ribbentrop protokollile alla kirjutasid, teatas Eesti saatkond Londonist: «Nii kõneldakse muu seas, et Saksa ja Venemaa vahel on olnud juttu mitte ainult Poolast, vaid ka Balti riikidest. Nimelt olla Saksamaa nõustunud tunnustama Soome, Eesti ja Läti kuulumist N. Vene erilisse mõju- piirkonda» (957-14-708, 301).

23. augustil teatati Londoni saatkonnast sama infot (957-14-700, 111).

25. augustil andis Pariisi saatkond edasi: «Täna liiguvad kuuldused, et peale sõlmitud lepingu on Vene-Saksa vahel veel salajane lisakokkulepe, mille järel Vene olla saanud täieliselt vabad käed tegutsemiseks Balti riikide vastu» (957-14-701, 62). Samal päeval saabunud Londoni saadiku informatsioonis räägiti Soome saadiku vestlusest

24. augustil. Ametivend kinnitanud, et kindlasti on «olemas salajane lisaprotokoll vene-saksa lepingule, millega Saksa tunnustab Venet eriliseks huvipiirkonnaks Eesti, Läti, Bulgaaria, Türgi ja tõenäolikkult ka Soome» (957-14-700, 120).

Analoogilised arvamused jõudsid ka hästiinformeeritud lehtede veergudele. «New York Timesi» kirjasaatja Berliinist märgib 25. augustil, et Hitleri samm Danzigi taasühendamiseks riigiga on «eelsammuks Poola jaotamisele ja kogu Ida-Euroopa ümberorganisatsioonile natsliku Saksamaa ja bolševistliku Venemaa vahel» ning omavahelistes vestlustes Saksa poliitilised tegelased «lasevad aimata territoriaalset ja huvisfääride jaotust mitte ainult Poolas, vaid kogu Ida-Euroopas» (Parming, 97).

26. augustil sai Eesti sõjavägede staabi luureosakonna juhataja Richard Maasing oma kanalitest info toimunu kohta (Parming, 97), samal päeval pani saadik Varsavis Johannes Ernst Markus ettekandesse järgmised read: «Siin nagu tähendasin ollakse arvamisel /ilma tõenduseta/ et Saksa Venega Balti riikisid tahtvat jaotada» (957-14-698, 44).

On selge, et Eesti välisministeeriumis liikus mitmesuguseid kahtlasi ja süngeid kuuldusi. 28. augustil käis Saksa saadik Selteri jutul ning nimetas alusetuks kuuldusi, et Saksa-Nõukogude läbirääkimistel riivati või kahjustati mingil viisil Eesti huve (957-17-6, 36). Ka Moskvast ei läkitanud saadik Rei ärevust tekitavaid ettekandeid. Nii võis 30. augustil Itaalia saadik Cicconardi Tallinnast teatada oma välisministrile, et Selter ei usu Vene-Saksa lepingu kokkulepet Poola ja Balti riikide jagamise kohta (Ots, Mehed, 126). Veel 31. augustil on Rei Moskvast kirjutanud, et tema peab tõeks arvamust, et iseseisvate Balti riikide olemasolu on mõlema lepingupoole huvides; riikide jagamine annaks ühise piiri, kuid «kumbagile uuele «sõbrale» on siiski kasulikum, kui nende vahel asub puhver-riikide vöö» (957-14-702, 133-134).

Ärevat informatsiooni tuli aga üha juurde. Mõnda võis välja lugeda Göringi lehest «Esner Nationalzeitung», kus lepingu sõlmimise järel trükitud artiklis räägiti maailbisemisest Balti ruumis, tehti Eesti ja Läti valitsusele etteheiteid lääneorientatsiooni pärast, meenutati balti mõisnikelt ekspriieritud mõisaid ning lõpetati järeldusega, et Saksamaal ei tohiks olla mingeid kohustusi eesti ja läti rahva suhtes (Mamers, 82). 31. augustil laekus Selterile info väliskaubanduse osakonna direktorilt, kes tuli Saksamaalt, kus Ribbentropi lähedane kaas-

töötaja ei varjanud tema ees Poola jagamist (957-17-6, 39). 1. septembril teatas Londonist Eesti saadik: «Endiselt püsivad kuuldused, et saksa-vene läbirääkimistel on puudutatud ka Balti riike ja et eriti riigid põhja pool Leedu-Läti piiri on tunnustatud kuuluvaks vene erilisse mõjupiirkonda» (957-14-700, 126). Kõik need ettekanded luges läbi ka Päts.

Päris kindlasti tõestasid need kuuldused tõsised küsimusi. Reageeringute osas tulevad kõne alla järgmised variandid.

1. Eesti Vabariigi valitsus sai info toimunud tehingu kohta 3—4 päeva jooksul, kuid pidas seda täielikult valeinformatsiooniks. Vähetoenäoline variant.

2. Eesti Vabariigi valitsus sai info 3—4 päeva jooksul ning jäi — ehk küll kaheldes — uskuma. Kuid ega Eesti valitsusel ka midagi teha ei olnud. Märkamatu üldmobilisatsiooni läbi ei vii, mõne nädala või kuuga ei jõua piirikindlustusi rajada ega armeed ümber relvastada. Inglismaa ja Prantsusmaa jäid eemale, sest Läänemeri asus Saksa sõjalaevastiku kontrolli all, senine toetuspunkt Saksamaa on idanaabriga kokku leppinud. Praktilist sõjalis-poliitilist koostööd polnud Eestil ei Soome ega isegi mitte Lätiga. Riik osutus välispoliitiliselt väga raskes olukorras olevaks. Valitsusel jäi üle ainult oodata sündmuste arengut.

3. Ebaselgeks võis jääda, mida tähendavad «mõjusfäär», «huvisfäär» jms väljendid. On see otsene okupatsioon või teatavate majanduslike eesõiguste andmine?

Eesti valitsus võis üht-teist ka loota:

1. Saksamaa valitsus ei nõustunud Eestit täielikult ära andma Nõukogude Liidule, arvestades mõjurikast baltisaksa elanikkonda, Saksamaa majanduslikke ja poliitilisi huve siin piirkonnas.

2. Vaatamata lepingule tuleb veel sõda NSV Liidu ja Saksamaa vahel, mis võimaldab Eestil jääda püsima. Vaadeldes suurt ja liigutatavat sõprust tulnuks aga seda võimalust pidada võrdlemisi ebatõenäoliseks.

Septembri algul tuli üha uusi, erinevatest allikatest pärit kinnitusi, et Eesti Vabariik on ohus. Muutus Moskvas tulevate teadete toon. Suursaadik Rei kuulis, et 7. septembril käinud Läti saadik Kocinš Molotovi jutul ning uurinud, kas on alust kuulujuttudel Balti riike puudutava kokkuleppe kohta. Molotov küsinud: kas ta tõesti peab vanduma,

et 23. augusti pakti taga pole mingit salajast mõtet. Rei arvas oma ettekandes, et Läti esindaja küsis küll naiivselt ning et «kommunistlik moraal ei keela kõnelemast teadlikku ebatõtt, kui Staaträson seda nõuab» (957-14-702, 160-161). 8. septembril jõudis Eesti sõjavägede staabi luureosakonda teade, et sakslased räägivad omavahel Poola jagamisest Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel (495-12-261, 45). 11. septembril Eesti sõjaväe atašee kolonelleitnant Mollin refereeris Riia meeleolusid, kus «arvatakse, et Saksa-Vene pakt on teostunud osalt Balti riikide arvel» ning sellised jutud liiguvad kõikides elnikkonna kihtides (495-11-42, 59). 19. septembril võis Saksa saadik Tallinnast teatada Berliini: «Tallinna on jõudnud kuuldused Eesti ülekandmisest Sovjeti sfääri Türgi pressi andmetel» (Parming, 97). Üsna iseloomulikult valgustab toimunut Saksa atašee vestluses Eesti sõjaväelastega (dateerimata, ilmselt 1939. a lõpust): «Me teame, et Briti ja Prantsusmaa pidasid läbirääkimisi Nõukogude valitsusega ja et hind, mida Venemaa nõudis Prantsusmaalt ja Inglismaalt oli sama, mida meie lõpuks pidime maksma. Selle hinnaga me sulgesime tagaukse ja saime võimaluse muretseda palju tooraineid, mis on vajalikud sõjapidamiseks» (495-12-167, 217).

Olemasolevaid andmeid kokku pannes, kõrvutades ja seostades hilisemate sündmustega kipub siiski jääma mulje, et Eesti Vabariigi juhtkond ei uskunud, et Eesti saatuse otsustatud. Juba tehing kui selline võis tunduda võimatuna. Nõukogude Liidult võis küll karta kõike, arvestades Vabadussõda, 1. detsembri avantüüri, ähvardusi 30ndate lõpul jne, ent karta kõike ka Saksamaast? Arvestades Austria, Tšehhoslovakkia ja Klaipeeda saatust — ettevaatus olnuks igati põhjendatud. Kui Eesti valitsus oleks tõsiselt uskunud tulevat hädaohtu, siis ilmselt oleks kohe septembri algul võetud kasutusele tõsisemaid samme riigi ja erapooletuse kindlustamiseks. Baltisakslaste ootamatu ja kiire lahkumine ehk avas mõnede silmad, ent siis oli baasileping juba sõlmitud ja veidi hiljem oli Nõukogude vägede grupeering ainuüksi Paldiskis tugevam kui terve Eesti armee. Tagantjärele võib Eesti valitsust küll pidada lühinägelikuks, ent kas ka tolleaegsetes oludes? Stalin ei uskunud samuti 1941. a suvel, et sõda on tulemas.

(Järgneb)

VAATENURK

ILMAR VENE

Nikolai Konradi ajaloo filosoofia

Nikolai Konrad. Ajaloo mõttest. Valik ajaloo-filosoofilisi töid. Koost. M. Kivimäe ja L. Mäll. Flk ja komment. L. Mäll. «Eesti Raamat», Tln, 1987. 358 lk.

Alljärgnevalt vaatlusele tuleb on vist üks kõige paeluvama tiitellehega eestikeelseid raamatuid. Niisiis tuleb lugeda juba pealkirja pärast, kõlab ju «ajaloo mõttest» peaaegu sama hästi kui näiteks «armastusest». Ainult naljana seda kõrvutust võtta ei tasu, sest ühist on kahel nähtusel selleks liigagi palju. Kas või juba see, et neist mõlemast võib lõputult rääkida, tundmata vähimatki hirmu, et sõnad ükskord otsa saaksid. Muidugi tunneb kultuurilugu ka autoreid, kes meelevaldsusega rahuldumata on üritanud üelda midagi lõplikku. Oma eesmärgi on nad küll saavutanud, kuid seda ainult lugejate ükskõiksuse tõttu. Nii näiteks on prantsuse psühholoog Gaston Danville andnud muude määratluste hulgas ka armastuse teadusliku definitsiooni, mida ta ise pidas täielikuks. «Armastus on spetsiifiline tundmuslik entiteet, mis seisneb indiviidi tunde- ja vaimuseisundi enam-vähem permanentes varieerumises, mis taotleb — reeglipäraselt ja spetsiifilist vaimset protsessi käivitades — tema seksuaalinstinkti teadlikku eksklusiivse sistematisatsiooni realiseerimist teistest soost isiku arvel.»¹ Kõik on selles määratluses lõplikult õige ning seetõttu igav. Ajaloo-filosoofia puhul ilmneb samalad nähe siis, kui iseäranis õnnelike eeldustega autor näeb kõike ülemäära lihtsalt ja selgelt. Näite võiks sedapuhku anda paljude teadus-asetuste auliige Robert Flint, kes oma «Ajaloofilosoofia ajaloo» sissejuhatuses on kirja pannud järgmised õpetlikud read: «Arvamus, et ajaloolised tagajärjed on eelnenuga seotud, kuid mitte põhjustatud või siis ainult osaliselt põhjustatud, on peaaegu liiga rumal selleks, et tema üle vaielda. Mittetäielikult põhjustatud tagajärjed või sündmused on moraali ja ühiskonna puhul niisama arusaamatud nagu mehhaanilise või füüsilise maailma puhul.»²

¹ Gaston Danville, La psychologie de l'amour — 9e éd. — Paris: Alcan, 1929, lk 62.

² Robert Flint. History of the philosophy of history. — Edinburgh: Blackwood, 1893, lk 17.

Nikolai Konrad polnud muidugi inimene, kes oleks üritanud suruda inimkonna ajaloo aastatuhanded jäika skeemi. Raamatu tugevaks küljeks on kahtlemata ka see, et ta pole ülemäära pealetükkiv. Autor piirdub üldjoontes küsimuste tõstatamisega. Sellele järgnevat siis selgitused, mis taotlevad lugeja mõjutamist autorile soovitud suunas. Kas on ikka juhus, et ajaloo ringkäigu teooria ilmub Kreekas ja Hiinas peaaegu üheaegselt? Nõnda võiks sõnastada avartikli kokkuvõtte. Kas Euroopa keskaeg ja renessanss on ainulaadsed või leidub midagi taolist teistegi rahvaste juures? Konrad arvab veendunud, et ühiseid jooni leidub. Mida muud tal üle jääbki, sest ta taotleb ju ajaloo mõtestamist. See aga seisneb just ühiste seaduspärade selgitamises ja põhjendamises.

Kõik need küsimused tipnevad raamatu nimiartiklis: kas inimkonna ajaloo puhul saab üldse rääkida edasiminekest? Peab tunnistama, et ka selle üliraske küsimusega tuleb autor auga toime. Võttes progressi kriteeriumiks inimese järjepideva inimlikustumise väldib ta hoolikalt väidet, et inimene on pidevalt muutunud paremaks. Suurt kahju sellest ju pole, kuna taolisi väiteid saab kergesti lugeda mujalt. Populaarse kirikuloo juhatab tavaliselt ikka sisse masendav pilt hilisantiigi kõlvatusest, millele suutis lõpu teha vaid ristiusk. Uue ajastu inimese suurema kõlbluse tõestamine on tegelikult vägagi lihtne. Pole näiteks midagi kergemat kui näidata keskaja üleolekut antiigist. Kõigepealt tuleb seda väita kui midagi täiesti endastmõistetavat, seejärel aga järgneva ilme- kas näide väite kinnituseks. Kas või järgmine: antiik hoolekandeaustusi ei tundnud, kesk- ajal nad ilmusid, järelikult jne. Konrad sääraseid tõestusi ei kasuta. Ta rõhutab vaid tõsiasi, et ebainimikkuse vastu on ikka protestitud. Sellega tuleb muidugi kõigil nõustuda.

Mõnevõrra häirivalt mõjub uuema-aegsete mõistete külluslik kasutamine kaugete aegade kirjeldamisel. Kõik need mõisted on ju ilmunud hiljem. Mõtlemine peaks selgitama, kuidas jõuti nähtusteni, mida siis hiljem hakati kutsuma praeguste nimedega. Niimoodi mõelda tähendaks kirjeldada ajaloo liikumist. Konradi mõtteviis seevastu on mõnikord üsnagi nurgeline. «Dogmade loomine on ajalooliselt seaduspärane ja progressiivne nähtus; dogmatismi loomine — ajalooliselt seaduspärane, kuid reaktsiooniline nähtus» (lk 145). See mõttekäik tähendab

daks siis, et inimvaimu tuhandeaastane tee Aquino Thomase kõikehõlmava õpetuseni oli progressiivne, kuid progressiivsuse säilitamiseks tulnuks sellest lõpliku sõnastamise järel otseku lahti öelda. Võibolla olnuks nõnda tõepoolest parem, kuid ajaloolise järjepidevuse tõttu polnud see võimalik. Oli ju nõnda, et Thomase osaliselt vastuvõetamatu õpetus kuulutati õigeks alles pärast looja surma. Sellele järgnes ärapähitsev tiitel *doctor angelicus*, õpetuse kestvuse kindel tagatis. See tunnustus polnudki täiesti teenimatu, kuna Thomase dogmatism on uusaja omast mitmeti mõistuspärasem. Vähe-malt kurikuulsate loogikute nähtud jesuiidid eelistavad tema arusaamu. Neil pole midagi selle vastu, kui progressis nähakse liikumist jumala suunas, kuid arusaama, et edasiminekuks saab toimuda ka edenemise enda pärast, kommenteeritakse nende moraali-filosoofia õpikus vaid sõnaga *nego* («ei-tan»).

«Ajalugu kulgeb üldjoontes katkematult,» ütleb autor (lk 150). Väga õiged sõnad, kuid just järjepidevusest jääb tema käsitluses puudu, kuna katkematust kipub pahatilti asendama hüppelisus. Selles veendumaks võiks lähemalt vaadelda, kuidas Konrad käsitleb renessansiajastut. Renessans kui suurem tervik tükeldub tema artiklis osadeks. Nii ilmutavad vastandid dogmatism-ratsionalism, seiskumine-kõrgaeg, inimese halvustamine ja inimese ülistamine jne. Renessans on see tegelane, kes keskaja ebanähted muudab nende positiivseks vastandeks. Päril selge, et ülemineku lähevad niimoodi sootuks kaduma. Renessans teeb dogmatismist ratsionalismi, kuid selle sajandeid kestnud protsessi vastuolulisus jääb seejuures sootuks tagaplaanile. Veelgi halvem on aga see, et renessansiajastut tervikuna ei vaadelda suurema konteksti, inimkonna ajaloo seisukohalt. Mainitakse vaid, et lääne renessans oli tagajärjekam, idas järgnes seiskumine, kuid lähemalt selle kohta juttu ei tule. Ajajärgu erilise paeluvuse tõttu polnuks üleliigne seda küsimust lähemalt vaadelda.

Renessansi on väga sageli nimetatud inimvaimu vabanemiseks kiriku ülemvõimu alt. Sellel määratlusel poleks häda midagi, kui kiriku ülemvõim jätta rõhutamata. Ja nimelt sellepärast, et kiriku ülemvalitsuse alla polnud vaimu keegi sundinud. Ta ise lõi selle ülemvõimu, viimistles selle täiuseni ega tajunud kunagi endal lasuva ikkena. Kui vaim kiriku ülemvõimuks muutus vaba-tahtlikult, siis ei saanud ka võimust loobumisel olla erilisi võitlusi. Näiteid tollaste kokkupõrgete kohta on muidugi piisavalt, kuid neid tuleb pidada endastmõistetavaks,

kuna miljonite teadvus ei saa muutuda paugupealse üheaegsusega. Lähimineviku eelistajaid leidis rohkesti, kuid nende suhtumine võis johtuda väga mitmetest põhjustest.

Nüüd kerkib Euroopa ajaloo üks paelu-vamaid küsimusi: miks ei saanud keskaeg püsida igavesti? Romantikud, kes mõtlejaina on pälvunud üpris kehvakese kuulsuse, esi-nesid keskaega ülistades vägagi järjekindlate ratsionalistidena. Sest kui inimkonna ajaloos on üldse ajastut, mis üksikisiku jaoks suudaks luua õnneliku elu eeldused, siis on see Euroopa keskaeg. Seda tungivamalt kerkib küsimus: miks eurooplane niisugusest õndsusest loobus?

See küsimus peab paraku jääma lõpliku vastuseta. Igaüks võib uskuda enesele mee-lepärast põhjendust. Väga selgesti on kõne-aluse probleemi tõstatanud Egon Friedell: «Nüüd kerkib küsimus, kas üha vohavamaks kasvav materialism oli tõusva majanduselu tagajärg või oli überpöördukt? Kõige senise järel ei saa lugejale jääda kahtlust, et me saame otsustada vaid teise võimaliku vastuse kasuks. Kõigepealt peab ilmuma vastav vaimuseisund, vastav meelsus, ning sellest siis tuletub majanduselu vastav arenguaste.»³ Seda seisukohta saab kõrgeks kiita või maha teha, kuid vähemalt mõistuslikult arusaadavaks jääb ta igal juhul. Muutunud teadvuse tuletamine uutest majandussuhetest nii loogiliselt ei mõju. Kas või juba sellepärast, et uue teadvuse esimesil kandjail polnud majandussuhetega mingit kokkupuudet.

Kuid jäägu põhjuslik seos pealegi selgi-tamata, tagajärgedes kahtlust olla ei saa. Kolme sajandi jooksul väidetakse väsimatult, et kunagi ammu elati teisiti ja paremini, niisis tuleb ammused eellased eeskujuks võtta. Niimoodi enda meelest vanaaega pöördudes rajataksegi uusaja alused. See aga toob kaasa ka küsimuse: mis saab edasi? Keskaegsed probleemid vaimuinimese ei hu-vita, kuid millest siis tuleks neil huvituda? Kõige häälekamalt vastab Francis Bacon: tuleb hakata uurima inimest ja kõike temaga vahetult seostuvat, loodust niisis. Olnuks säärane suhtumine omane ainult inglasele, siis oleks see praegu niisama unustatud, nagu unustati kreeka atomistid keskajal. Kuid ei midagi säärast. Baconi arvamus osutus tollase üldarvamuse väljenduseks. Kunagine meta-füüsiline problemaatika taandus tagaplaanile, looja asemel köitis uurijate pilku ainult üksi

³ Egon Friedell. Kulturgeschichte der Neuzeit: Die Krisis der europäischen Seele von der schwarzen Pest bis zum Weltkrieg. — München: Beck, 1929, Bd. 1, lk 109.

loodu. Kaks sajandit hiljem võib inglise matemaatik W. K. Clifford juba kuulutada: «üliinimliku jumaluse udused ja ähmased piirjooned kaovad meie ees aeglaselt hägusse ning tema kadudes märkame üha suureneva selgusega ühe teise, veelgi suurema ja üllama — Tema kuju, kes tegi kõik jumalad ja kes nad kõik hävitab. Ajaloo hägusast koidikust ja igaihe sügavaimast hingepõhjust vaatab meie peale meie isa, Inimese nägu, silmis igavese nooruse tuli ja ütleb: Enne kui oli Jehoova, olin mina.»⁴

Uus jumal tegutseb erakordse agarusega, edestades tarmukuselt kõiki oma eelkäijaid. Peagi suudetakse üha kasvavaid teadmisi ka igapäevases elus teenima panna, nii et elukeskkonna üldilme muutub märgatavalt. Kahekümnenda sajandi lõpuks ollakse juba niikaugel, et maailma hävitamine, teema, mida kunagised jumalad vaid harukordadel sõandasid puudutada, muutub igapäevaseks kõneaineks.

Nii saabki teoks ühiselu viis, mille puhul ainsaks hüveks peetakse Aldous Huxley määratlust mööda mugavust. See mugavus on ühtlasi ka jumalus, kuid seda ainult lihtinimeste silmis, kuna vaimsemad mehed teenivad kõrgemat religiooni. On ju edasimineku olnud nii põhjalik, et uue palge on omandanud ka usund. Keskaegne kolmainus jumal-isa, jumal-poeg ja püha vaim on asendunud uusaegsega: teadus, riik ja inimene. Viimane on täpselt püha vaimu seisundis. On ju nad mõlemad küll väga pühad, kuid ka äärmiselt ebamäärased ja üldised. Keskaegse «püha vaimu» ja uusaegse «inimese» peaväärtus näib seisnevat selles, et nende vahendava osavõtuta ei saa ülejäänud ülimjumalused rahuldavalt funktsioneerida.

Kogu eelnev juht tähendab seda, et itaalia renessansi ja tänase päeva vahele mahutub ajastu, mida kutsutakse uusajaks; just seda tähendab paljukorratud väide, et Petrarca on uusaja esimene inimene. Selle ütluse sisu vahetuks kogemiseks piisab Dante ja Petrarca proosateoste kõrvutatavast lugemisest. Dante on võõras. Kõrgematest asjadest rääkides poetab ta küll vihjeid ka enda isikule, kuid needki on pahatihti nii ähmased, et luuletaja eluloolastel jääb üle vaid ägada. Petrarca seevastu on «oma inimene», sest ta räägib peamiselt ainult endast. Dante lektüür nõuab suurt pingutust, Petrarca lugemine on kerge ja huvitav. Kuid ometi olid need autorid kaasaegsed. Noorem nägi vanemat oma silmaga, millest ta loomulikult ei jättnud rääkimata.

Kuid uusaja järsust algusest on antud juhul olulisem sootuks muu. See nimelt, et kõik praegused mõisted (olgugi päritolult iidsed) väljendavad uusaegset sisu, et neid mõisteteid kasutav mõtleja hindab kõiki ajastuid ja rahvaid uusaegse eurooplase seisukohalt. Ta ei püüagi arvestada, et jumalik Teadus on sootuks hiline nähe, mis on ilmunud varasema teadmise asemele. Ta on vanumatult veendunud, et kaheksateistkümnendal sajandil üldtuntuks muutunud progress saab väljenduda ainult üha suurema mugavuse võimaldamises. Euroopa progress on inimestele võimaldanud senituntuist suurima mugavuse, seega on Euroopa rahvad midagi erilist ja ülemat; päris loomulik, et seegi mõte ei saanud jääda ilmutata. Sellest viimasest ei taha Konrad midagi kuulda, kuid ida rahvaste mahajäämuses, olguagi ajutises, pole tal kahtlust. Ta ei lisa kordagi, et see mahajäämus väljendub vaid uusaegsest Euroopast erinemises. Orientalistina võitleb autor küll europotsentrismi vastu, kuid oma ajastu esindajana ei saa ta taunitud nähtusest kuidagi mööda.

Ja mida arusaamatut selles ongi. Konrad tunnistab lihtsalt seda, mida kõik peavad endastmõistetavaks. On ju nõnda, et euroopalik progress on juba ammu muutunud edasimineku tõeliseks moodupuuks. Keegi on kasutanud isegi võrdlust: üleolev nagu praegune hiinlane oma kunagise kultuuri suhtes. Tõepoolest, mis kasu on kultuurist, kui teda ei saa suhu ega selga panna? Siinkohal näitab euroopul end rõõmustava erandina, kuna see kultuur asetab pe rõhu just inimese kehaliste vaevade kergendamisele. Sellest ka tema valitsev seisund tänapäevases maailmas. Muistse kirja dešifreerimine on enamuse seisukohalt tühiasi, kuid labidameeste armeed asendav ekskavaator vaimustab kõiki. Ühekülgsele vaatamata on mugavus ülisuur hüve, just temal on kõige suuremad väljavaated üldiselt maksvusele pääseda. Ometi oleks ennatlik kuulutada, et mugavuse ainuvalitsus kogu maailmas on juba ette tagatud. On küll väga palju säärast, mis selle seisukoha kasuks räägib, kuid on ka vastakaid näitajaid. Inimesed on oma väärtustest selleks liiga erinevad, et üksainus hüve suudaks rahuldada kõiki. Kuidas seletada näiteks tööka, et piiblikriitikale pandi Euroopas alus juba seitsmeteistkümnendal sajandil, kuid Kairo ülikoolis ei saa Korani ilmaliku kirjanduse teosena ikka veel härevabalt käsitleda. Elulähedasele inimesele võib see erinevus näida vaid pentsiku pisiastjana, kuid säärastel tühiasjadel võivad olla väga olulised tagajärjed.

«Lapsik oleks arvata, et N. Konrad seda

⁴ Irving Babbitt. Rousseau and romanticism. — Boston, New York, 1926, lk 138.

kõike ei teadnud,» ütleb A. Gulõga (lk 318). Nii on see tõepoolest, sest kõiki neid asju peetakse praegu kulutõdedeks. Ometi jääb sel puhul arusaamatuks, miks autor ei rõhuta kordagi Itaalia renessansi otsest sidet nüüdisajaga. Ta esitab küll korduvalt küsimuse, «miks siiski on renessansi alusel Itaalias maailmaajalooline tähendus» (lk 210), kuid selgesõnalise põhjenduse asemel järgnevad ikka vaid aastaarvud, tsitaadid ja ebamäärasemat laadi arutlused. Korraks vastus küll vilksatab. «Millega tuli renessansiajastu toime? Ta teostas vaimse revolutsiooni, ilma milleta ei oleks saanud kujuneda uue, kapitalistliku korra ehitajate mõtlemistüüp...» (lk 151). Paraku jääb see vaid tavaliseks lauseks, üheks paljude teiste hulgas. Kuid samas iseloomustab seegi Konradi mõtlemisviisi. Autor ei ürita kirjeldada inimeste teadvuses toimunud muutust, ta ütleb lihtsalt: renessansiajastu «teostas». Liiatigi tuleb ajastu all mõelda vaid Itaalia renessansi, sest miks muidu mainitakse Inglismaad, «kus renessanss jäi vaid peegelduseks» (lk 153). See viimane jääb täiesti arusaamatuks. Ühelt poolt teeb autor hoolega vahet rahvaste vahel, keda ühendab ruumiline ja ajaline lähedus, kuid samas püüab ta igati kaitsta väidet, et Itaalia renessansi saab täielikult mõista vaid kaheksanda sajandi Hiinat arvesse võttes. Kõik, mida Konrad renessansside seaduspärasusest räägib, on ju täiesti õige; halb on vaid see, et ta võtab aluseks Itaalia renessansi. Karolingide renessans näiteks olnuks võrdluseks hoopis kohasem. Kõik nõutavad tunnused on Karl Suure ajastul olemas. Taastati Rooma keisririik, arendati teadlikult kultuuri, kusjuures vaimuinimesed kandsid isegi antiigist laenatud nimesid. Mis aga inimese kõrgekshindamisse puutub, siis sel puhul võiks viidata otseteed valitseja määrusele, millega keelustati nõidade põletamine. Pole kahtlust, et see seadus jõudis oma ajast kaugele ette, kuna hoopis suurem osa olnuks temast renessansiajastul, mil inimene oli kuulutatud ülimalaks väärtuseks. Paraku on karolingide renessanss tänapäeval nii unustatud, et isegi renessansse loendav Konrad ei maini seda kordagi. Põhjus on ilmselge: karolingide renessans oli täpselt samasugune väheste tagajärgedega ja oma ajastu piiridesse jääv liikumine nagu teisedki samalaadsed taassünnid. Kui kaotada ajaloost Karl Suur ja tema kultuurilembesed soosikud, siis poleks sellest renessansist enam midagi meenutada. Itaalia renessansi erilisus selles seisnebki, et olemuslikult ei muutuks Euroopa ajaloos midagi, kui Petrarca, Michelangelo ja Shakespeare korraks mitteolnuks kujutleda. Idamaade taassündi-

dest seevastu jääks suurte kultuurikuulsuste läbikriipsutamise korral järgi ainult tühi koht.

Kõik see ei taha olla arvustus, vaid ainult näide selle kohta, et Konradi raamatul on hindamatu võime mõjuda virgutavalt. On ju palju otstarbekam, kui ülistava ümberjutustuse asemel esitada lihtsalt loetu omapoolne tõlgendus. Tõlgendama aga see raamat lausa ahvatleb, kuna temaga tegelev lugeja jääb autoriga võrreldes alati paremasse olukorda. Erilaadsete nähtuste kõrvutuste lugemine toob ju otsekohe meelde nende nähtuste erinevuse, mille näitamine on sarnasuse esitamisest tunduvalt kergem. Vaevalt on eesti keeles teist raamatut, mis esituselt nabi ja lihtsana püüaks inimkonna ajalugu mõtestada säärase hõlmavusega. Ja olgugi üksikud seisukohad vaieldavad (mis on väärtus omaette), selles vähemalt ei hakka kahtlema keegi, et tegemist on raamatuga, mis sisu ja teabe rohkuse poolest leiab vähe endavõrdseid. Täit tähelepanu vääriavad ka kommentaarid ja märkused estoeuropotsentristide kohta. Oma tõlketöö on Linnart Mäll teinud talle tavakohase põhjalikkusega.

TOOMAS HAUG Murust ja Puhvlistki

Karl Muru. Kodus ja külas. «Eesti Raamat», Tallinn, 1987. 266 lk.

Heino Puhvel. Kirjandus muutub maailmas. «Eesti Raamat», Tallinn, 1987. 214 lk.

Mõned aastad tagasi kirjutasin ühele ajakirjale artikli, kus oli umbes niisugune lause: «Meile on tähtis eesti kirjandus vabamaal ja paguluses.» Toimetaja pidas vajalikuks lauset täiendada ja trükivariandis kõlas see «..kodumaal ja paguluseski.» Millegipärast häiris parandus mind tõsiselt. Äkki taipasin, et sellesse ki-liitesse on surutud elementide pime raev. Teisest küljest mõistsin, et mäng on väga peen: Keskkomitee ees annab ki-liide toimetajale trumbid kätte, sest see vähendab pagulaskirjanduse kaalu. Võib-olla see päästab isegi eesti kultuuri uutest repressioonidest. Ja ka haritlased jäävad rahule, sest nemad pole ju tähenärijad.

Kõik lõppes tookord õnnelikult. Selle aasta algul, kui kogusin mõtteid Karl Muru ja Heino Puhveli kriitikaraamatute ülevaate jaoks (Tartus, 15. veebruaril 1988), tuli see grenzsteinlik filosoofia jälle meelde. Mõlemad raamatud koosnevad artiklitest, mis kirjutatud ajavahemikus 1972—1985, mina pidin kõnelema ajal, mil tensor hakkas

nurka tõmbuma. Missugusest positsioonilt nüüd varemtehtut kritiseerida, et mitte ülekohtune olla? Siis meenus mulle juhtum kiiliitega ning hea, saatusekaaslaslik tunne lubas väljendada isiklikke muljeid Muru ja Puhvli tookord üsna värske kriitika-raamatute kohta.

Kõige valdavam mulje, mis jääb Muru peamiselt eesti luuletajaid käsitlevast raamatust, on mulje väga ühtsest ja väljapeetud stiilist, väga loomupäraselt voogavast proosast, mis ilma eriliste tõusude ja mõõnadeta kirjeldab inimlikkust, inimese vaimset mõõdet. See mulje on isegi veider, sest tegelikult pühendab Muru palju ruumi kujundi- ja stiilitäheledestele, spetsiifiliselt luuleomaste nähtuste iseloomustamisele. Ta tekstides on rohkesti tsitaate ja osutamisi üksikluuletustele. Võib-olla tekib mainitud efekt sellepärast, et Muru teksti-(kujundi-, sõnaloomeme-) analüüsid on küll loogilised, aga vähem originaalsed. Võib-olla ka sellepärast, et kuigi Murul on tuntavalt oma kriitikukeel, oma mõistevara, terminoloogiline pagas, on see kõik samal ajal piisavalt «üldine», isikupäratu ja neutraalne. Muru eeskätt sekundeerib luulele, avab, selgitab, kommenteerib, süstematiseerib.

Suuri üldistusi tehes avaldub Muru loomupärane kirjandusloolase anne. On ju selge, et luule vajab tõlkimist üldarusaadavasse keelde, luuletaja isik vajab kirjandusloos formuleerimist. Muru sõnastab üldistuse, näitab kätte teemad, põhihoiakud, motiivid ja nende evolutsiooni, hoolib aga hoopis vähem esteetiliselt individuaalsuse selgitamisest, mis eristaks kõiki tema käsitlusobjekte. Tema luuletaja-käsitlused lähevad võrdlemisi sujuvalt üle üksteiseks. Toome mõned näited: «Alveri looming on keerukas, dialektiliselt vastuoluline ja ühtne ning rikas eneseteostus kunstis, mis tähendab lakkamatuid otsinguid, tunnetushurma ja -valu.» «Ilmekalt tuleb esile Merilaasi luulesõnumi erutav liikuvus ja sisemine pingestatus. Tulemuseks on luule, milles on hoogu, rühti, energiat, seesmist rahutust ja tugevust.» «Tõestamatagi tohiks olla selge, et rahvusliku luulekultuuri ühtesulatamine oma andega on P.-E. Rummo rikkusi. . .» Need ja paljud teised Muru iseloomustused on täiesti vastuvõetavad ja õiged. Kuigi samas märkame, et midagi ei juhtu, kui omistame need kolm tsitaati M. Underi luule iseloomustusele.

Salgamatult kirjanduses kiindunud Murul puudub see närv, mis sünnitab esteetilist kirge, paneb kriitiku looma ja oma töödes luulele ainukordseid ekvivalente otsima. Aja-loo valguses ei pääse Muru ilmselt mööda vastandusest Ants Orasega, kes võis kiidelda

just oma esteetilise närviga. Kusjuures vastandus ei ole tingimata hinnanguline, sest mõlemad täiendavad teineteist.

Ent seesuguse jaotusega jääb ometi midagi tähtsat Muru kohta ütle mata. Nimelt on ka Murul oma varjatud ja vaoshoitud kirg. See on kahtlemata tiivustanud kogu tema senist elutööd. Eriti mõistetavaks saab see siis, kui lugeda ühe hingetõmbega läbi «Kodus ja külas»-raamat. Muru kirg on inimese. Mitte päris tavaline, vaid mõnevõrra eriline inimese, kelle nimi on Luuletaja. Kui pidada Muru tekste omalaadseks proosaks, siis on Luuletaja tema teose peategelane, ilmugu ta Alveri, Suitsu, Merilaasi, Kaplinski või mõnel teisel kujul. Võime rääkida ka Muru inimesekontseptsioonist. Selle inimese, kelle heade omaduste loetelu tuleks pikk — siirus, ausus, vankumatu eetika, töö-, elu-, emarmastus jne —, selle inimese ülevaim joon on lõpmatu tunnetustahe, eelarvamusteta, n-õ puhas suhe maailmaga. Inimese ja maailma vahel on sõna, tunnetus käib sõnades ja seega on ülim väärtus sõnavabadus ehk luuletõelus. Eks ole Muru inimese visioon otse vastandlik sellele determineeritud, programmeeritud ja ühiskondlike suhete kütkeis vaevlevale inimesele, keda nii sageli leiame oma stagnaaegses proosas. Muru on andnud meile tõelise positiivse kangelase! Muide, Luuletaja kõrval äratab tähelepanu veel teine Muru tegelane, tema *alter ego* Lugeja, kes oma kultuurilise pieteeditundega näib vaikselt murulikul moel polemiseerivat ühe teise lugejaga, kelle nimi ei vääri suurt algustähte.

Muidugi peab Muru kogu aeg silmas, et tema inimese-käsitlus ei väljuks usutavuse piirest. Ta ei lase tal muutuda ülinimeseks. Salapäraseid asju ei taha Muru hästi tunnistada, vaimsed nähtused peavad olema seletatavad. Loovus on Muru jaoks tahte ja tunnetuse tagajärg, ta on uskmatu. Võimalik, et mõõdavaatamine jumalikest mõõtmest seletab ka vähest esteetilist kirjgikkust.

Muru puhul tuleks rõhutada veel tema suurt produktiivsust ning alati õiget, perspektiivikat teemavalikut (nagu «arbujad»). Tema toodang on mastaabid on võrreldavad E. Nirgi proosakäsitlustega. Meie tuleviku kirjandusteadus läheb aga tõenäoliselt Murust kaugemale, uurib veidi jumalikkuse mõõdet, leiab rohkem väärtusi esseistikas, on esteetiliselt kirjglikum ning seostab meie luule arengu selgemalt ühiskonna vaimse ja poliitilise saatusega.

Muru kriitiline toodang orienteerub n-õ süsteemivälistele ja aegumatutele väärtustele, mida on pakunud luuletajad. Aegajalt ikka paramatamult «süsteemiga» lähe-

dalt kokku puutudes on ta tarvitanud mitmesuguseid levinud eufemisme või kujundikeelt nagu näiteks: «Aga kindlasti on tarvis ka rusikanäitajat, et keegi praktiliselt toimekam tuleks piksevarda püstitamise ideele; peab olema trotsijaid, et teised suudaksid tõusta teoni.» Seesugune psühholoogiline paralleelism elunähtuste kirjeldamisel on eesti kultuuris täiesti tavaline asi. Kui välja arvata iseseisvuse aastad, siis pole meil ju suurt kunagi olnud võimalik kõiki oma mõtteid trükkis avaldada. Seetõttu on ka meie kirjanduslik mõte tihedalt seotud eufemismiloome traditsiooniga, mida Murugi tarbe korral soliidiselt esindab.

Kui Muru on toiminud võimaluste piires võrdlemisi eeskujulikult, siis Heino Puhvel on sattunud palju libedamale teele. Tundes endas teoreetiku kalduvusi, on ta komistanud Süsteemi rüppe ja vaadelnud kirjandust ühiskondlikes, poliitilistes ja filosoofilistes seostes. Et keegi ei saa hüpata üle isenda varju, siis on Puhvel pidanud oma töös kasutama mitmesuguseid sundvalesid ja käibemüüte, kust absurdini on vahel ainult üks samm. Toome ühe näite:

«1970-ndate aastate eesti nõukogude kirjanik elab ühiskonnas, mida mõjustab ning mille ilmet järjest rohkem ja rohkem kujundab üha hoogustuv teaduse- ja tehnikarevolutsioon. Mida tähendab see ühiskonnaõpetusest tuntud formuleering kirjanikule? Kõigepealt seda, et maailmapilt on 1970-ndaal aastail muutunud tunduvalt keerulisemaks, kui see oli paari aastakümne eest. Nii ühiskonna funktsioneerimist kui ka üksikisiku saatust mõjustavaid tegureid on täna hoopis rohkem, kui oli enne Teist maailmasõda. /- - -/ Kõigele sellele lisandub ideoloogiline võitlus, mis maailmas hetkekski ei lakka. Nii paljude tundmatutega võrrandist tuleb tänapäeva kirjanikul avastada igapäevane elu ja kujundada oma suhe kõige sellega, mis maailmas toimub, sest teisiti on võimatu meie ajal kirjandust luua. /- - -/ Keset nii keerukaid protsesse aitavad tänapäeva kirjanikku eelkõige ideoloogilised ja esteetilised printsiibid, millest lähtub nõukogude kirjandus.»

Näeme, kuidas suletud ja informatsiooni-näljas suikuvat ühiskonda kujutatakse otse vastupidisena, ja ka seda, et kirjanikku ei võeta mitte suveräänse ja loova isikuna, vaid tobukesena, kes peab selgeks õppima mingisugused printsiibid. Sotsioloogiseerivalt käsitletakse isegi Tammsaare, kelle puhul küll on «mürgatav /- - -/ huvi oma ajajärgu elu ja probleemide vastu», kuid kes — ilmselt vähesest õpetusest — «vaatas mõnestki ajajärgu olulisest arengutendentsist mööda».

Kui Muru annab ühiskonnas prioriteedi inimesele ja tema loomingule, siis Puhvel kipub neid vaatlema rohkem kui ühiskonna produkte. Kirjanduselt (ja kultuurilt) küsitakse, kuivõrd ta vastab ametlikele teoreetilistele ettekujutustele žanridest, internatsionalismist, rahvalikkusest, progressist jne. Selgub, et üldiselt on kõik korras, kuid on veel ka kasutamata reserve. Üle kõige kõrguvad protsessid ja põhiküsimus on, kas neid suudetakse peegeldada. Et tegu on üldiselt omal ajal heaks kiidetud protsessidega (mõned revolutsioonid, TTR, kiiresti muutuv maailm, ajajärgu sõlmküsimused jne), siis tuleb leppida ka sellega, et nad kaotavad hulga oma tähendusest pärast seda, kui on selgunud, kuidas asi tegelikult on. Ohtlik on võtta liiga tõsiselt kõike, mida räägitakse. Kui nüüd saab teoks tõeliselt loov ja vaba kirjanduskäsitlus, mis vilistab politiseeritud müütidele, siis kõlab see vile üsna kõvasti ka Puhvli kõrvus.

Kuigi Puhvli maailmapilt on liiga angažeeritud selleks, et kutsuks edasi arutlema, vajab siiski tunnustust tema kirjanduslooline töö, käsitletavas raamatus näiteks uurimus «Friedebert Tuglas Oulunkyläs». Tuglase ja Tammsaare propageerimisel on Puhvliil kahtlemata oma teened.

Lõpuks tuleb tunnistada, et eesti kriitikute ja kirjandusteadlaste hulgas on K. Muru ja H. Puhvel silmapaistvad tegijad. Muu hulgas kehastavad nad hoolt eesti kultuuri järjepidevuse eest, kuigi mõneti erineval viisil. Mõlema loomingus on tuum-mõisted, millele nad ehitavad oma tekste. Muru mõisted on pärit kirjandusteadusliku mõistevara üldinimlikust sektorist, Puhvel seevastu on rohkem arvestanud selle mõistevara parteilist sahtlit. Kriitiku saatus sarnaneb kirjaniku omaga: ta on igal juhul järgmistele põlvedele huvitav. Üks kui kirjanik või kriitik, teine kui «oma ajastu dokument». *O tempora, o mores!*

LEMBE HIEDEL Täienduseks jaapanlanna jamale*

Heino Kiik. Väljavõtteid kümnejaolisena kavatsatud faktiromaani toorikust «Jaapanlanna jama». «Vikerkaar» 1987, nr 9, lk 83—87.

Ühe teose eelretsenseerimisel tuleks kõigepealt esitada kaks liitküsimust:

1) Kas teos pakub meie praeguses kirjanduspildis midagi temaatiliselt või esteetiliselt uut ja kas ta on sellest lähtudes vajalik?

* Esitatud toimetaja-arvamusest kirjastusele «Eesti Raamat», tasakaalustamaks tellitud siseretsensioon H. Kiige 5. aug. 1976 laekunud käsitlusele «Mind armastab jaapanlanna». L. H.

2) Millise ülesande on autor endale võtnud ja kuidas ta on sellega toime tulnud?

Esimesele küsimusele võib H. Kiige nimetatud käsikirja puhul kindlalt väita, et seni tugevasti sotsiaalselt häälestatud autori kõnesoleva romaan on epateerivalt uus nii autori senises loomingus kui ka meie proosas. Eesti ilukirjanduse «laiemale võrdlusplatoole asetamine», nagu teeb seda /sise/retsensent Ü. Tuulik (22. aug. 1976), on väär tegu, sest iga ilukirjanduslik teos on iseseisev nähtus eelkõige oma sünnikohas ja -keeles, kõrvutatuna vastavakeelse senise kirjandusega ja lugejaskonna senikogetuga. Ennegi on meie ajalehtede arvustustes tulnud selle vääralusega välja ja tehtud siis ekslik-eksitav järeldus, et kuna Kafka on maailmas juba olemas, siis ei ole näiteks M. Unti vaja, või et milleks M. Nurme üldse kirjutab ja ilmub, kui ta ei küüni maailmakirjanduse tase-mele. Oleks mõistlik vältida nii vaieldavat kriteeriumi, nagu on seda meie «provintsis» materdamiseks võetud, kodutehtud «maailmakirjanduse» mõõdupuu. Meie lugejat ei aita ühegi ameerika autori triloogia rahvusvaheline tundmine-teadmine, liiatigi et kaudne informeeritus tekitab sageli teosest vale-mulje: lahtikistuna kirjanduse üldpildist ja istutatuna võõrasse keeleregiooni on asjal hoopis teistsugune kontakt lugejaga ja ka teistsugune mõju. On vaks vahet, kas kirjutab näiteks Ph. Roth Ameerika juudi kaasaegsete alaväärsuskomplekside põhjendamiseks põrutavalt perversse romaani «Portnoy kaebus»** (mis ometi tema kodumaa ilukirjanduslike autoriteetide poolt väärilist hindamist leidis) või esitab meie «provintsis» kasvanud maamees ürgjõulise erootikalistuse kaasaegsele eneseteostuspüüdlustes rähkle-vale ja kõigest looduslikust kaugenevale eestlasele, võttes käsitluse alla seni meil siiv-salt mahavaikitud külje inimelus. Kõik erootiline (olgu siis käsitlus naturalistlik *à la* A. Jakobson ja A. Kivikas või boheemikult ilutsev nagu Fr. Tuglas ja M. Unt) on meil tänini kandnud teatavat välispitserit, mis viitab kaugemale «meie aegunud provintsis» ja on tulnud ka meil lugemislauale märksa hiljem kui mujal. Ja iga autor (eel-loetle-tuist) on tulnud teatava epateerimiskuju-telmaga, et ta teeb « uut ilma », mis pole ju iseenesest sugugi paha. Ilukirjandusväliselt taotles äsja sedasama selsamal teemal aka-deemik G. Naan (olles küll teema käsitlemisel märksa monotoonsem, mehhaanilisem ja küünilisem kui H. Kiik), kusjuures tema

** Praegu lisatud märkus: lugesin seda P. Saarikoski tõlkes, aga vist on pealkirja õigem tõlge «Portnoy sündroom». L. H.

artiklite seeria ajakirjanduses ometi ilmus ja ka vastavat huvi äratas. Heino Kiige enda loomingus on käesoleval kõige eelnevaga kokkupuutepunkte (vrd «Tondiõomaja» arm-sad ja ülifeminiinsed eeskuju-naised, «Mõe-daku eelpäeva» loodusehardus või Arve Jommi hilisarmumised ja seksuaalsuhted); uudem on stiili sõnaohtrus ja kohati lausa ülevoolavus senise punktiirse lapidaarsuse asemel. Sellest seisukohast on igal Kiige-lugejal kõlalt huvitav autori uut eksperimen-ti jälgida.

Kas teos on vajalik? Kui meenutada «Sirbis ja Vasaras» äsja tekkinud dispuuti N. Andreseni ja J. Raudsepa vahel biblioteraapia pärast, siis võib kindel olla, et H. Kiige äsjavalminud romaan kuuluks psühhoterapeutiliselt ja koguni profülaktiliselt kasulike raamatute hulka. Meil kahes trükkis ilmunud soome meedikute abielukäsi-raamat oma tüüpilise meditsiinilise aineses-suhtumisega ja tehniliste nõuanetega veetleb neurootilist või ka lihtsalt noort inimest vähem lugema kui H. Kiige hümn kehali-sele armastusele. «See, millest tavaliselt ei räägita» on vajalik jutuks võtta nüüdisajal, kus seksuaalne logedus ja koguni perverssus kui «modernsed» asjad paljusid noori ahis-tavad või segadusse ajavad. Las propageerib armastuse ilu tugevalt maskuliinse ellusuhtumisega H. Kiik, keda selles mõttes võib positiivselt kõrvutada kõigi meie praeguste erootikakäsitlejatega (vrd M. Undi «Via regia», V. Vahingu «Lugu» ja «Sina», E. Vetemaa «Munad hiina moodi», M. Saadi «Katastroof», A. Valtoni «Luiked soo», A. Beekmani «Valgete vareste parv» jt), kelle esitatud seksuaalepisoodid on mingil määral normaalsest hälbibad või kompleksidest ajendatud ja seega hoopis vähem «õpet-likud!» Füüsilise armastuse kilbiletõstmine, olgu see siis kas või «vanamoelise» pateeti-kaga pooleks, ei tohiks vastuväiteid esile kutsuda, liiatigi meie rahva iibeprobleemide puhul! Pateetika ei kuulu ka ehtporno-graafilise kirjanduse tunnuselementide hulka, niisiis välistab see võimaluse süüdistada auto-rit olulise ja ajakohase teema madaldamises või mõnitamises.

Autori oletatav ülesanne on õieti juba eelnevaga osaliselt ära öeldud: a) erootika didaktiline ülistus, seda 44aastase vaimsest tööst kurnatud, aga muidu energilise ja inten-siivse eluhiakuga mehe seisukohast; b) kahe sooliselt ülivastanduva karakteri kokku- ja lahkukõlamise piirid; c) armastuse taasrikas-tav ja tervendav-täiustav toime tänapäeva-tempolises elus; d) selle ürgtunde kui loo-dusnähtuse kujutamise (mis on omaette kirjanduslik väärtus!) ja meenutamine kaas-

aegsele irdinimesele; e) kujunev-arenev tundelugu. Selle küllaltki komplitseeritud ülesandega on autor põhiliselt toime tulnud. Põhiteema mitmete tahkude põhjenduseks antakse arutlusi peategelase maailmatunnetusest, milles kõlab kaasa bioloogia eriala valinud inimese vaatenurk. Taust on ajakohastatud praeguse Tartu detailidega ja isikunimedega.

Niisis on huvitava romaani aine, maht ja mitmekülgsus olemas, samuti stiilisuum, mis antud autori puhul on uus. H. Kiige tõsine viga on seejuures, et ta ei läbenud (oma temperamendi tõttu) või ei saanud (puhtmajanduslikel põhjustel) teost küllaldaselt viimistleda ja esitas selle kirjatusele lihvimist nõudva algvariandina. Selline moodus (ehk küll perekonnatoitja puhul paratamatu) võib ebasoodsalt mõjutada pealiskaudset esmalugejat, kes ei vaevu teoses potentsiaalselt peituvat valmisraamatut nägema. Huvi äratada suudab käsikiri juba praegu, kuid halvasti mõjuvad liigne venitus, ohter süntaktiline ja interpunktsiooni-line lohakas, psühholoogilise arengujoone paigutine ähmasus ja ka lõpetamatus. Teose lõpul peaks seni vaevalt märgatav hukkamõist peategelase egotsentrismile muutuma ilmsemaks: mehe kui saaja ja naise kui andja looduslik vahekord peab antud tingimustes lõpuks ikkagi komplitseeritud konfliktiks murduma. Praeguse mahu juures ei tundu

õigustatuna kõige vältimatult järgneva jätmine üksnes lugeja fantaasia hooleks. Oodatava konflikti reaalne lahendus on esitatud käsikirjast puudu ja jätab sellega ka kõigest eelnevast hõredama mulje, kui valitud teema seda psühholoogiliselt lubaks. Teose kulminatsioon ettevalmistav esimene osa võiks olla **tunduvalt** tihedatum, lõpupeatükk autori eetilist suhtumist rõhutavam.

Need ja muud häirivad puudu- ja ülejäägid, mis sm O. Uti kõigiti põhjendatud /sise/retsensioonis (30. augustil 1976) loetletud ja millele omalt poolt tahaksin lisada familiaarse eputamise kõlavanimeliste kaas-aeglastega ning akadeemilise doktorititliga, on toimetaja ning autori ettenähtud koostöös täiesti kõrvaldatavad. Sõnaline liigliha (mida muide küll ja küll leiame juba toimetatud ja ilmunud N. Baturini teostest) ei tohiks olla kõnealuse autori diletantliku küündimatuse ümberlökkamatuks tõenduseks, nagu see kõlab «kolleegilikult kurvastunud ja hämmeldunud» /sise/retsensendi Ü. Tuuliku lõppjäreluses, mis on asjalikuks näiteks selle kohta, et üks proosakirjanik ei tohiks teise proosakirjaniku kohta eelretsensiooni korras otsustavat hinnangut anda, olgu siin siis häirivaks teguriks liiga kolleegilikud emotsioonid, kalkulatsoonid või puuduv toimetajasilm.

10. septembril 1976

Palun honorar üle kanda Eesti Muinsuskaitse Seltsi arvele. L. H.

VIKERKAAK

«VIKERKAAGI» MÖTTEKILLUSTIK III
ADO GRENZSTEINI (1849—1916)
mõtteid loomariigist

Päevast päeva päevale
Ainuüksi elate.
Seda olen harjund ma
Loomariigis nägema.

*

Pörsas seni pörsaks jääb,
Kuni vanemaks ta läheb;
On tal käes sea iga,
Siis ta täieline siga.

*

Mutil pole silmi vaja.
Oma terve eluaja
Tuhneb maa sees pimedas,

Kus ei valgust olemas;
Tuleb tema pinnale:
Tõusvad silmad hinnale.

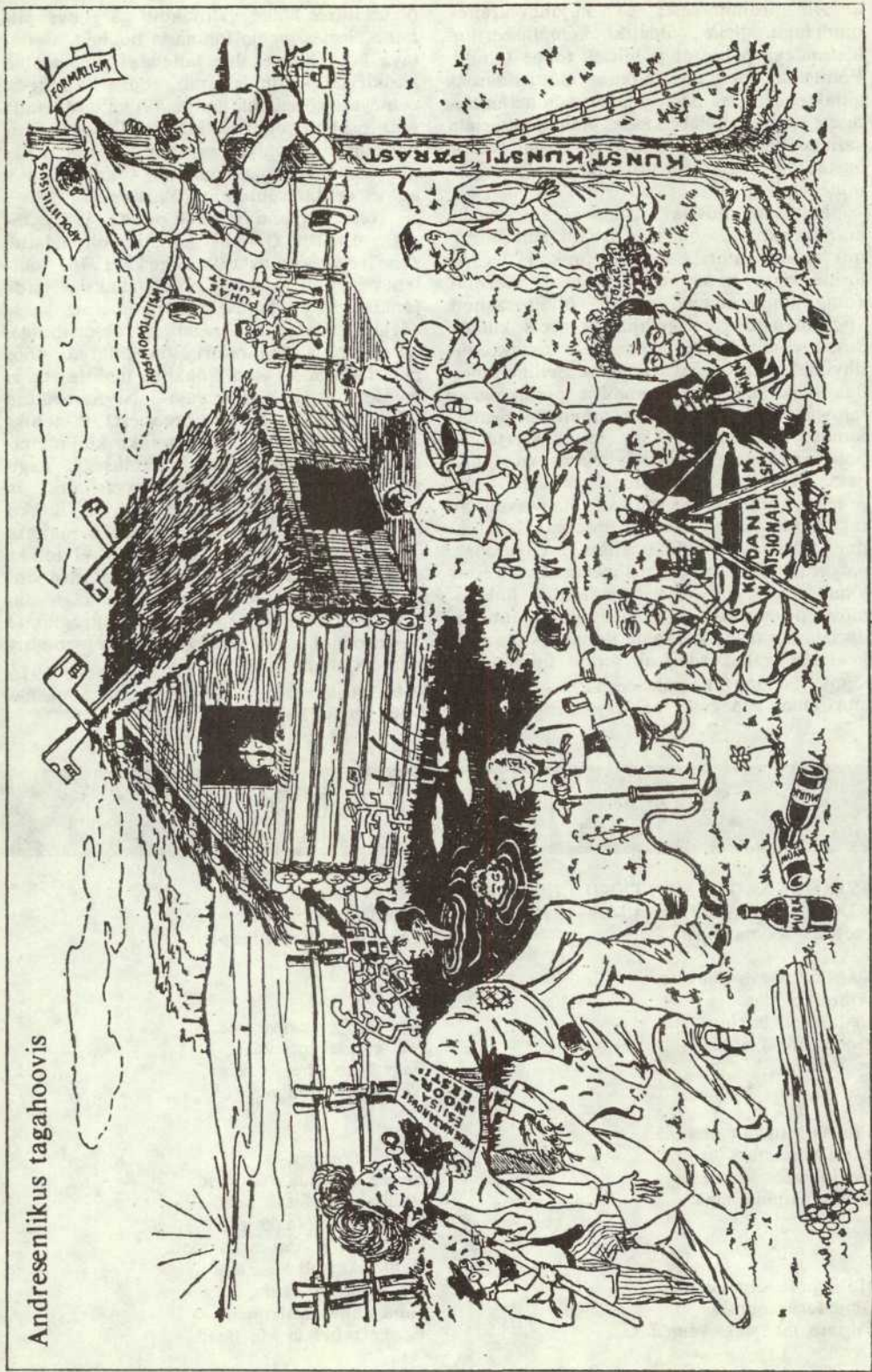
*

Ega lont ei parve pea,
Niit ei elevanti vea:
Parv läeb ühes londiga,
Niidikene tondiga.

*

Ei see tähenda või head:
Ninasarvik tõstab pead,
Pikakõrva kõla kajab,
Paksnahk koonu sirgu ajab,
Kamel katsub küüruga
Monopoli mopsida,
Juba näha lambapead:
Ei see tähenda või head.

Andresenlikus tagahoovis

Eelolevale Eesti NSV kirjanduse dekaadile meie suure kodumaa pealinna Moskvasse esitame oma parimaid loomingulisi saavutusi. Rangelt on kõrvale jäetud need autorid, kel pole midagi ühist meie nõukoguliku eluga ja kes armastavad rohkem sahkerdada formalismi ning dekadentsi tagahoovides.

Kes need on?

Esiplaanil keedab tagahoovi vaimne juht N. Andresen suures katlas kodanliku nationalismi mürki «rahvusliku omapära» juurikaist. Vilkalt abistavad teda P. Viiding ja J. Semper mürgipudelite villimisel.

Katla kõrvale on laotud terve hunnik kaikkaid helge elu arenemisele kodaraisele pildumiseks.

Nende kõrval püüavad nationalismi mürgist ja oma vaimsete juhtide «autoriteedist» uimastatud jüngrid jalule upitada «Noor-Eesti» puuslikku. Puuslik on aga igapidi lõtv ning ega vanasõna valeta, et «tühi kott ei seisa püsti».

Taamal seisavad dekadentsi rabas selle raba kõige kaalukamad esindajad eesotsas E. Adamsoniga. Tiigi kaldale on aset võtnud lääne ees lõmitajad. Suurema «edu» saavutamiseks pole ta mitte kummargil, vaid üsna kõhuli kohe lääne poole.

Menševismi rabast on ammandanud kriitikut-kosmopoliidid terve toobritäie uusi ideid ning ruttavad neid läbi seedima.

«Puhta kunsti» harrastajad on end maistest olemisest hoopiski eraldanud ja roninud nagu ahvid leivapuule: «Siin kuuleb vähem, näeb vähem ja siin pole argielu meid segamas».

Puu kõrval on tunda kanget haltuura lõhna. Seda haistab selgelt H. Raudsepp ning ka keelemees E. Nurmele tundub see lõhn päris tuttavana.

Andresenliku tagahoovi kõige kaugemas sopolis kükitavad aia peal vaikivad kirjanikud. Mida nad seal omaette mõtlevad, seda ei tea teised ega ütle ka nemad ise.

Dekadentsi ja formalismi lauda pimeduses pesitsevad mitmedki tegelased, keda ere valgus pole veel tabanud. Kuid ka siin ei valeta vanasõna, et «valgus võidab pimeduse».

Lauda lakka on end peitnud tegelane, kelle suureks unistuseks on saada EN Kirjanike Liidu noorte autorite konsultandiks, igaks juhuks harjutab ta juba hoolega peitupugemist algajate autorite eest. Pole karta, et keegi teaks, kust teda leida. Laka-redeligi on ta ajutiselt kõrvaldanud.

Nagu näete, avaneb tagahoovist üsnagi sünye pilt. . .

Kaugelt emalt kostab aga lõbusaid ja pidulikke häälid. Eesti NSV nõukogulik kirjandus sammub dekaadile. Meie töötav rahvas tunneb sügavat rõõmu selle üle, et juhtivalt positsioonidelt kõrvaldati rahva-vaenulikud elemendid.

«Sirp ja Vasar» 20. mai 1950

KALEIDOSKOOP

ENN ROOSE

Nõukogude Liidu demograafiline kujunemine

Nõukogude Liidu demograafilise kujunemise baasiks oli sajandivahetuse Vene impeeriumi oma esimese rahvaloenduse (28. 01. 1897) tulemustega — 125 668 190 elanikku [1]. Viimaste hulka olid arvatud tolleaegsed vasallriigid: Soome (2 579 957 in) [1], Buhhaara emiraadid (1890. a ca 1 800 000 in) [2], Hiiva khaaniriik (520 000 in) [3] ja nn Viisla-äärased kubermangud e Poola (9 401 097 in) [1]. Edasised demograafilised muudatused toimusid seoses elanikkonna normaalse iibega, migratsiooniga, territooriumide lahutamise-liitmise ja ning

seoses demograafiliste katastroofidega, milleks olid sõjad, näljahädad, epideemiad, repressioonid jne.

Sajandi algusest kuni Esimese maailmasõja alguseni (1897—1913) oli Vene impeeriumis demograafilise arengu seisukohalt suhteliselt rahulik periood. Kaotusi seoses Vene-Jaapani sõjaga hinnatakse vaid 0,4 miljonile¹ inimesele [4] ja ega Lõuna-Sahhalini kaotamine Jaapanile [4] vähendanud oluliselt impeeriumi elanikkonda.

¹ Siinjuures tuleb tähelepanu juhtida demograafiaandmete esitamise umbmäärastumise algusele Vene-Nõukogude statistikas. Edaspidi seoses demograafiliste katastroofidega ja muude nähtustega opereeritakse enamasti sadade tuhandete ning mõnikord ka miljonitega. Üksikthinge arvestuse tase on jäänud kättesaamatuks.

Kasutati ju seda saart tsaarivõimude poolt valdavalt sunnitöö- ja väljasaatmisterritooriumina. 1897. a elas kogu Sahhalini saarel vaid 28 113 inimest [1], kellest enamik asustati ümber saare põhjaossa enne lõunaosa ühendamist Jaapaniga (1926. a elas Põhja-Sahhalinil ca 12 000 in ja 1930. a Lõuna-Sahhalinil 295 000 in [5]). Kogu Sahhalini saarel elas 1980. a 669 000 in [6]. 1905.—1907. a revolutsiooni aja kaotuste kohta ei leidnud me kusagilt andmeid. Samasse perioodi jäävad ka tsaarivõimu (Stolõpini) vägivalda eest massilised — sadade tuhandete inimeste [7] — emigreerimised välismaale. Selle perioodi elanikkonna kadusid võib hinnata kuni ühe miljonini (e vähem kui 1% kogu elanikkonnast), mis oluliselt ei suutnud mõjutada elanikkonna juurdekasvu loomuliku iibe teel. Loomulik iive säilis aga eelmise sajandi lõpukümnendi tasemel — 17‰, mis andis vaadeldava perioodi absoluutseks juurdekasvuks 40 miljonit inimest ja viis Vene impeeriumi elanikkonna 1913. a alguseks 165 700 000 inimeseni [8].

Esimese demograafilise katastroofi periood algas Esimese maailmasõjaga. Ainuüksi maailmasõja rinnetel hukkus Vene poolt ca 2 miljonit inimest [8]. B. Uralnis esitab oma brošüüris [7] demograafilised andmed 1913.—1918. a kohta, mis on taandatud NSVL kaasaegsele kooslusele. Taandades neid tabelandmeid tagasi Vene impeeriumi kooslusele, saame 1918. a alguse faktiliseks rahvaarvuks 170,9 miljonit inimest. Eeldades loomuliku iibe (17‰) jätkumist ka aastail 1914—1917 saaksime oodatavaks rahvaarvuks 1918. a alguseks 180,3 miljonit inimest. Vahe — 9,4 miljonit — ongi Esimese maailmasõja esimese kolme aasta inimkaohind, millesse mahuvad ka rindel hukkunud. Ainuüksi 1917. a kõigi vägivaldasündmuste koondhinnaks toob B. Uralnis [7] 0,7 miljonit inimest.

Kodusõja ja välisinterventsiooni aegseid kaotusi hinnatakse ainuüksi punaste poolle ühele miljonile [9] — Samas aga puuduvad andmed kaotustest valgete poolle, elanikkonna kaotustest sõjategevuse tagajärjel, epideemiatega, Volga-äärsest suurest näljahädast ja massilisest emigreerimisest. Seoses Poola, Soome, Leedu, Bessaraabia, Eesti, Läti ja Karsi piirkonna väljalangemisega Vene impeeriumi koosseisust vähenes selle elanikkond taandatusena 1921. a andmete järgi arvutuslikult ca 33 miljonit inimese võrra.^{2, 3, 4} See arv moodustas ca viiendiku selleaegse Nõukogude Venemaa elanikkonna üldarvust, mis esimese (hinnangulise) rahvaloenduse andmetel (28. 08. 1920) moodustas 136,8 miljonit inimest [20]. Selle rahvaarvu absoluutne

vahe 1918. a alguse seisuga (170,9 miljonit inimest) on 34,1 miljonit inimest, kellest 28,1 miljonit võib kanda lahkulöönud territooriumide ja 6,0 miljonit hukkunute arvele. Arvestades aga elanikkonna selle ajavahemiku loomulikkude iivet (17‰), lähtudes 1918. a alguse faktilisest tasemest, saame elanikkonna arvutuslikuks tasemeks 1921. aastaks 179,8 miljonit inimest. Vahe, arvestades lahkulöömisi, on 15 miljonit inimest, mis ongi selle ajavahemiku sündmustega seotud inimkadu.⁵

Alates 1922. a kuni aastakümne lõpuni oli NSV Liidus suhtelise demograafilise vaikuse periood — territoorium ei muutunud ja demograafilisi katastroofe ei olnud. Teine üleriigiline rahvaloendus (17. 12. 1926) fikseeris 147 miljonilise elanikkonna [20]. Aastail 1920—1926 moodustas elanikkonna keskmine iive seega 13‰ ja absoluutne juurdekasv 10,2 miljonit inimest. 1930. a alguseks oli aga NSV Liidu rahvaarv saavuta-

² Siin ja edaspidi toodud arvutusandmed on saadud interpoleerimismeetodil lähimate demograafiliste rahuperioodide tegelike keskmete iivete alusel. Loomulikult ei pruugi need keskmed üleriigilised iibed kattuda konkreetse piirkonna tegeliku iibega. Samuti suurendavad arvutusviga demograafilistest katastroofidest põhjustunud inimhukud ja massilised migreerimised. Konkreetse arvutuse aluseks oli Soome rahvaarv 1934. a 3,8 miljonit /10/, Leedu rahvaarv 1920. a 2,2 miljonit /11/, Läti rahvaarv 1930. a 1,9 miljonit /12/, Eesti rahvaarv 1921. a 1,1 miljonit /13/, Bessaraabia rahvaarv 1927. a 3 miljonit /14/, Karsi rahvaarv 1927. a 0,2 miljonit /15/. Poola rahvaarvuks on võetud tema 1931. a rahvaarv 32,1 miljonit /16/, millest on maha arvatud Poznani vojevoodkonna 1931. a rahvaarv 2,1 miljonit /17/, Danzigi koridori 1929. a rahvaarv 0,4 miljonit /18/ ja Lvovi vojevoodkonna rahvaarv 1931. a 3,1 miljonit /19/. Seega 1921. aastale taandatud Poola elanikkonna suuruseks võib võtta 22 miljonit inimest. Arvutuslik iive oli kõikidel juhtudel 17‰.

³ B. Uralnis hindab lahkulöönud territooriumidega kaasnenud inimkadu 20,1 miljonile /7/, A. Višnevski aga 1913. a tasemel 26,4 miljonile /8/.

⁴ B. Uralnis ja A. Višnevski toovad 1917. a alguse rahvaarvuks NSV Liidu piirides kuni 17. 09. 1935. a 143,5 miljonit inimest /7,8/. Seega võrreldes seda arvu 1917. a alguse rahvaarvuga (171,6 miljonit inimest) saame rahvaarvu vaheks 28,1 miljonit, mida võibki lugeda lahkulöönud territooriumide elanikkonna arvuseks.

⁵ B. Uralnis toob iivet arvestamata selle perioodi otseseks inimkaoks 8,5 miljonit inimest /7/. A. Višnevski aga hindab 1914.—1923. a otseseid inimkadusid ainult 3,2 miljonile inimesele /8/.

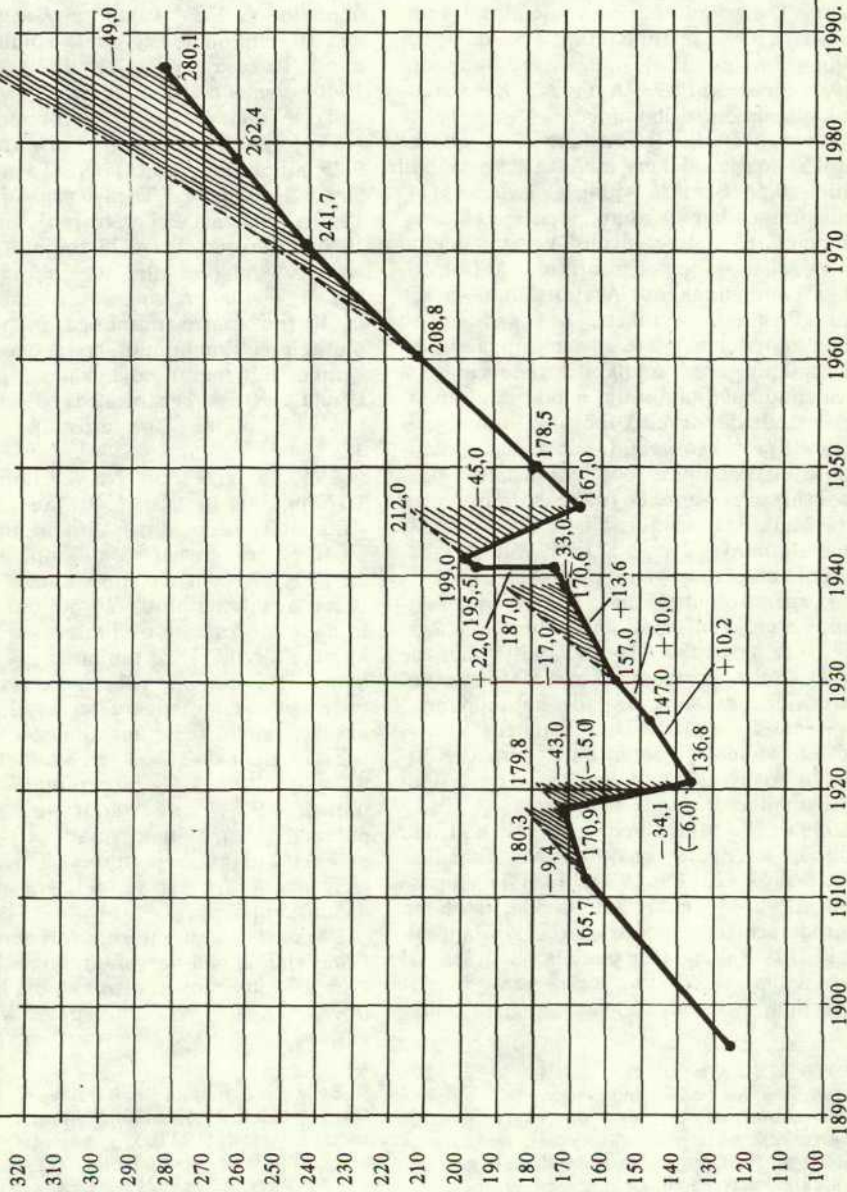

NÕUKOGUDE LIIDU
DEMOGRAAFILINE
KUJUNEMINE

tegelik rahvaarv
hüpoteetiline rahvaarv
rahvastiku kaod

(X10⁶in)

(t)

nud 157miljonilise taseme [7], mis annab ajavahemikus 1927—1929 20%₀₀ iibe ja on hinnatav demograafilise plahvatusena. 1920.—1926. aasta keskmine iive jäi 15%₀₀ tasemele.

Ajavahemik 1930—1939 on seotud teise demograafilise katastroofiga NSV Liidus. Kolmas üleriigiline rahvaloendus andis 17. 01. 1939.a elanikkonna arvaks 170,6 miljonit inimest [20], mis on 13,6 miljoni võrra suurem kui 1930.a alguses, kui saavutatud elanikkonna iibe langusel 9%₀₀ni. Teiste sõnadega, senine iga-aastane 3miljoniline elanikkonna juurdekasv asendus sel perioodil ainult 0,5miljonilise juurdekasvuga [7]. Kahekümnendate aastate lõpu ja kolmekümnendate aastate iivete vahest tulebki otsida selle aja demograafilisest katastroofist tingitud inimkadu. Arvutuslikult on see kuni 17 miljonit inimest. See kadu tuleb kanda kahekümnendate aastate lõpus alustatud talupoegade sundkollektiviseerimisega kaasnenud küüditamiste ja nende järel tekkinud näljahäda arvele, tööstuse industrialiseerimisega⁶ kaasnenud epideemiapuhangute ja ebainimlikust tööst põhjustatud massilise suremuse arvele (näiteks Balti-Valge mere kanali ja Amuuri-äärse Komsomolski linna ehitused), Jossif Stalini võimuaaramisega kaasnenud vana parteikaadri, sõjaväe kõrgema ohvitserkonna ja haritlaste hävitamise arvele ning osalt ka Halhin Goli sõjakäigu (28. 05. 1939—16. 09. 1939) kaotuste arvele. Selle perioodi demograafiliste katastroofide otseste osakadude kohta puuduvad tänaseks avalikustatud andmed. Viimaseid on võimalik saada alles pärast Nõukogude Armeed, Siseministeriumi ja Julgeolekukomitee arhiivide avamist.

1939.a 17. septembrist asus NSV Liidu valitsus, kasutades kokkuleppeid fašistliku Saksamaaga (23. 08. 1939) [23] ja viimase poolt alustatud Teist maailmasõda, taastama Vene impeeriumi endisi piire. Nii annekteeriti Ida-Poola, Rumeenialt saadi tagasi Bessaraabia ja lisaks võeti veel Põhja-Bukoviina, Soomelt hõivati Karjala maa-

kitsus ja muid territooriume. Saavutati ka Balti vabariikide ühinemine NSV Liiduga. Elanikkonna summaarset juurdekasvu riigipiiride laiendamisel on statistikud hinnanud 20,1 miljonile⁷ inimesele, mille tõttu NSV Liidu elanikkond kasvas 1940.a lõpuks 190,6 miljonile [7, 8, 20]. Suure Isamaasõja alguseks oli NSV Liidu rahvaarv kasvanud aga 199 miljonile [7], mida kindlasti vähendasid Talvesõja (30. 11. 1939 — 13. 03. 1940) avaldamata kaotused.

Teise maailmasõja lõpuperioodil liideti NSV Liiduga Tuvamaa 1975.a rahvaarvuga 0,25 miljonit inimest [26], Taga-Karpaatia alad (praegune Taga-Karpaatia oblast) 1959.a rahvaarvuga 0,92 miljonit [27] või 1931.a rahvaarvuga 0,73 miljonit [28], mis annavad rahvaarvule lisa umbes 1 miljon inimest. Ida-Preisimaa, Lõuna-Sahhalini ja Kuriili saarte liitmisega inimesi ilmselt oluliselt ei lisandunud, kuna need territooriumid tühjenesid sõja käigus põhielanikkonnast (Ida-Preisimaa ja Lõuna-Sahhalin), või olidki vähe asustatud (Kuriilid) [29].

1946.a alguses oli NSV Liidu rahvaarv 167 miljonit inimest [30]. Seega on alust väita, et Teise maailmasõja ajal hukkus NSV Liidu poolt otseselt 33 miljonit⁸ inimest ehk ca 17% 1941.aasta elanikkonnast. Seni laialdaselt avaldatud ainult 20 miljoni [7, 8, 31] inimese hukkumine on ilmselt saadud 1950.a elanike arvu 178,5 miljonit [32] ja sõjaeelse 199 miljoni vahest. Arvestades aga selle perioodi inimkadu ka sündimata laste arvelt, saame Teise maailmasõja meepoolseks inimkaoks 10%₀₀ eeldatava iibe puhul 40 miljonit ja 17%₀₀ iibe puhul 46 miljonit inimest. B. Uurlanise andmetel oleks meil pidanud olema ilma sõjata 1945.a keskpaigaks 212 miljonit inimest [7]. Seega on rahvakadu B. Uurlanise andmete alusel siiski 45 miljonit hinge.

Pärast 1946. aastat kuni tänaseni on NSV Liidu elanikkond kasvanud loomuliku iibega. Pärast 1950.a taastus elanikkonna keskmiseks iibeks jällegi 17%₀₀, mis püsis kuni 1961. aastani. Alates 1962. aastast hakkas see iive

⁶ Parte XIX kongressil (18.—31. 12. 1925) /21/ algatatud industrialiseerimisprogrammi kohaselt ehitati-rekonstrueeriti ca 9000 suurt tööstusobjekti /22/, mille seas olid sellised tuntud ehitised nagu Harkovi ja Volgogradi traktoritehas, Balti-Valge mere kanal, Dneprogressi hüdroelektrijaam, Rostovi põllutööstusmasinate tehas, Kuzbassi söebassein, Magnitogorski metallurgia kombinat ja paljud teised. Industrialiseerimise kokkuvõttes suurenes NSV Liidu tööstuse kogutoodang 1940. aastaks 1928. aastaga võrreldes 6,5 korda /22/ ja NSV Liit jõudis toodangu mahu poolest esikohale Euroopas ja teisele kohale maailmas.

⁷ Selle 20,1 miljoni inimese seas peaks olema Poola aladelt 11,6 miljonit inimest /24/, Bessaraabia arvelt (1927.a) 3 miljonit /14/, Leedu arvelt (1931.a) 2,4 miljonit /11/, Läti arvelt (1930.a) 1,9 miljonit /12/, Eesti arvelt (1936.a) 1,1 miljonit /13/ ja Põhja-Bukoviina arvelt ca 0,8 miljonit inimest /25/. Taandades need iivete kaudu 1940. aastasse, saame arvutusliku elanikkonna juurdekasvu 22—23 miljonit inimest, mis on tõsem kui 20,1 miljonit.

⁸ Akadeemik A. Samsonov toob selle sõja ajal hukkunute arvaks 27 miljonit /30/.

järjekindlalt langema ja saavutas sama aasta-kümnendi lõpuks 8—9% taseme [8]. See tase on säilinud praktiliselt tänaseni. Iibe langemine on mitmeti seletatav: näiteks naiste äratõmbamine perekonnast tootvale ja ühiskondlikule tööle, emaprestiiži madaldumine ja üldise heaolu ning kultuuritaseme tõus. Võrreldes endiste stabiilsete 17% iivetega on NSV Liit rahvastiku iibe languse tõttu kaotanud 1986.a seisuga 49 miljonit inimhinge. Ilma selle kaota oleks 1986. aastaks rahvaarv olnud 329 miljonit inimest.

Kokkuvõtteks pöörakem veel kord tähelepanu demograafiliste katastroofide koondandmetele:

Demograafilised katastroofid	Ajavahemik	Rahvastiku kaod (miljon) neist:	
		hukkunud vähemalt	kõik kokku kuni . . .
Esimene	1914—1917	2,0	9,4
	1917—1921	6,0	15
Teine	1929—1939	?	17
Kolmas (Neljas)	1941—1945	33	45
	1962—1986	—	(49)

Hirmuäratavad arvud! Iga hukkunuga on kadunud samapalju eripalgelisi mõtte- ja tundemaailmu ja miljonitest sündimata jäänud lastest pole emad saanud rõõmu tunda. Paljude ohvrite nimedki pole teada.

Mille nimel seda kõike tehti? Kes on massimõrvarid?

KASUTATUD KIRJANDUS

1. Большая энциклопедия 1900—1909 (БЭ) т. 16, lk 452—453. Таблица.
2. БЭ т. 4, lk 148.
3. EE k III, lk 895.
4. ENE k VIII, lk 357.
5. EE k VII, lk 464.
6. Народное хозяйство СССР в 1980 г. М., «Финансы и статистика», 1981, lk 14.
7. Б. Ц. Урланис. Рост населения в СССР, М., «Статистика», 1966, lk 18—21.
8. Воспроизводство населения СССР. М., «Финансы и статистика», 1983, lk 249—252.
9. ENE k IV, lk 41.
10. EE k VII, lk 895.

11. Источники истории Литовской ССР т. IV, lk 67—75.
12. EE k V, lk 664.
13. Eesti arvudes 1920—1935. Tallinn, Eesti Statistika Keskbüroo, 1937, lk 27.
14. EE k I, lk 993.
15. EE k IV, lk 498.
16. БСЭ, 1926—1947, т. 46, lk 259.
17. EE k VI, lk 936.
18. EE k II, lk 173.
19. EE k V, lk 622.
20. П. Г. Подъячич. Население СССР. Госполиздат, М., 1961, lk 14.
21. ENE k V, lk 418.
22. БСЭ 3-е издание, т. 10, lk 786—787.
23. «Известия» № 196 (6966), 24. 08. 1939.
24. «Edasi» nr. 78 (11605), 03. 04. 1988.
25. EE k I, lk 1223.
26. ENE k VIII, lk 144.
27. Українська Радянська Енциклопедія т. 17, Київ, 1965, lk 673.
28. ENE k V, lk 471.
29. БЭ т. II, lk 680.
30. А. М. Самсонов. Великая правда войны. «Книжное обозрение» № 8, 19. 02. 1988
31. ENE k VII, lk 523.
32. Б. Ц. Урланис. Динамика и структура населения СССР и США. М., «Наука», 1964.

MARE KÕIVA, RUTT HINRIKUS Kirjandusmuuseumi VII kevadsessioon,

noorteadlaste konverents, toimus kõnekoosolekute rohkel ajal 20. ja 21. aprillil 1988. Esinejaid oli Kirjandusmuuseumist, Keele ja Kirjanduse Instituudist, Eesti Rahva Muuseumist ja Tartu Riiklikust Ülikoolist: üliõpilasi, aspirante, teadureid, õppejõude.

Kolmapäeval, mis vanarahva arvates oli kehv nädalapäev uute tööde ja ettevõtmiste alustamiseks, astusid üles noored rahvaluuleteadlased. Rahvaluule piirneb arheoloogia, etnograafia, lingvistika, poeetika, tekstoloogia, psühholoogia, sotsioloogia ja veel mitme teadusharuga, mistõttu uurimistulemus näib puht-rahvaluule-aine valdamise kõrval paljudi sõltuvat autori üldisemast orientatsioonist ja teadmistest. Seekord olid ettekanded sisukad, rahvasundiga seotu tekitas elevustki. Laias laastus jagunesid esinemised kolmeks: regivärsiuurimused, historiograafia, rahvasund.

Urmas Oras pakkus ülevaate Haljala kihelkonna suurima lauliku Leenu Akkeri (1831—1913) lauluteemadest. Viimased näisid olevat naistele tüüpilised: pulmad, kosjad, laulik ja laulmine, ilus neiupeõlv ja raske mõisaorjus. Uudsel kõlas lauliku seni tundmatu elukäik; meetrikaraamatute abil oli UO koostanud lauliku sugupuu. Muuhulgas selgus, et lauliku mehel oli rohkesti nooremaid õdesid-vendi, keda tuli kasvatada. Et ämm käis praktiliselt iga nädal armulaual, minia üldse mitte jm. Tundus, et ainuüksi laulutemaatika analüüsist siiski ei piisa otsustamiseks lauliku elukäigu ja meeldimuste üle.

Ülo Valk vaatles eesti mardilaulude motiivi, võttes aluseks määratluse, et motiiv on regivärsilise laulutüübi värsirühm või üksikvärs, mis väljendab ühte mõtet, kusjuures oluline on ka variantide sõnastuslik sarnasus. Eristusid ühelt poolt stabiilsed (ühtlasi sõnastuslikult lühemad) ja kergesti varieeruvad motiivid ning teiselt poolt tüüpmotiivid ja improvisatsioonilised motiivid.

Kadri Peebo tutvustas Jakob Hurta ja tema korrespondente murdekogujaina. «Valhalla» vahendusel on imestus Hurda uskumatult tuumakate ja tänapäevaste kõnede ja ülesastumiste üle juba üsna mitu korda tartlastest kuulajaid vallanud. KP ülevaade lisas sellele ühe uue tahu. Hurda ärgitusel panid kohalikud korrespondendid murret kirja, koostasid kodumurde sõnastikke ja isegi kahe kihelkonna murrete võrdlusi. Kui enamasti toetuti grammatika osas M. Veskele ja K. A. Hermannile, siis leidis neidki, kes leiutasid originaalse transkriptsiooni kodukeele paremaks ülesmärkimiseks. Tuleval aastal on valikut Hurda korrespondentide murdetekstidest võimalik lugeda K. Peebo ja J. Peegli raamatust «Igal puul oma juur».

Anu Vissel tutvustas eesti rahvamuusika kartografeerimise lugu. Esimesed rahvamuusika-alased kaardid koostati Eestis 1930. aastatel dialektoloogia, etnograafia, folkloristika eeskujul. Eestis on koostatud põhiliselt lähtematerjali levikukaarte, uurimistulemusi või mitmeid varasemaid uurimusi üldistavaid kaarte. Uurimisaspektist lähtudes kaardistatakse konkreetseid laululiike ja/või erinevatele laululiikidele omaseid muusikalisi tunnuseid. AV ettekanne, mis oli oma lõpliku kujul mõeldud üleliidulise konverentsi publikule, oli ülimalt õigeaegne. Eesti folkloristidele on kartografeerimine midagi nii endastmõistetavat nagu hingamine või söömine, samal ajal kui NSVLs tervikuna sellealased kogemused puuduvad ja kartografeerimist peetakse seal üheks uuemaks ja moodsamaks meetodiks. Üldiselt puuduvad Liidus ka põhjendatud territoriaalsed kaardid

ning kaardistamismetoodika. Eesti kaardistamiskogemuse küllust oli niiviisi kontsentreeritult üpris huvitav kuulata-vaadata koskusi.

Usundialased ettekanded elavdasid publikut tublisti. **Eda Kalmre** kõneles varjusurnutega seotud jututüüpidest: varjusurnu ärkab huaröövlil raputamise peale; rase varjusurnu sünnitab hauas lapse(d); surnu ärkab enne matuseid, kuid ei tohi kõnelda sealpoolsest elust jm. Motiivid, mis on tuntud imevõiminasjuttudest ja kirjanduse vahendusel ning on tänini elavas jutustamisrepertuaaris olemas.

Mare Janneste tutvustas aardemuistendeid, kus nõutakse varanduse eest inimelu. Sagedasti on tegemist mõistu sõnastatud ohvrinõudega. Nii või teisiti peab muistendikangelane tegema valiku raha ja lähedaste vahel. Lugudel on seetõttu teatav didaktiline värving.

Tiina Vähi tutvustas erinevaid libahundinimetusi ja vastavate kujutluste ajaloolist ning usundilist tausta. Ettekandja arvates olid libahundiks-käimise idee kujunemisel kõige olulisemad muundumiskujutelm, totemism ja irdhingekujutelm. Kehalise muundumise ideed pidas TV suhteliselt hiliseks. Selle juures inimesel kas säilis eneseteadvus või kehastus ta täielikult ümber hundiks. Eestis tunti ka välist, teistepoolset muundumist. TV arvates olid libahundilood seotud ka seksuaalsete ja vaimsete hälvetega. Kuulajaskond läks siinkohal üsna kirglikuks.

Kokkuvõtvalt võib vaid kahetseda, et kahjuks pole kujunenud kommet noortealaste ettekandeid tervikuna publitseerida. Sel kombel oleks rahvausundialane teadmatust ja teadmisläbi oluliselt leevendatud. Kuigi seekordseisegi ettekandis oli vaieldavat nii lahendusteedes kui valitud materjalis — miks mitte rahvausundist kõnelda ja kirjutada nii ja teisiti. Paraku on taolised konverentsid esialgu ainus foorum, kus rahvausundit üldse käsitletakse.

Teisel päeval kirjanduse istungil oli 8 ettekannet. **Eerik Kross** rääkis «Varasemast eestikeelsest kirjavarast». Ajalooteaduse toetus ta ajaloole kui kirjanduse abiteadusele. 1525. aastast alanud eestikeelse kirjasõna lugu on alguses hämar, selle taustaks on katoliikluse ja reformatiooni äge võitlus. Kuni 1629. a sõlmitud Altmargi vaherahuni (millega algas rootsi aeg ka Lõuna-Eestis) saame rääkida kirjanduse algetest, perioodi 1629—1710 võib pidada kirikukirjanduse rajamise ajaks. Varasemal perioodil tuleb sageli toetuda kaudsetele teadetele: näiteks kui mingite tekstide tõlkimine eesti keelde keelatakse, siis järelikult oli neid juba tõlgitud. EK

järeldas, et Wannradt-Koelli katekismuse ilmumine ei olnud isiklik afäär, vaid osa Tallinna rae põhimõttelisest tegevusest rahvakeelse kirjanduse hankimiseks. EK peatus F. Witteni poolt lõunaeesti keelde tõlgitud väikesel katekismusel; Hans Susi lauluraamatu küsimusel; mõningail teadetil, mis lubavad teha oletusi võimalike eestikeelsete tekstide ilmumise kohta; Heinrich Stahli kaksipidisel rollil, millesse kuulub ta vaieldamatute teenete kõrval eestikeelse kirjasõna väljaandmisel ka teiste autorite teoste ilmumise tõrjumine. Rahvuslik kirikukirjandus vastas jõudumööda rahvuskirjanduse kriteeriumidele: oli rahvakeelne, kirjutatud selle rahvuse jaoks ja (vähemalt osalt) selle rahvuse esindate jaoks tehtud.

Kaarel Tarandi teemaks oli «Dr K. A. Hermann eesti rahvusliku mõtte kandjana venestusperioodil». KT leidis, et venestusajale antud üldhinnang (närvne aeg — närused inimesed) on ühekülgne. K. A. Hermannis suhtes on kaasaegsete eitav hinnang ja üleolev hoiak kandunud ajas edasi. Pisut tunnustust on lubanud vaid muusikainimesed. Selline seisukoht vajab korrigeerimist, eriti arvesse võttes, et Kõrvi ja Grenzsteini negatiivne hoiak oli tingitud isiklikust vaenust. Kui K. A. Hermann asub 1882. a toimetama «Eesti Postimeest», on ukсед kõigile lahti, ta programm on rahvusliku liikumise mõõnaajalgi tolerantne, Hermann on veendunud eestlaste elujõus ja asub seda kuulutama. Tänapäev eesti keel toetub rohkem Hermannile kui Veskele. Rahvuslikku rahvaharidust peavad teenima muusika, teater, laul ja mäng. Iseseisvuse idee on tol ajal võõras, kuid just Hermann kaitseb venestusajal eesti keelt, rahvast ja kultuuri, eitab väljarändamist — eestlaste elagu omal maal. Hermannis rahvuslikule alalhoidlikule vaimule toetus hilisem iseseisvus.

Krista Pisuke andis ülevaate Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsi tegevusperioodidest. Aastad 1884—1897 on vaadeldavad PEÜSi formeerumisperioodina. PEÜS tekkis illegaalse «sõprade salgakesena», ametlikuks asutamisaastaks on 1897, esimeseks esimeheks Jaan Teemant. Seltsi tegevus oli eriti aktiivne 1905. a revolutsioonilise aegu, mil sinna koondus pahempoolse maailmavaatega tegelasi (A. Rei, A. Oinas, J. Anvelt, V. Kingissepp jt). Maailmavaatelistel vastuoludel tõttu lõhenes selts 1909. a kaheks. Seltsi viimane ja aktiivsem tegevusperiood hõlmab aastad 1909—1918. Siis ilmus 12 numbrit seltsi toimetisi, albumid jms. Selts oli kasvanud väikesest sõpruskonnast tublisti 100liikmeliseks organisatsiooniks.

Piret Noorhanni rääkis «mõnest groteski

ajaloolisest ja teoreetilisest aspektist». Kõneleja andis ajaloolise ülevaate groteski arengust ja esitas groteski erinevaid definitsioone lähtudes eriti M. Bahtini, W. Kayseri ja J. Manni töödest.

Heiki Pisukese teemaks oli «Public lending right — autori õigus laenutustasule». Mõnede riikide seadusandlus tagab kirjandusteose autorile erilise varalise õiguse: autorile makstakse ta teoste laenutamise eest raamatukogudest. Esimesena seadustas selle Taani 1946. a, seejärel on samasugune õigus kehtestatud reas Euroopa, eriti Skandinaavia maades, aga ka Austraalias. Päevakorras on küsimus ka USAs. Tasu ise on üsna sümbolne, nt iga inglise kirjanik saab iga laenutuse pealt 1 penni (nn *Brophy penny*). Tasu makstakse selleks spetsiaalselt eraldatud summadest. Laenutustasu küsimus on tõstatatud ka Nõukogude Liidus. Autorile annab see midagi juhlul, kui laenutusi jätkub. Näiteks Tartu laenutati 1986. a raamatukogudest 1 425 000 raamatut, st laenutuste arv on meil igal juhul kõrge.

Margus Kasterpalu ettekanne oli «Kalju Käärist, Artur Alliksaarest ja ühest Jaan Krossi luuletusest». MK püüdis iseloomustada Artur Alliksaare ja Kalju Kääri rolle omaaegses Tartu kirjandusel. Seejärel keskendus ta 17. mail 1965. a Tartu Kirjanduse Majas toimunud Alliksaare luuletuskogu «Tuul käib tantsimas sarapuusaludes» käsikirja arutelule. Koosolek tunnistas käsikirja trükiküpseks. KK esitas seisukoha, et koosolek pole pädev otsustama käsikirja kunstiväärtuste küsimusi. AA ja KK komplitseeritud suhetele vihjab ka Jaan Krossi luuletus «Rätsepate oldermanni meister Knopffi arutlused ja hoiatused. Lömperrätsep Källholmi surma puhul sel 14-ndal lõikuskuu päeval a 1666...» Lembe Hiedel ja Madis Kõiv tegid ettekande järel täpsustusi mainitud koosoleku kohta: KK olevat arvanud, et AA luuletuskogu tuleb toetada, kuid tol ajal ei oleks koosoleku eufooriline poolehoid teose ilmumist soodustanud.

Pekka Erelt rääkis teemal «Ott Kangilaski sidemed arbuajatega ja tema sõjajaelne kirjanduslik looming». Viimane on peale ilmunud «Jutulõnga» õige vähe tuntud. Ta kirjandusharrastused algasid juba koolipäevil, intensiivsusid ülikooli aastail veljestolastest ja arbuajatest kaaslaste mõjul. Osalt tingisid seda ka rahamured. OK tõlkis kirjastusele «Loodus» romaane, kirjutas ja joonistas ajalehtedele. Ta on harrastanud ka luulet, avaldanud 30. aastatel vemmälvårse. Suur osa ta kirjanduslikust loomingust on säilinud käsikirjas.

Mart Susi teemaks oli «Eesti kirjandus-

kriitika politiseeritusest». Esineja oli lähemalt vaadelnud kirjanduskriitikat 1987. aasta «Loomingus» ja «Vikerkaares». «Loomingu» 46 kirjutisest olid 20 politiseeritud. Umbes sama suhtarv valitses «Vikerkaares» — ligemale pooled eesti kirjanduskriitilistest kirjutistest on poliitilistel teemadel. USAs käsitletakse ainult kirjandusteost. Politiseeritus ei ole omane mitte ainult eesti nõukogude kirjanduskriitikale, vaid on eesti kirjanduskriitika üheks paradigmatiliseks jooneks.

Üsna tiheda kirjanduspäeva lõpuks oli «Valhallalt» kavas stseen 1960. a-te eesti kirjanduselust. Kuna üks luuleteatri kandvaid jõude oli haigestunud, asendas Margus Kasterpalu kogu «Valhallat» ja ettemängimise asemel luges ette ära kirja R. Rimmeli poemi «Sfinks sinilillega» arutelu protokollist keskkomitees 1968. aastal.

PEETER OLESK Lugemispõhmeid VI

Peale muu on viimane stagnatsioon püüdnud meile juba varasemast, s. o eelmistest stagnatsioonidest kinnistunud deformatsioonid elementaarsetegi mõistete tähendustes. Vist ei ole, eriti humanitaarses vallas, ühtki olulisemat tähendusvälja, kuhu koonduvad mõisted oleksid säilitanud oma semantika nõnda, et sellest rääkides jõutaks vastastikuse mõistmiseni kiiresti ja tõrgeteta. Mida tähendavad ning kuidas on omavahel seotud näiteks *kodanik*, *kodanlane*, *kodanlus*? Mille poolest erinevad teineteisest *õigusriik* ja *vabariik*? Mis vahe on *proletaarsel kirjandusel* ning *tööliskirjandusel*, mida N. Andresen ei tunnistanud kunagi sünonüümidenä? Kust on pärit sõna *азимация* ja kes keda selle mõistega õigupoolest hirmutab?

Ometi ei seisne peamine raskus mitte selles, et paljudele mõistetele pole eesti keeles sõnastatud neutraalset definitsiooni leida ENEstki. Neutraalne definitsioon on niikuinii vaid sissejuhatav ning piirdub harilikult võõrkeelsele sõnale emakeelse vaste esitamisega — mis ju polegi «päris»-defineerimine. Kõige suurem raskus on käetud tõsiasja, et mis tahes mõistete puhul tuleb kindlaks teha (1) ka need erinevad tähenduspiirkonnad, mis mõistetele funktsionaalselt või ka omatahtsi eraldatakse ja (2) põhjused, mis niisugustele eeldustele viivad. Sest mõistete ulatust ei saa kätte väljaspool nende kasutamise ajalugu. Keda huvitab ses suhtes mõistete «etnos», «ideoloogia», «kodanlus», «progress», «proletariaat», «riik» jt propedeutiline kirjeldamine, otsigu üles «Ühiskonnateaduste põhimõisted. Abivahend

TRÜ üliõpilastele ühiskonnateaduste õppimiseks» (Tartu, 1988), mille puhul on «tahtmine siiski kiiduväärt» (Ovidius). Kes aga tahab aru saada, mis peitub inimkonna ajalooos nii olulise ning praegu rohkesti arutatava mõiste nagu *müüt* taga, ärgu hakaku võimalike eestikeelsete allikate — «Antigileksikon» nende hulka muide ei kuulu! — lehitsemisega aega raiskama. Kättesaadavaim, tõsi küll, sugugi mitte sel määral, et vastavaid teoseid võiks igaüks ise vabalt osta, *müüdi*-alane kirjandus on venekeelne. Kõigepealt olgu osutatud kirjastuselt «Sovetskaja Entsiklopedija» Moskvast tulnud teine trükk (1. tr 1980—82) väga soliidsest käsiraamatust «Maailma rahvaste müüdid» (1987—88), mille budismiga seotud osad on kirjutanud Linnart Mäll. Õpetajale sobival kujul püüab mütoloogia-maailma kirjeldada M. Botvinniku jt koostatud «Mütoloogia-sõnastik», mille 4., parandatud trükk ilmus Moskva kirjastuselt «Prosveštšeniye» 1985. *Müüdi*-määratlusi ja -kirjeldusi leidub ka filoloogia-alastes entsüklopeediates, näiteks keskmisele ning vanemale koolileale mõeldud «Noore kirjandusteadlase entsüklopeedias» (Moskva, «Pedagogika», 1988, lk 172—176) või siis juba varem (Vt 1987, nr 11, lk 92) osutatud «Kirjandusentsüklopeedias» (lk 222—225). Kuid et spetsialiseeritud teatmeteosed on olemas, siis peaks, eriti tõsisema huvi korral, kas alustama just sellistest või vähemalt nende juurde välja jõudma.

Populaarsel, ent siiski ettevalmistust nõudval kujul tutvustab üht osa müüdimaa-ilmast V. Jevsjukovi raamat «Müüdid Universumist», mille kirjastuse «Nauka» Siberi osakond akadeemia seerias «Maailmakultuuri ajaloo» tänavu Novosibirskis avaldas. Niisuguseid teoseid ei pea küll kohe lugema hakkama ja nende ostminegi on siin küsitav, kuid on üsna kasulik teada, et nad on olemas. Kapitaaletest väljaannetest nõuab osutamist rumeenia päritolu Mircea Eliade (1907—1986) töödese koostatud valikkogu «Kosmos ja ajalugu», mille teaduslikele raamatukogudele mõeldud tiraaži (10 000) laskis mullu Moskvast välja «Progress». Eliadet maksab lugeda eriti jälgimaks seda, kuidas meie sajandis saavad kokku erinevatest epochidest pärinevad mõtlemisviisid. Neid, kes pole selle raamatu õnnelikud omanikud — ka mina ei kuulu säaraste hulka, kirjutatan käesolevaid ridu tänu prof. Aili Paju laenuetatud eksemplarile —, häirib muidugi tõsiasi, et selliseid teoseid ei saa alati kätte teaduslikestki raamatukogudest. Olgu siis mõnesuguseks lohutuseks märgitud, et Eliade-tüüpi autorid jäävad sageli piirkonda, kus puudub selge vahe originaalse ja mugandusliku va-

hel. Aja muutudes võib Eliadegi paigutada ajutise nimeid hulka.

Saksa keeles on ilmunud varemgi mütoloo­giast kirjutanud (nt «Gott und die Götter. Biblische Mythologie. 3. tr 1982) W. Beltzi ülevaade «Die Schiffe der Götter. Ägyptische Mythologie» («Der Morgen», Berlin, 1987). Süstemaatilistest teatmeteostest on idasakslased tunamullu andnud välja tõlke J. C. Cooperi sümbolileksikonist, mis kirjastusel «E. A. Seemann Verlag» (Leipzig, 1986) kannab pealkirja «Lexikon alter Symbole». Sellele lisatud bibliograafia (lk 235—239) jõuab haarata võrdlemisi uusi teoseid. Viis aastat tagasi, 1983, tegi Saksa Keskantikvariaat Leipzigi järjekordse faksiimile teosest «Dr. Vollmer's Wörterbuch der Mythologie aller Völker» (Stuttgart, 3. tr 1874) ja ilmselt õigusega: vanad müüdileksikonid sisaldavad tänaseni vajalikke teatmeid. Kes otsib üles näiteks kunagise gümnaasiumidirektori W. H. Roscheri (1845—1923) poolt alustatud ja kuuest põhi- ning neljast lisakõitest koosneva manuaali «Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie» (Leipzig—Berlin, 1884—1937), võib selles ise veenduda.

Müüdiloo­me paljudest komponentidest toodagu siin esile vaid üks. See on keel, mille kohta leiab näiteks raamatutäie vene keelde tõlgitud artikleid ühendava pealkirja all «Keel ja sotsiaalse interaktsiooni modelleerimine» (Moskva, «Progress», 1987). Väga õpetlik lugemine on seal H. Weinreichi töö «Linguistik der Lüge» (lk 44—87), mille ainest pole kellelgi pääsu. Keele ja maailmamõtestamise suhet kirjeldab ka D. Spivaki artikkel «Keel teadvuse seisundite muutudes» ajakirja «Priroda» tänavuses mainumbris (lk 24—33).

Müüdiloo­me on tegelikult väga argine protsess, milles inimesed osalevad ainuüksi juba selle tõttu, et minevik on mütoloo­gi­seeritud ka pärast ajaloolise aja algust. Kuidas just, võib kahest aspektist näha A. Der­evjanko raamatus «Päikesepõtra otsimas» ja B. Brentjesi raamatus «Muinasaja mõistatused», mille eesti tõlked kirjastus «Valgus» tänavu lugeja ette saatis. Esimene räägib nimekast Siberi arheoloogia uurijast akad. A. Okladnikovist (1908—1981), kelle tööga loodud pilt Siberi esiajaloo­st väärib tõsist tundmaõppimist. Teise väljaandmine tundub mulle küsitavana ka siis, kui teada, et muinasaega käsitlevat lugemist ei ole eesti keeles väga rikkalikult ning samas on muinasaeg tõesti rohkete­gi spekulatsioonide objekti­ks. Brentjesi käsitus on nimelt varjamatult propagandistlik, selle järgi ei saa korralikult tunda õppida isegi mitte neid seisukohti,

mida ta püüdlukult ründab.

Võrratult vajalikum on selles mõttes prof Peeter Tulviste doktoritöö tulemusi esitav monograafia «Verbaalse mõtlemise kultuurilis-ajalooline areng. Psühholoogiline uurimus», mis venekeelsena tuli tänavu samuti «Valguselt». Ja oleks väga kahju, kui huviline lugeja rahulduks arvamisega, et kui ta autori 1984. a ilmunud tutvustust «Mõtlemise muutumisest ajaloos» («Valguse» sarja «Mosaiik» 37. raamat) veel mäletab, siis on sellest küll ja küll. Ajalugu teeb ju just mõtlemine! Näiteks riigiloo­me tasemel nõnda, nagu käsib diplomaadi kohus. Põnevust tekitavalt kirjeldab seda G. Kesselbrenneri monograafia «Ühe diplomaatilise karjääri kroonika. Diplomaat-orientalist S. Laškarjov ja tema aeg» («Nauka», Moskva, 1987). «Meie» kindral Michelsoni vana sõber ja ustav abimees gruu­si päritolu S. Laškarjov (1739—1814) saavutas 1778 Vene laevadele läbi­pääsu Dardanellidest ning oli agar osaline läbirääkimistes Portuga üsna samal ajal (1807—08), kui Michelson oli Dnestri armee ülemjuhataja. Nõnda on Laškarjovi ettevõtmiste kroonika ühtlasi ka suurriikliku poliitika ajalugu, mis nii või teisti haarab meidki. Ka seepärast ongi läbi «Lugemispõhete» viidatud nimelt läänemeresoomlaste ja venelaste piirialasid (Ingerimaa, Karjala) käsitlevaid uurimusi-ülevaateid. Soome õpetlastelt on neid tulnud kõide kõite järel, värske näitena esitatagu R. Ranta «Viipurin komendantikunta 1710—1721. Valtuus, hallinto ja oikeudenhoito» Soome Ajalooseltsi seeria «Historiallisia tutkimuksia» 141. köite­na (Helsinki, 1987). Etnilise «teisposuse» probleem teoreetiliselt vaatekohalt on kõne all C. Lentzi artiklis «Zwischen «Zivilisation» und «eigener Kultur». Neue Funktionen ethnischer Identität bei indianischen Arbeitsmigranten in Ecuador» («Zeitschrift für Soziologie» 1988, nr 1, lk 34—46) ja M. Augé kirjutises «Qui est l'antre? Un itinéraire anthropologique» ajakirjast «L'Homme. Revue française d'Anthropologie» (103, 1987, lk 7—26). Kauged asjad? Põhimõttelised ei sugugi, kui mõelda korralikult nende probleemide üle, mida Leningradis elavate eestlaste, tatarlaste ja armeenlaste materjalil vaatleb oma raamatus «Etniline rühm kaasaegses nõukogude linnas. Sotsioloogilisi ülevaateid» («Nauka», Leningrad, 1987) G. Starovoitova.

Lõpuks ometi on viimasele stagnatsioonile tagantjärelegi alla heitnud «Inostrannaja Literatura» hakanud oma vaatepiiri avardama. Värskeima tõendina osutaksin tänavuses mainumbris (lk 189—194) avaldatud produktiivse, kuid kergesti pealispindse hellenis-

ti ja bütsantinisti S. Averintsevi psalmitõlgetele. Nähtavasti tasub seda, endale T. Ajmatovi uueks peatoimetajaks saanud ajakirja edaspidi jälle tõsisemalt silmas pida. Olgu või sellekski, et teadvustada ilmset vahet tema ja I. Ivaski poolt toimetatava ajakirja «World Literature Today» vahel. «Inostrannaja Literatura» informatiivsus on ikka veel väike ning sügavuskartlik.

Jaanuaries oli juttu ajakirjast «Catalònia». Sellele on lisandunud teinigi ka meile jõudev perioodiline väljaanne, nimelt kaks korda aastas ilmuv «Catalonia Review», mis pakub tõlkeid aastast 1924 väljaantava ajakirja «Revista de Catalunya» materjalidest. Uue žurnaaali avanumber tuli välja eelmise aasta detsembris ja sisaldab teiste hulgas ka València ülikooli õppejõu Joan F. Mira õpetlikke paralleelseid esitava artikli «On Speaking and Being: Identity, Language, Nation» (lk 84—96). Juunis nimetasin ajakirja «Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft». Ilmselt maksab otsima hakata ka mullusest Rootsist avaldatavat ajakirja «Journal of Prehistoric Religion».

Mõned trükiveaõidendused. Artikli «Kultuuri substraadi probleem XIX sajandi evolutsionistlikus etnoloogias» (vt Vk 1987, nr 4, lk 91) autor on Viktor Blum, mitte tema isa Rem Blum. «Vanade heade aegade akademismi» (vt Vk 1988, nr 6, lk 84) esindavad O. Dobiaš-Roždestvenskaja tööd.

SULEV KANNIKE

Eunoomika ja Lon L. FULLER

Aprillikuus möödus kümme aastat ühe omanäolisema tänapäeva ameerika ühiskonna-teoreetiku Lon L. Fulleri (1902—1978) surmast. Fulleri nime võib julgelt kõrvu asetada selliste — taas Eesti lugejale pea tundmatute — USA sõjajärgse sotsiaalfilosoofia tähtedega nagu John Rawls, Robert Nozick või Talcott Parsons. Kui Lon L. Fuller 1972. a loobus professorikohast Harvardi ülikoolis, oli ta tõenäoliselt kõige enam tuntud Põhja-Ameerika õigusfilosoof. Selja taha oli jäänud nelikümmend aastat viljakat teoreetilist tegevust õiguse ja ühiskonnaelu sotsiaalse korralduse probleemide vallas. Oma esimesed artiklid publitseeris Fuller 1934. a vahetult pärast Stanfordi ülikooli lõpetamist. Elu jooksul saatis teda ka eduka juristi-praktiku kuulsus ning seda alal, mis nõukogude inimesele on üpris võõras — ta esines sageli (era)-vahendajana firmadevaheliste õiguskonfliktide lahendamisel. Viimane fakt iseenesest pole Fulleri biograafias sugugi juhusliku

tähendusega, vaid täiendab tema teoreetilisi töid alati läbivat alusmõtet, et õigust ei saa ega tohi teenima panna mingeid üheselt määratletavaid väliseid eesmärke, formuleeritagu neid siis (ühiskonna, riigi, klassi jne) «huvi», «kasu» või mingi neutraalse «efektiivsuse» kriteeriumi järgi. Kui üldse rääkida õiguse, sh seadusandluse eesmärkidest, siis saab Fulleri arvates juttu olla vaid selliste põhijoonte teadlikust tähistamisest, mille raamidest võivad kodanikud ise vabalt planeerida oma elu ning järgida omi sihte. Ühtaegu pole Fulleri vaadetele midagi võõramat kui õiguse kitsas samastamine riigi seadustega, õigusnormidega (mida teeb positivistlik õiguskäsitlus). Seetõttu leiab tema teostest näiteks määratluse, et üleüldse on õigus igasugune «tegelemine inimkäitumise allutamise reeglite jõule».

Kuna niisugune arusaam õiguslike protsesside olemusest jääb õige kaugele sellest, millega võiks leppida formaal-juriidilise ja positivistliku koolituse saanud õigusteadvus, ei olnud tema ideed kolleegide-õigusteadlaste seas kaugeltki populaarsed. Kriitika eest ei päästnud ei eruditsioon, mõtetearenduste loogilisus ega Fulleri kirjatükkidele omane elegantne stiil. Eriti teravad rünnakud said osaks 1964. a ilmunud raamatus «Õiguse moraal» (*The Morality of Law*) esitatud seisukohtadele, ehkki teisalt on see teos tunnustatud parimaks angloameerika õigusüsteemi ja õiguse (nn *common law*) käsitluseks, mis tänini on üldse kirjutatud. Üldise arusaamatuse kutsus esile Fulleri väide, et «töötavat», ootuspäraselt inimeste käitumist reguleerivat õigust (olgu siis seaduste, lepingute, kohtuotsuste vms vormis) pole üldse võimalik luua moraalses vaakuumis. Fuller ei näe võimalust, et a i n u l t õ i g u s l i k s i d e võiks tagada ükskõik millise inimühenduse või kollektiivi vähegi kestva püsimise. Viimastes nagu ühiskonnas tervikunagi on paratamatu inimeste (jt subjektide) vaheliste õiguste ja kohustuste teke, kuid nood on mõistetavad ja täidetavad vaid teatud üldiste ja kollektiivi liikmeid e s m a s e k s t e r v i k u k s l i i t v a t e e e s m ä r k i d e j a s u u n d u m u s t e taustal. Just säärased põhiprintsiibid ja suundumused kujutavad Fulleri jaoks primaarset «moraali», mille pinnal tekib teiseses tähendusega õ i g u s. (Siit tuleneb, et juba õiguste-kohustustena formuleeritud nõuete osas on vahe moraal ja õiguse vahel Fulleri jaoks tinglik). Et vältida õiguste ja kohustuste vastuolu kollektiivse elu alusmoraaliga, püüdis Fuller luua «tehnoloogilist loodusõigust». Viimase all mõistis ta teatavaid üldisi (õigus)normide formuleerimise tingimusi, mis võimaldaks õigustel ja

kohustustest tingitud käitumise regulatsiooni sulada inimühendusi tervikuks siduvate eesmärkide ja printsiipide koesse ja väldiks selle koe lõhkumist. Teisalt tuleb tagada ka õigusliku regulatsiooni (ja järelikult ka õiguse subjektide, sh üksikisikute) iseseisvus, vabastada ta nendesamade kollektiivse alusmoraali printsiipide ja püüdluste ülemäärasest survest. Kõne all olevate efektiivse õigusloomingu paratamatute tingimuste summat nimetab Fuller omakorda «õiguse moraaliks».

Siin on asjakohane teha väike kõrvalepõige ja selgitada ühte Lon L. Fulleri teoretiseeringute omapära. Tihti esitas ta uuritava probleemi lugejale vormis, mida on nimetatud «juriidiliseks mütopoesiaks». Tegemist on autori väljamõeldud situatsioonidega, mis intrigeerivalt näitavad eluliste olukordade ja õiguse keerulist seost. Et lugejale selgitada oma «moraali, mis teeb õiguse võimalikuks», on Fuller konstrueerinud terve muinasjutu õnnetust kuningast Rexist, kes seadusi andes järgemööda eksib «õiguse moraalil» eri punktide vastu ja viib sellega oma truud alamad ülestõusu äärele. Üldisõnalisuse vältimiseks toome siin ära ka kuningas Rexile komisustkiviks saanud «õiguse moraalil» põhipunktid. Fulleri veendumuse järgi: 1) seadused peavad reguleerima üld-, mitte üksikjuhte; 2) õigusnormid peavad olema avaldatud ja kättesaadavad; 3) need normid ei tohiks omada tagasiulatuvat mõju; 4) kõik seadused peavad olema selged ja üheselt tõlgendatavad; 5) nad ei tohi nõuda inimeselt vastuolulist käitumist; 6) samuti ei või nad sisaldada ettekirjutusi, mida on võimatu täita; 7) seadused ja normid ei tohi ilmast ilma muutuda, vaid peavad olema suhteliselt stabiilsed ning 8) väljakuulutatud seaduste sisu ja nende rakendajate tegevuse vahel ei tohi tekkida lõhet.

Käesolevas «Vikerkaare» numbris avaldatakse tõlkena Lon L. Fulleri «muinasjutt» riigist, mis elab üle terroristliku Purpursärklaste Partei (*Purple Shirts*) kukutamise järgset kriisi ning püüab taastada oma demokraatlikke ning õiguslikke institutsioone. Selle Fulleri «mütopoesia» käekäik on veidi iselaadne. Nimelt kasutas ta seda esialgu õppejõutöös kui materjali hajutamaks juuratudengite illusioone ühiskonna elu õigusliku reguleerimise ja seaduste kõikvõimsusest. Et paljudes elusituatsioonides on õiguslik sekumine täiesti ebasoovitav või annab vältimatult pooliku tulemuse — see oli Fulleri õiguskäsitluse üks alustalasid. Hiljem avaldas Fuller selle jutukese juba mainitud raamatu «Õiguse moraalil» lisana, kuid ilma kommentaarideta. On selge, et meie

tänastes (ja eriti Eesti) oludes omandab Fulleri tekst palju lisavarjundeid ning tekitab vältimatuid assotsiatsioone.* Ühelt poolt on Purpursärklaste Partei tegevus üldistus igat masti ja karva «särklastest», kes läbi XX sajandi marssinud on. Kuid punane värv vihjab täiesti selgelt stalinlikku tüüpi õigusega manipuleerimise poliitikale. Sestap siis veel mõni sõna Lon L. Fulleri suhtumisest marksismi ning nõukogude õigusesse ja õigusteadusesse üldse. Igahel, kes tutvub marksismi vaimu ja selle klassikute elukäiguga, on võimatu ette kujutada Marxi vintpüssiga naisi ja lapsi loomavagunitesse ajamas. Taolisi primitiivseid seoseid Marxi õiguslike vaadete ja Nõukogude riigi massirepressioonide vahel Fuller ei tõmbagi. Aga teda tegid alati valvsaks katsed õiguse rolli ühiskonna elus madaldada, kuigi — nagu rõhutatud — ta ise mõistis suurepäraselt «töötava» õiguse suhtelist piiratud. Fuller pidas lihtsalt ekslikuks Marxi üldiselt eitavat suhtumist ühiskondlikku tööjaotusesse, sellest tulenevatesse vahetus- ja lepingulistesse suhetesse ning juriidilistesse õigustesse ja kohustustesse kui spetsiifilisse

* Järgides Fulleri eeskujut ei ole ka allakirjutajal kavatsust järgneva tõlketeksti sisu pikemat analüüsida. Kuid neile, kes on sellega tutvunud ja kes ei saa lahti kiustusest küsida — millist «salakaebajate probleemi» pakutud viiest lahendusvariandist pooldaks ikkagi Fuller ise, tuleb midagi vastata. Vastus võiks olla — pakutuid tõenäoliselt mitte ühtegi. Fulleri mõtteleadi arvestades saab oletada, et tegelikult ei näinud ta säärases ühiskondlikus nähtuses nagu massiline salakaebamine üldse (puht) juriidilist probleemi. Ja arvata on, et tegelikult toetaks ta selle väljajuurimise ja ületamisel omalaadset avaliku arvamus ostrakismi varianti. Sellisest vaatepunktist lähtudes ei ole koostöö totalitaarse süsteemiga inimeste elude sandistamisel ja hävitamisel käsitleva mitte sedavõrd juriidilise kuriteona, kui võrd patuna, millegi kuriteost veelgi hirmsamana, seega tegevusena, mis on suunatud ühiskonna õigusest tervikkult säilitavate ühiseluliste printsiipide ja suundumuste hävitamisele, õiguse enda nähtamatute tuge hävitamisele. Eelõeldust aga ei tulene, et «patu palk» peaks üldse võrreldav olema kuritegude eest ettenähtud karistusega. Tegu on eri tasemel mõistetega.

Analoogilist probleemitaju võib tabada neis, kes täna nõuavad kõigi küüditatute nimekirjade tingimusteta avalikustamist. Kuid (ja seegi on juba avalikult öeldud) niisuguse variandi loogika nõuab veel muudki — nõuab kõigi pealekaebajate, ülekuulajate, piinajate, küüditajate ja teiste stalinistlike vägivallatsete personaalselt toimiste avaliku arvamus kohtu ette. Et taas langeb vari juriidiliselt süütutelegi inimestele (lapsed, sugulased) on nüüd lausa paratamatu — seegi kuulub patu palga sisse. Siinkohal võiks mõtiskleda ka «Õiguse moraalil» esimese peatüki tundmatult teoloogilt pärineva saksakeelse moto üle: «Die Sünde ist ein Versinken in das Nichts».

viisi, mis seob ühiskonna liikmeid omavahel.

Samas on Fuller üks neid vähesteid lääne õigusteadlasi, kelle teostes kohtab viiteid ka nõukogude juristide töödele. Eraldi tuleb rõhutada nõukogude õigusteooria senise ainukese maailmanime, 1920.—1930. aastatel töötanud Jevgeni Pašukanise ideede otsest mõju Fullerile. Pašukanis ise hukati 1937. a ja et sellel taustal oli Fulleri suhtumine omaaegse NSVL peaprokurööri, 30ndate aastate peamise «juriidilise timuka» A. Võšinski seisukohtadest lähtuvasse nõukogude õiguspraktikasse negatiivne, ei pane imestama. Teoreetilisest aspektist väärrib märkimist, et 1949. a kirjutas ta artikli «Pašukanis ja Võšinski: uurimus marksistliku õigusteooria arengust». Ja vaid kurjakuulutavaks pere-stroika-paradoksiks tuleb lugeda seda, et Võšinski arusaam õigusest kui riigi sunnil põhinevast normide kogust on jäänud meie ofitsiaalseks õigusdoktriiniks tänase päevani.

Laiemas plaanis näib aga Fuller jagavat oma kolleegi Georg Feiferi arvamusi, keda ta tsiteerib raamatus «Õiguse anatoomia». Feifer tuli pärast nõukogude õigusasutustega tutvumist järeldusele, et tavalise vene inimese jaoks on seadused midagi sarnast karmi kliima, kehva pinnase ja üldise vaesusega. Õigus ja seadus nagu samastuksid siin loodusliku paratamatusega ja küsimust õiglusest või ebaõiglusest ei saa esitada. Või siis, nendib Feifer, on vastuseks õlakehitus ja «Šhto podylaiyesh?».

Kaugeltki mitte kõigi meie maa elanikkonna kihtide suhtes ei saanud säärane hinnang õiglane olla isegi paarkümmend aastat tagasi. Teisalt on fakt, et Nõukogude Liidu aastakümneid kultiveeritud ideoloogia raamides on õigusel põhinevad inimestevahelised suhted väidetud kunagi kaduvateks ja seega nagu teisejärgulisteks. Nüüd, kus on välja kuulutatud kurs (sotsialistlikule?) õiguriigile, tuleb endale selgelt aru anda, et tänapäevase ajaloolise ja antropoloogilis-etnograafilise materjali ning teoreetiliste seisukohtade valguses pole jutt õiguse kui erilise ühiskondliku nähtuse väljasuremisest tõsiselt võetav. Vaevalt on mingil vähegi etteaimataval ühiskonnaastmel võimalik toime tulla ilma tsentraalse seadusandluseta, rääkimata juba lepinguliste suhete, erapooletu kohtupidamise jms vältimatusel järjest enam globaalseks pürgivas tsivilisatsioonis. (Tundub, et riikliku sunnivõimu jäävuse kaitseks oleks nii resolutsioonid väidet tunduvalt raskemini argumenteeritavad.)

Kuid õiguse ajaloolist saatust tuleks käsitleda veelgi laiemalt. Aeg on küps, et esitada endale küsimus, mis tegelikult oli Lon L. Fulleri uurijamõtte lõpptõukejõuks: «millised on

need teed, mis on inimolenditele avatud, et korraldada omavahelisi suhteid saavutamaks soovitavaid individuaalseid ja kollektiivseid eesmärke, ükskõik missugused viimased ka poleks?». Lon L. Fulleri individuaalne vastus ja suuresti täitumata jäänud unistus oli, et selleks tuleb luua õigusteadusest veelgi laiemaid ühisele kontseptsioonide, tuleb luua midagi, mida ta nimetas eunoomikaks (eunomics) — «hüva sotsiaalse korralduse ja täitmiskõlbulike lepete teooriaks».

Ja veel. Tuleb osutada, et üldise üleliidulise vaikuse taustal, mis Lon L. Fulleri töid ümbriseb, on erandiks TRÜ professori Igor Gräzini 1986. a kaitstud (publitseerimata) doktoritöö, kus teiste ameerika õigusteoreetikute hulgas ka Fulleri vaateid sisuliselt analüüsitakse. Allakirjutanu ei tea aga ühegi Fulleri teksti tõlget vene või mõnes muus NLis kõneldavas keeles. Seega võib järgneva olla esmakatse. Ühest küljest oli tegemist olukorraga, kus angloameerika õiguskeskkonnast pärinev autor vestab meile riigist, mis ilmselt asub Euroopa kontinendil ja kus seega kehtib nn kontinentaalne õigussüsteem. (See tähendab eelkõige kirjutatud seaduse ja koodeksi suuremat ning kohtu-pretseidendi väiksemat võimu.) Teiselt poolt tuli silmas pidada ka nõukogude õigusterminoloogiat, millega lugeja loodetavasti harjunud on. Võib arvata, et vähemalt professionaalse juristi verre sööbinud mõiste- ja terminitõlkest lähtudes võib tulemusele olla pretensioone. Eks ta ole.

LON L. FULLER Salakaebajate probleem

Üle noatera olete valitud justiitsministriks riigis, kus on umbes kakskümmend miljonit elaniku. Kohe oma volitusaja algul seisate allpool kirjeldatud probleemi ees. Kuid kõigepealt tutvustame tagamaid.

Mitme aastakümne vältel kehtis maal rahumeelne konstitutsiooniline ja demokraatlik võim. Siis olukord halvenes. Normaalseid suhteid häiris süvenev depressioon majanduses ning järjest kasvav antagonism mitmesuguste majanduslike, poliitiliste ja religioossete kildkondade vahel. End purpur-särklasteks nimetava poliitilise rühmituse Peamehe näol ilmus ka saatuslik «mees valgel hobusel».

Üldvalimisi saatnud segadus aitas Peamehel vabariigi presidendiks saada ja tema partei haaras enamiku kohtadest peassambles. Partei saavutas hääletusel edu osalt tänu hulljulgetele lubadustele ja leidlikele väljasmõeldistele, osalt õiste ähvardusretkede abil, hirmutades vägivallaga inimesi, kes võinuksid hääletada partei vastu.

Kui purpursärklased võimule tulid, ei astunud nad ühtki sammu vana konstitutsiooni või mõne selle sätte tühistamiseks. Jäid puutumata tsiviil- ja kriminaalkoodeks, samuti protsessikoodeks. Ametlikult ei vallandatud ühtki valitsusametnikku ning ükski kohtunik ei kaotanud oma kohta. Aeg-ajalt korraldati valimisi ja hääletussedeleid loeti täiesti ausalt. Sellest hoolimata elas maa hirmuvalitsuse all.

Kohtunikud, kes tegid partei soovidele vastukäivaid otsuseid, tagandati või tapeti. Kriminaalkoodeksi tähendust moonutati, et poliitilisi vaenlasi vanglasse saata. Võeti vastu salajasi määrusi, mille sisu oli teada üksnes parteihierarhia kõrgematele astmetele. Keh-testati tagasiulatuvat jõudu omavad seadused, mis muutsid kuriteoks varasemad õiguspärased teod. Valitsus ei pööranud mingit tähelepanu konstitutsioonilistele piirangutele ei seaduseelnõude ega isegi omaenda määruste puhul. Kõik opositsiooniparteid saadeti laiali. Juhuslike õiste terroristide ajal või metoodiliselt vanglates tapeti tuhandeid poliitilisi vastaseid. Neile, kes kandsid karistust kuritegude osas, mis olid sooritatud «kaitstes isamaad õonestustegevuse eest», kuulutati välja üldine amnestia. See amnestia tähendas kõikide nende vangide vabastamist, kes olid Purpursärklaste Partei liikmed. Ühtegi parteisse mittekuuluvat isikut ei vabastatud.

Vaatamata purpursärklaste poliitika üldisele sihispärasusele oli nende tegevuses ka teatavat paindlikkust. Kord esinesid nad «partei-na tänavalt», kord tegutsesid nende endi kontrollitava riigiaparaadi kaudu. Valik tegevusviiside vahel tehti vastavalt vajadusele. Kui näiteks partei kitsas ring võttis vastu otsuse purustada sotsialistlik-vabariiklased, kelle partei osutas viimast vastupanu uuele režiimile, tekkis vaidlus, kuidas oleks kõige parem nende vaba konfiskeerida. Üks fraktsioon, keda ehk mõjutasid veel revolutsiooni-eelsed arusaamad, tahtis välja anda seaduse, mis kuulutaks nende omandi võõrandatuks kriminaalkuritegude eest. Teine tahtis noa ähvardusel sundida omanikke oma vara ära andma. Viimased vaidlesid uue seaduse variandi vastu, põhjendades oma väidet ebasoovitava reaktsiooniga välismaal. Peamees otsustas partei vahetu tegutsemise kasuks. Sellele pidi järgnema salajane määrus, mis sanktsioneeriks partei tegevuse ning kinnitaks füüsilise vägivalda ähvardusel saadud omandiõiguse.

Praeguseks on purpursärklased kukutatud ja demokraatlik ning konstitutsiooniline valitsus taastatud. Siiski on eelnenud režiim jätnud päranduseks keerulisi probleeme. Neile peategi teie ja teie partnerid uues valitsuses leidma mingi lahenduse. Üheks niisugu-

seks on «koputajate» probleem.

Purpursärklaste režiimi ajal maksid paljud kätte oma vaenlastele, kaevates nende peale partei- või valitsusorganites. Ette kanti kriitilisest suhtumisest valitsusse, välisraadio saadete kuulamisest, sidemetest tuntud bandiitide ja huligaanidega, lubamatult suure hulga munapulbri peitmisest, sellest, et ei teatatud isikudokumentide kaotamisest viie päeva jooksul, jne. Et tookord sõltus kõik justiitsorganite suvast, siis võis tõendite olemasolu korral iga sellise teo puhul langetada surmaotsuse. Mõnikord kohaldati selle otsuse langetamiseks «erakorralisi seadusi», teinekord tehti seda täiesti ebaseaduslikult, kohtunike abil, kes olid ainult selleks ametisse määratud. Pärast purpursärklaste kukutamist nõudis avalikkus pealekaebajate karistamist. Vahepealne, teile eelnenud valitsus viivitas selle asjaga. Aja jooksul on küsimus muutunud põletavaks ja otsust ei saa enam edasi lükata. Niisiis on teie esimeseks sammuks justiitsministrina see asi üles võtta. Te palusite oma viiel asetäitjal selle üle mõelda ning oma soovitud nõupidamisel ette kanda. Nõupidamisel räägivad viis asetäitjat üksteise järel nii.

ESIMENE ASETÄITJA: «Minu meelest on täiesti selge, et pealekaebajatega me midagi ette võtta ei saa. Teod, millest nad ette kandsid, olid tookord võimul olnud valitsuse arvates ebaseaduslikud. Otsused, mida ohvrite kohta langetati, olid vastavuses siis kehtinud õigusprintsipiidega. Need printsibiidid erinesid küll meie omadest põlgusväärsel viisil, kuid siiski olid nad tol ajal selle maa seadusteks. Üks peamisi erinevusi nende ja meie seadusandluse vahel on kohtunikule usaldatud suurem voli kriminaalasjades. See seadus koos oma tagajärgedega väärib sama palju tähelepanu kui purpursärklaste poolt läbiviidud reform pärimisõiguses. Sestpeale olid kolme tunnista-ajase asemel nõutavad ainult kaks. Pole tähtis, et seadus, mis andis kohtunikule kontrollimatud volitused kriminaalasjades, ei omandanudki vormikohast kuju, vaid osutus vaikivaks kokkuleppeks. Täpselt sama võib öelda vastupidise, meie poolt tunnustatud seaduse kohta, mis seab kohtuniku tegevuse kitsastesse raamidesse. Meie ning purpursärklaste vahe pole mitte selles, et nende valitsus oli ebaseaduslik — see on terminite küsimus —, erinevus on pigem ideoloogilist laadi. Mitte keegi ei tunne purpursärklaste vastu suuremat jälestust kui mina. Põhimõtteline erinevus meie ja nende filosoofia vahel seisneb siiski selles, et meie lubame ja sallime vaadete mitmekesisust, kuna nemad püüdsid oma jäika malli kõigile peale suruda. Kogu meie valitsussüsteem eeldab paindlikke seadusi, et väljendada ja saa-

vutada mitmesuguseid eesmärke. Me oleme täiesti veendunud, et kui üks eesmärk juba kord seaduses või kohtuotsuses kajastub, siis peavad seda järgima isegi need, kes seda vihkavad. Neil tuleb oodata parajat võimalust valimistel või pöörduda kohtu poole ja sellega kindlustada oma ideede seaduslik tunnustamine. Purpursärklased aga lihtsalt ignoreerisid seadusi, mis polnud nende huvidega kooskõlas, ega vaevunud neid isegi tühistama. Kui me nüüd püüame interpreteerida purpursärklaste režiimi tegusid, kuulutades ühe määrase kehtetuks, teise seaduse tühistatuks, kolmanda otsuse üleliigseks, teeme me täpselt seda, milles me neid kõige enam süüdistame. Tunnistan, et minu poolt soovitatava programmi läbiviimine nõuab suurt julgust ning meil tuleb vastu pidada avaliku arvamuse tugevale survele. Me peame valmis olema ka selleks, et takistada inimesi õigusemõistmist enda kätte haaramast. Ma usun, et aja jooksul osutub minu pakutud tee siiski ainsaks, mis kindlustab meie õigusemõistmise ja valitsemisalaste kontseptsioonide triumfi.»

TEINE ASETÄITJA: «Imelikul kombel jõuan mina kolleegiga samale järeldusele, kuid täpselt vastupidisel teel. Mulle tundub absurdne nimetada purpursärklaste režiimi seaduslikuks valitsuseks. Õigussüsteemi eksisteerimiseks ei piisa sellest, et politseinikud jätkavad patrullkäike tänaval ja kannavad vormi või et konstitutsioon ja koodeksid jäetakse tühistamatult riilutele vedelema. Õigussüsteem tähendab seadusi, mis oleksid teada või vähemalt võiksid olla teada neile, kes neist sõltuvad. See eeldab igasuguse Purpursärklaste Partei taolise võimu puudumist. Nii-sugune võim seisab valitsusest kõrgemal ja võib igal ajal õigusemõistmisse vahele segada — niipea, kui see ei tegute vastavalt tema kapriisidele. Kõik need eeldused sisalduvad õiguskorra kui niisuguse kontseptsioonis ning neil pole midagi tegemist poliitilise või majandusliku ideoloogiaga. Minu arvates kadus purpursärklaste võimuletulekuga õigus selle tavatähenduses. Nende valitsemisajal oli meil tegelikult seaduslikkuse *interregnum*. Õukonnaintriigid, vanglavandenõudes ja pimedates võimukoridorides suletud uste taga toimus meil seadusjärgse valitsemise asemel kõigi sõda kõigi vastu. Niinimetatud «koputajate» tegevus oli vaid üks osa sellest sõjast. Tunnistada need teod kriminaalseks oleks sama mõttetu kui püüda juriidiliselt reguleerida džunglis või merepõhjas toimuvat orelusvõitlust. Me peame unustama kogu selle oma ajaloo pimedat ja ebaseadusliku peatüki kui halva unenäo. Kui me hakkame vaenu õhutama, siis võime isegi öela vaimu alla sattuda ning me riskime nakkusohuga. See-

pärast ütlen ma nagu mu kolleegki — unustagem minevik! Ärme võtame pealekaebajatega midagi ette. See, mis nad tegid, polnud ei õiguspäranane ega õigusvastane, sest nad ei elanud mitte seaduslikes, vaid anarhia ja terrorirežiimi tingimustes.»

KOLMAS ASETÄITJA: «Mul on tõsine kahtlus iga arutluse suhtes, mis lähtub «kas/või» alternatiivist. Minu arvates ei peaks me eeldama ei seda, et kogu purpursärklaste režiim väljus seaduse raamidest, ega ka seda, et iga tema sammu võiks usaldada kui seadusliku valitsuse tegevust. Minu kolleegid on tahtmatult nii ühe kui teise äärmuse vastu mõjukaid argumente toonud. Nad on demonstreerinud mõlema seisukoha absurdust nii eetilise kui poliitilise aspektist. Kui asja ilma emotsioonideta vaadata, selgub, et purpursärklaste režiimi ajal ei käinud «kõigi sõda kõigi vastu». Niisuguse pealispinna all kulges inimeste normaalne elu — sõlmiti abielusid, müüdi kaup, koostati testamente ja täideti neid. Eluga käisid kaasas igapäevased õnnetused ja untsuminekud — autoavariid, pankrotid, tunnistajateta testamendid, laimavad kirjutised ajalehtedes. Enamasti ei mõjutanud purpursärklaste ideoloogia ei inimeste normaalset elu ega samavõrd normaalset ebaõnnestumisi. Õiguslikke küsimusi lahendati kohtutes nagu enne ja pärast purpursärklaste režiimi. Kuulutada ebaseaduslikuks kõik see, mis juhtus purpursärklaste režiimi ajal, kutsuks esile kohutava kaose. Teisest küljest ei saa seaduslikuks pidada kõiki neid partei liikmete poolt Peamehe küsil sooritatud mõrvu vaid sellepärast, et partei oli valitsuse üle kontrolli saavutanud ning selle juht oli vabariigi president. Kui me mõistame hukka partei ja tema liikmete kriminaalsed teod, oleks absurdne heaks kiita neid tegusid, mis viidi täide valitsuse kaudu, kellest tegelikult oli saanud Purpursärklaste Partei *alter ego*. Sellepärast peame antud olukorras — nagu enamikus inimelu valdkondades — seadma teatavaid piiranguid. Meil tuleb vahele segada seal, kuhu purpursärklaste ideoloogia sisse tungis ning õigusorganite normaalseid eesmärke ja tegevust moonutas. Nende õigusmoonutuste hulka loen ma näiteks juhtumi mehega, kes armastas teise mehe naist ning saatis selle mehe teise ilma, kaevates tema peale täiesti tühisel põhjusel: mees polnud viie päeva jooksul teatanud oma isikudokumentide kaotamisest. Antud teo sooritamise ajal kehtinud ning purpursärklaste poolt tühistamata kriminaalkoodeksist lähtudes oli see pealekaebaja mõrvar. Tema käe läbi sai surma inimene, kes seisis keelatud kire teel ees. Oma mõrtsukaplaani realiseeris ta kohtu abiga. Ta teadis, et kohtu on paind-

likud tööriistad iga poliitika elluviimiseks, mis purpursärklastele parasjagu kasulik võis tunduda. Sama selgeid juhtumeid on veel. Kuid mõõnan ka, et on teisi, mis nii selged pole. Võib vaid hämmastust tunda salakaebajate üle, kes kandsid võimudele ette kõigest, mis tundus kahtlane. Mõnda ei ajendanud soov süüdistatavatest vabaneda. Oli neid, kes tahtsid parteile pageda või kõrvaldada nende endi vastu tõstetud (võib-olla alusetuid) kahtlustusi või olid lihtsalt tallalakkujad. Kuid niisuguste tülikate seikade olemasolu ei tohiks meid tagasi hoida tegutsemast selgetel juhtumitel. Viimaseid on liiga palju, et võiksime neid tähelepanuta jätta.»

NELJAS ASETÄITJA: «Nagu minu kolleegiki, ei usalda ka mina «kas/või» järeldusi. Siiski ma arvan, et me peame rohkem kui tema mõtlema oma eesmärkidele. Tema ettepanek valida ja vahet teha kukutatud režiimi tegude vahel tekitab vastuväiteid. Tegelikult on see ju purpursärkism kõige ehedamal kujul. See seadus meile meeldib — las ta kehtib. Too otsus on meile vastuvõetav — las ta jääb. See määrus meile ei meeldi — järelikult pole ta kunagi määrus olnudki. Seda valitsusakti me ei tunnusta ja kuulutame ta olematuks. Kui me selles vaimus jätkame, muutub meie suhtumine purpursärklaste valitsuse tegevusse niisama voluntaristlikuks nagu nende suhtumine neile eelnenud valitsusse. Tekib kaos, milles iga kohtunik ja iga advokaat tõlgendab seadust omamoodi. Minu kolleegi ettepanek põlistab purpursärklaste režiimi kuriteod, selle asemel et neile lõpp teha. Antud probleemi lahendamiseks on ainult üks tee, mis sobib kokku meie õigus- ja valitsemisfilosoofiaga: see on vastav ametlik seadus. Ma pean silmas seadusandlikku akti. Peame uurima pealekaebajate probleemi tervikuna, koguma asjasse puutuvaid fakte ning siis koostama seda probleemi käsitleva ulatusliku seaduse. Sellisel juhul ei tule meil väänata vanu seadusi nii, et nad teeniksid eesmärgi, milleks nad kunagi mõeldud polnud. Veelgi enam, edaspidi kehtestame kuriteole vastavad karistused ning ei käsitle iga kaebajat mõrvarina lihtsalt sellepärast, et tema poolt süüdistatu mõisteti surma. Ma tunnistan, et sellise seaduseelnõu koostamisel võib tekkida keerulisi probleeme. Muuhulgas tuleb meil juriidiliselt defineerida salakaebaja mõiste ja see ei saa kerge olema. Siiski peame julgesti valima ainsa tee, mis aitaks meil välja ebaseaduslikkuse ja omavoli olukorrast.»

VIIES ASETÄITJA: «Mulle näib, et viimane ettepanek on mõneti irooniline. Jutt on purpursärklaste kuritegude väljajuurimisest, kuid

seada soovitatakse teha toetudes *ex post facto* kriminaalseadusele, mis oli purpursärklaste režiimi üks põlastusväärsemaid vahendeid. Mu kolleegi hirmutab segadus, mis tekib, kui püüame seadusele toetumata kaotada ja heaks teha kukutatud korra «valed» teod, samal ajal toetades ja tunnustades selle «õigeid» tegusid. Kuid paistab, et ta ei taipa, et tema pakutud seadus saab seda ebamäärast olukorda vaid väliselt lahendada. Alles koostamata seadust on kerge pooldada: kõik nõustuvad, et oleks tore, kui asjad mustvalgel kirjas oleksid. Kuid mis tulu niisugusest seadusest tõuseb? Mu kolleeg räägib mehest, kes viie päeva jooksul ei teatanud oma isikudokumentide kadumisest. Ta vihjab, et karistus, mis selle kuriteo eest mõisteti, nimelt surmanuhtlus, oli nii ebakohane, et seda võib selgelt valeks pidada. Kuid me ei tohi unustada, et tol ajal võttis hoogu purpursärklusevastane põrandaalune liikumine ja valedokumentidega inimesed olid pidevalt probleemiks. Purpursärklaste seisukohalt oli asi tõsine ning meie ainus vastuväide küsimuse sellisele lahendusele (peale selle, et nad poleks pidanud üldse midagi lahendada) on see, et nad tegutsesid pisut karmimalt, kui olukord näis nõudvat. Kuidas kavatseb mu kolleeg sellist juhtumit oma seaduses käsitleda ning seda koos kõige juurdekuuluvaga? Kas ta eitab igasugust vajadust korra ja seaduse järele purpursärklaste režiimi ajal? Mul pole mõtet rohkem rääkida raskustest, mida niisuguse seaduse kavandamine kaasa tooks, sest pisut järele mõeldes on nad igauhele niigi selged. Selle asemel pakun ma välja oma lahenduse. Väga auväärased isikud on arvanud, et kriminaalseaduse peamine eesmärk on võimaldada väljapääs inimlikule kätemaksuihale. On aegu — ja ma arvan, et praegu on üks neist —, kus me peame laskma sellel instinktil avalduda ilma seaduse vaheseisemiseta. See «koputajate» küsimus hakkab lahenema iseenesest. Iga päev võib lugeda, kuidas purpursärklaste režiimi endine tallalakuja on mõnes pimedas nurgataguses oma paraja palga saanud. Inimesed ise korraldavad selle asja vaikselt ära ja kui me nad rahule jätame ning uurimisorganitele samasuguse käsu anname, polegi meil varsti enam probleemi, mida lahendada. Loomulikult toob see kaasa teatud korralagedust ja langevad ka mõned süütu pead. Kuid ei valitsus ega õigussüsteem poleks sel puhul asjasse segatud ning me ei läheks omadega lootusetult rappa purpursärklaste õigete ja väärade tegude seletamisel.»

Millise neist soovitustest valiksite justitiisministrina teie?

HELI SUSI

Mõningaid loogilisi järeldusi ajaloofaktidest

Igal inimesel on õigus ja kohustus kaitsta oma kodu, perekonda, maad ja rahvast vägivald ning eetilise ja moraalse laostumise eest.

(Südametunnistuse seadus)

Nõukogude Liidu ajaloo vältel sellel maal toimepandud kuritegudest süütute inimeste kallal on kõneldud ja kirjutatud nüüd juba väga rohkesti. Eesti infoallikad avaldavad aina uusi üksikasju Eestile ja eestlastele osaksaanud ülekohtust ja kannatustest: talupoegade hävitamine, massilised küüditamised, vangistamised, veretööd, mida saatis katkematu sihiteadlik vale (vale ja vägivald on eriti 20. sajandil üksteisest peaaegu lahutamatud). Loeme neist väga erinevais käsitlustes. Olenevalt informeerija angažeeritusest või isiklikust seosest toimunuga ja funktsioonist siin- või sealpool okstraati ulatub kirjutiste toon õigustamisest (ETA kirjatükk 20. märtsist, leningradlase Andrejeva artikkel) kuni selliste inimsusevastaste roimade ühese hukkamõistuni.

Nende traagiliste sündmuste avalikuks saamisest ja omaksvõttust tuleneb ümberlõkkamatu loogiline järeldus: kõik inimesed, kes püüdsid oma ligimesi ülalmainitud kannatustest säästa, on õiged inimesed ja väärivad austust.

Eesti Vabariigi kodanikud, eelkõige ühiskonna- ja riigitegelased olid tänu vabale ajakirjandusele ja välisteabe kättesaadavusele enne sõda üsna hästi informeeritud Nõukogude Liidus toimuvast. Nad teadsid nepi likvideerimise meetoditest, kolhoseerimisega kaasaskäinud vägivaldast, sellele järgnenud laastavast näljahädast ja (täni kokkulegema) hukkunutest, Peterburi eestlaskonna saatusest, laastamistest haritlaskonnas, kolmekümnendate aastate protsesside ja hukkamiste lainest jm, millest paljud pimeduses hõitud Nõukogude Liidu kodanikud saavad teada alles praegu.

Igale normaalse süümeega loogiliselt mõtlvale inimesele peab olema ilmselge, et sõltumatu neutraalse riigi kõik vastutustundlikud kodanikud püüavad teha, mis nende võimuses, et säästa oma maad ja rahvast teda ähvardavate õuduste ja kannatuste eest. Nii on ka ilmselge, et Eesti Vabariigi teadlikud kodanikud tegid mis suutsid, ja seda nii

40. kui 44. aastal, et säilitada resp. taastada riigi iseseisvus ja neutraliteet ning takistada Eesti ühendamist stalinistliku diktatuuri all vaevleva Nõukogude Liiduga. Nad nägid ju oma rahva tulevase kannatusi eksimatult ette, sest need tabasid eestimaalasi tõepoolest, kui iseseisvust säilitada ei õnnestunud ja enamik selle kaitsjad ise uue režiimi ohvritena hukkusid.

ENSV kõrgemad ametiisikud (Karl Vaino, Marko Tibar jt), samuti rida kahestunud sisemaailmaga ajaloo- ja ühiskonnateadlasi, kelle jaoks või vähemalt kelle ettekujutuses saavad üheaegselt eksisteerida kogu maad hõlmav stalinistlik terror (mida nad ei saa enam maha salata) ja ideaalilähedane demokraatlik entusiastlik sotsialistlik õitsev nõukogude kord, mille vastu võitlemine, isegi selles mitte-osaleda-tahtmine oli kuritegu, nimetavad ülalmainitud Eesti Vabariigi kodanikke tänapäevani kodanlikeks natsionalistideks ja oma karistust väärinud kurjategijaks. Migrantide seisukohtadest neis küsimusis ei tasu rääkida. Viimasel ajal on aga nii keskajakirjanduses kui ka meil Eestis üha selgemas kontekstis välja öeldud, et nõukogudel Stalini ajal mingit võimu ei olnud; veelgi enam, et autoritaarsuse oht peitus juba revolutsiooni olemuses endas (Popov, Palmaru jt). Hiljuti tunnistas ka H. Lumi teleekraanil, et linnanõukogul on vaid 10% võimu — praegu, uutmise kolmandal aastal! Järelikult, isegi lähtudes aksioomist, et kõik maailma inimesed on kohustatud tahtma oma maale sotsialismi ja nõukogude võimu, ei pea süüdistus paika. Ei saanud need inimesed võidelda ka sotsialismi vastu (vt ENE, märksõna «sotsialism» all: see on... kõigi töötajate osalemine riigivalitsemises; ... sotsialistlik demokraatia tagab kõigile ühiskonna liikmeile sotsiaalsed õigused ja poliitilised vabadused; ... loob tingimused isiksuse vabaks harmooniliseks arenemiseks jne; ükski neist tunnustest tol ajal ei eksisteerinud), nad võitlesid iseseisva neutraalse riigi ja oma rahva ja ta liikmete väarikuse säilimise eest ja vale, vägivald ning ülekohtu vastu, stalinismi vastu tema kuritegelikes avaldusvormides.

Eelöeldut arvestades tuleb õigeks kuulutada kõik isikud, kes olid või tegutsesid Eesti Nõukogude Liiduga ühendamise vastu nii 40. kui 44. aastal, ja nende represseerimine lugeda kuriteoks. Seda tuleb teha avalikult ja reservatsioonideta; eelkõige tuleb õigeks kuulutada Eesti Vaba-

riiki säilitada püüdnud rühmituste liikmed (Eesti Rahvuskomitee, Uluots-Tiefti valitsuse liikmed jt). On ju selge, et kui see oleks õnnestunud, ei oleks meie loominguuliste liitude esindajad pidanud kokku tulema, et rääkida meie rahva edasikestmise võimalikkusest, ei elaks Kirde-Eesti tolmus, mürkgaasides ja veepuuduses ega painaks meid hirm väljastpoolt pealesurutavate ohtlike tööstusprojektide ees.

Kui julgetakse tunnistada, et režiim oli kuritegelik, tuleb ka tunnistada, et end selle eest kaitsta oli õige tegu. Õigeks tuleb samadel põhjustel mõista ka inimesed, kes igal viisil, ka relvaga käes, püüdsid takistada Eestis kuritegude toimepanemist, kes püüdsid hävituspataljoni takistada varasid hävitamast, maad laastamast ja elanikke tapmast, milleks hävituspataljonil oli ju karm stalinlik käsk; selle relvastatud organisatsiooni nimigi väljendab ühemõtteliselt tema ülesandeid. Nende hirmuteod elavad rahva teadvuses tänini; nende laiem avalikustamine seisab aga veel ees. Hävituspataljoni arhiivid on siiani salastatud, järelikult on, mida rahva eest varjata. Nende salkade tegevuse hukkamõistust pole seni veel juttu olnud.

On vaja selgelt rõhutada: Eesti Vabariigi rajajate eeskujuks oli Lääne, eriti Inglise demokraatia ja riik orienteerus algusest peale kõige demokraatlikumatele printsiipidele. (Kes selles kahtleb, lugegu Vabariigi esimest põhiseadust.) Asutava Kogu laiali-ajamine enamlaste poolt nii Venemaal kui Eestis, Oktoobrirevolutsiooniga kaasaskäinud vägivald ja terror ei tekitanud konkreetse ohtu mitte ainult Päästekomitee liikmetes, vaid ka sotsialismiideedes sumpaa-tiaga suhtuvas A. H. Tammsaares ja F. Tuglases. 1919. a algul bolševike poolt toimepandud massimõrvad Valgas, Rakveres (vt Jakob Liivi mälestused), Tartus (mille ohvriks langes esimene eesti soost õigeusu piiskop Platon ja ka üks preester) ning mujal pidid paratamatult kujundama kõigis hea tahte inimestes tõrjehoiaku Nõukogude Liidu suhtes. Ei ole ju ka mingit kahtlust, et kui Nõukogude Liidus peaks tõesti võitma demokraatlik kord, kus põhiseadus ja kogu riigi valitsemise viis välistavad autoritaarse vägivallavõimu maksvuselepääsu ja garanteerivad igale inimesele isiku- ja kodupuutumatus ja kõik teised inimõigused, ootab väga karm kohtlemine neid, kes seadust eirates püüavad relvade abil kehtestada diktatuuri, pandagu seda saatma kui kaunid lubadused tahes. Nii ei saa ka vaevalt sõjast toibunud Eesti Vabariigile ette heita, et ta seaduslikku riigivõimu relvade abil kukutada püüdvad isiku kohtu alla andis.

Eesti maa ja rahva kaitsjate õigeks kuulutamine on olulisem ja pakilisem kui küüditajate, uurijate, peksjate ja piinajate, mahalaskjate ja laagriülemate nimede avaldamine, olulisem kui stalinismi ohvrite mälestussammas (mis tuleb tingimata püstitada), sest sellele oleks ülekohtu vähendav ja seega konstruktiivne tähendus; see seab südame-tunnistuse seaduse taas temale kuuluvale esikohale. Mainitud eestimaalased tuleb õigeks ja nende represserimine kuriteoks kuulutada konkreetselt ka selleks, et vabastada nende sugulased ja järeltulijad ülekohtu painest. Siis kahaneks ka kuristik humanistlike teadlaste ja teiste ausate ühiskonnaliikmete avalduste ning mõningate juhtorganeiside kuuluva isikute kõnepruugi vahel, mis häirivalt hägustab inimeste, eriti noorte teadvust, kuna sisaldab ühendamatuid vastuolusid ja eksemist loogika vastu. See tekitab umbusku, skepsist, ka küsimisi. (Võrreldagu näiteks 22. veebruari teaduskonverentsi sõnavõtte, 24. veebruaril «Estonias» toimunud mõttevahetust ning linnaapea Harri Lumi sõnu 23. veebruari ETA teadaandest protestimitingu kohta: «...katsed kujutada Eestis saksa okupantide ja kodanlike natsionalistide poolt 1918. aasta veebruaris kehtestatud režiimi...» jne. Veebruari «Vikerkaar» K. Arjaka artikliga sel teemal oli ju juba ilmunud. Selletaolised avaldused kahjustavad ametimeeste reputatsiooni raskemini, kui ükski nn vaenlane seda suudaks. (Loomulikult ei kuulu õigeks mõistetavate hulka tõelised kurjategijad nagu M. Tibari nimetatud I. Tomba, kes kasutasid vägivalda tsiviilelanikkonna kallal.)

Ja veel: maailmas üldtunnustatud õigusprintsiipide järgi ei saa olla seadust, mis võimaldaks iseseisva riigi seaduslikku valitsemist ja riigitegelasi pärast riigikorra muutmist süüdi mõista selles, et nad oma ametit pidasid; järelikult tuleb president K. Pätsi, kindral J. Laidoneri, J. Tõnissoni ja kõigi teiste eesti riigi- ja ühiskonnategelaste represserimine kuulutada seadusevastaseks. Tuleb otsida üles nende kalmud, kus see võimalik, tuua nende põrmud kodumaale ja austada väärikalt nende mälestust.

Vabanemise saab tuua ainult täielik tõde.

Samas seoses tuleb vääraks ja kehtetuks (nagu umbaja ajalooõpikudki) kuulutada kõik seda aega ja neid inimesi tendentslikult käsitletud raamatud (autorid nagu Tare, Martinson jt), mida on Eestis ja mujal ka pärast stalinismi esimest hukkamõistu partei XX kongressil välja antud, eesmärgiga tollaseid inimesi halvustada ja süüdlas-tena näidata, kasutades ära rahva teadmatus ja infomonopoli. Neile inimestele oli

nende elu ajal sõnavabaduse ja demokraatia puudumise tõttu võimatuks tehtud laimu vastu ja enese kaitseks välja astuda.

* * *

Meile väga mitmes suhtes lähedane naaber väike Soome Vabariik otsustas 1939. aastal mitte järele anda Nõukogude Liidu poolt esitatud territoriaalsetele nõudmistele, astus relvaga välja stalinistliku NSV Liidu vastu, päästes sellega oma rahva — küll suurte ohvrite hinnaga — tema lõuna-naabritele osaks saanud kannatustest ja alandustest. Kuni stalinistliku režiimi kokkuvõrsemiseni tuli Soomel küll teha mitmeid järeleandmisi ja neelata alla nii mõnigi kibe pill, kuid nüüd on see tõepoolest minevik. Nõukogude massiteabevahendid ei väida enam ammu kuskil, et Soome kaitsjad oleksid kurjategijad, kodanlikud natsionalistid ja ergo väärksid karistusi sunnitöölaagris. Soome Vabariiki ei nimetata kodanlikuks ega nõuta seal nõukogude võimu taaskestamist. Soome Vabariigi juubelit pühitseti ka Nõukogude Liidus ega nimetatud seda kuskil kodnatside ja okupantide poolt kokkuklopsitud riigikeseks. Nõukogude Liitu külastavatelt soomlastelt ei küsita, kas nad kunagi äkki ei võidelnud nõukogude võimu vastu. Ei ole mingit alust arvata, et Eesti iseseisvuse ja neutraliteedi säilides oluksid tema suhted Nõukogude Liiduga kujunenud Soome omadest väga erinevaks. Miks siis kestab siiani see süngetest aegadest pärit keele- ja meelepruuk, mis solvab meie rahva liikmeid, eriti loomuliku ja moonutamata tunnetuse ja maailmapildiga noori inimesi (enamik vanemaid ja kõikenäinuid on niikuinii usu aususe ja arukuse, tõe ja õiguse võitu lõplikult kaotanud)? Jah, miks? Ka see tuleb endale selgeks teha, see ei ole retooriline küsimus.

Mina ei ole usku lõplikult kaotanud, muidu ma ju ei riskiks ega kirjutaks seda apelli. Ma teen neile, kes minuga nõus ei ole, eriti aga isikutele, kellest sõltub eespool sõnastatud vabastava otsuse tegemine, ettepaneku täita kõigepealt valged (või mustad) laigud omaenda teadvuses ja kujutleda end 39.—41. aasta informeeritud Eesti kodanikuna. Kui keegi neist siis veendunult tunneb, et võrreldes Soome, Taani, Austria või mõne teise väikese neutraalse iseseisva riigiga läks Eestil ikkagi hästi, kui temast sai Nõukogude Liidu osa, sellele on ju lahti kõik massiteabevahendid, et faktidele ja argumentidele toetudes oma seisukohta kaitsta. Seni ei ole ükski juhtpositsioonil olev ametiisik, kõnelemata teadlastest, just viimast suutnud ega püüdnudki teha.

Loodan, et minu kirjutise ilmumise ajaks on mitmed minu ettepanekud juba aegunud. Võtan siis rõõmsana vastu süüdistused, et murrin sisse lahtisest värvast. Kui tagasi lööki pimedusse ei tule, on ju kõigi salastatud arhiivide avamine ja dokumentide avalikustamine vältimatu. Ning puhastatud mõte uhab siis niikuinii minema aastakümnete jooksul teadvusse kuhjunud valede ja ülekohtu kontsa. Ja mida kiiremini kogu ülekohtus — agadeta — igas tema ilmingus avalikuks saab ja niivõrd, kui see vähegi võimalik, ka heastatakse, seda kiiremini saab sellest lõplikult üle. Järgnevate valimiste kandidaatidelt ootame ka selles küsimuses oma platvormi avaldamist.

MEIE VIGU JA LISANDUSI

Nr 1.

Peeter Sauteri jutus «Tallinn 84» seisab muu hulgas lugeda (lk 8): «Mauri Raus tuli. Küsis: «N... ka või? Naist pole võtnud. Võta ära, riist läheb rooste. Ma olen sulle viiskümmend kopikat võlgu, ega mina ära ei unusta.» Et tühjust tüli ei tõuseks, palume seda kohta lugeda näiteks nii: «Rauri Maus tuli. Küsis: «Neerud ka või? Naist pole võtnud» jne.

Nr 4.

Küllo Arjaka eesti rahvusvärvide kujunemislugu käsitlevas kirjutises mainitakse (lk 91) ühe võimaliku mõjutajana musta värvi valikul ka Jakob Pärna «Musta kuube», mis ent on siiski jutustus, mitte luuletus.

Nr 5.

Lk 56 1. veerus esitatud Ott Kangilaski šarži allkiri p.o «August Sang (?)», mitte «Paul Viiding». Palume vabandust.

Nr 6.

Kalju Soa luuletuse «Asja olemus» (lk 22) 1. värs p.o «Sibi-Mihkel oli sibi». Lk 36 on trükitud Reimenschneider, p.o Riemenschneider; sama lk 2. veeru ülalt 4.—5. rida p.o: Seda on ka temast noorem Mati Karmin. Järelikult liigub eesti skulptuur praegu suurema detaililembuse suunas.

Lk 41 on «cu'aux», p.o «qu'aux»; lk 44 1. veeru alt 6. reas on «vaimsus», p.o «vaimus»; lk 62 on «homo universale», p.o «uomo universale»; lk 68 2. v alt 8. reas on «episoodis», p.o «episoodi»; lk 78 on «Võru Õpetajate Seminar», p.o «Võru Õpetajate Seminar». Ja muidugi ei deporteeritud Konstantin Pätsi Eestist mitte 30. juunil, nagu kirjutas lk 80, vaid 30. juulil 1940.

VELLO SALO Kanadast kirjutab oma 23. II

1988 dateeritud kirjas muu hulgas: . . . *mul on alati hea meel kui keegi midagi üritab teha, millele on mõtet. Ja Pascal'i kaliibriga mõtlejate uurimisel on mõtet rohkesti. Nii et minu poolt tänu ja kiitus tõlkijatele ja VK toimetusele!* Ühtaegu leiab ta «Vikerkaare» 1987. a detsembrinumbris ilmunud Pascali-tõlgetes ka mõndagi vaieldavat. Toome järgnevalt ära Vello Salo tõlkevõrsiooni Pascali «Memoriaalist», et süvenemistahteline lugeja saaks võrrelda:

Meelespea

Armuaastal 1654.

Esmaspäeval, 23. novembril, püha Clemensi, paavsti ja veretunnistaja, ning teiste /pühal/, kes on martüroloogiumis.

Püha Chrysoگونuse, veretunnistaja, ja teiste /püha/ eelõhtul. Umbes kella poole ühe-teistkümnest õhtul kuni umbes pool tundi pärast keskööd.

Tuli

Aabrahami Jumal, Iisaki Jumal, Jaakobi Jumal, mitte filosoofide ega õpetlaste oma.

Kindlus. Kindlus. Tundmus, Rõõm, Rahu.

Jeesuse Kristuse Jumal.

*Deum meum et Deum vestrum.*¹

Sinu Jumal on minu Jumal.

Maailma ja kõige unustamine peale Jumala. Teda ei saa leida muid kui Evangeeliumis õpetatud teid käies.

Inimhinge suurus.

Õiglase Isa, maailm ei ole sind tundnud; aga mina tundsin sind.

Rõõm, Rõõm, Rõõm, nutud rõõmust.²

Ma olen enda temast lahutanud.

*Dereliquerunt me fontem aquae vivae.*³

Mu Jumal, kas sa jääd mu maha?⁴

Et ma ei oleks temast mitte lahutatud igaveseks!

See on igavene elu: et nad tunneksid sind, ainust tõelist Jumalat ja Jeesust Kristust,

¹ 'Minu Jumala ja teie Jumala juurde' (ilmselt = Joh. 20:17b *Vulgata* tõlkes). Üldse leidub tekstis oma kaheksa piiblitšitaati, juhendusid nende puhul Uku Masingu eestindusest.

² *Kui Pascal'il on keset lauset Rõõm, siis pidi see ikka üks väga suur olema, see ainukordne, millest jätkus eluajaks. Toda lahjemat kirjeldab ta samas väikese tähega. Aga meie ei tohi hakata ainukordset ekstaasielamust oma algatusel maha lahjendama.*

³ 'Nad on maha jätnud minu, elava vee lätte.'

⁴ *Naljakas on Jumalat eesti keeles teietada; prantsuse (ja itaalia) lapsed aga teietavad oma vanemaid. Nii et Pascal'i tõlkides tuleks tingimata eesti keeles kasutada ainsuse teist.*

kelle sina oled läkitanud.

Jeesust Kristust.

Jeesust Kristust.

Ma olen enda temast lahutanud. Ma olen tema eest põgenenud, enda temast lahti ütelnud, tema risti lõõnud.

Et ma ei oleks temast iial lahutatud!

Teda ei saa säilitada muid kui Evangeeliumis õpetatud teid käies.

Täielik ja meeldiv loobumine.

/Lehe pöördel:/

Täielik allumine Jeesus Kristusele ja mu juhatajale.

Igaveseks rõõmus ühe katsumispäeva eest maa peal.

*Non obliviscar sermones tuos. Amen.*⁵

REIN KRÜS «Loomingu» toimetusest on saatnud järgmise notiitsi:

Kirjutise «Arbujate kojakunstnik» (Vk nr 5, lk 54) alguses märgib Pekka Erelt, et Ott Kangilaski kohta pole siiani «ilmunud ühtki ulatuslikumat käsitlust» ja et seda külge Kangilaski elust, millele tema püüab valgust heita, on seni puudutanud üksnes Bernard Kangro raamatus «Arbujad» (Lund, 1981). Lubatagu siiski lugejate tähelepanu juhtida ka Jüri Haini kirjutisele «Ott Kangilaski 1911—1975» ajakirjas «Looming» (1986, nr 6, lk 847—850). See P. Erelti omaga umbes ühepikkune kirjutis ei kuulu võib-olla tõesti «ulatuslikumate» käsitluste hulka, kuid J. Hain on seal esitanud küllalt palju P. Ereltil korduvaid andmeid Kangilaski ja arbujate sidemete kohta ning tutvustanud ka Heiti Talviku vähetuntud eessõna Kangilaski mapile «Õine linn» (1940).

«Vikerkaare» toimetusel:

Tunnistame, et J. Haini kirjutise viitamatus pole üksnes P. Erelti, vaid ka meie eksimus. Lubatagu ent meenutada sedagi, et P. Erelti artikli põhisisuks pole mitte «korduvad andmed», vaid O. Kangilaski käsikirjalise pärandi tutvustamine, mida J. Hainil ilmselt kasutada polnud.

AIN KAALEPil on oma vaatekoht Erik Salumäe kirjatöös «Mitmeparteisüsteemi võimalikkusest ja vajalikkusest NSV Liidu liiduvabariigis (Eesti NSVs)» (Vk nr 6) tõstatatud probleemid suhtes: *Tundub, et mitmeparteisüsteemist kõneldes ei ole tarbetu arvestada ka filoloogilist aspekti. Kust on pärit sõna «partei»? Aluseks on ladina sõna pars 'osa', sama sõnajuurega seostub prantsuse ja hispaania tegusõna partir 'lahkuma, eralduma', millest tulevad nimisõnad le parti, el partido. Romaani keelte kõnelejate vasta-*

⁵ 'Ei ma unusta sinu sõna. Aamen.'

valt tekkivatest assotsiatsioonidest ei ole kauged anglosakside omad: party tähendab inglise keeles nii parteid kui lihtsalt seltskonda, ja näiteks garden party ei tähenda sugugi mitte aednike (või «roheliste») parteid, vaid aiapidu. Niisiis ei ole midagi ime likku selleski, et omal ajal loodi eesti keeles sõna «erakond», millest muidugi ei saanuks moodustada lauset «erakond on rahva au, mõistus ja südametunnistus». Asi ongi läinud tõsisemaks juba saksa keele alal: die Partei pole sakslase jaoks enam sõna,

mis tekitaks assotsiatsioone eeskätt osalisest, lahknemisest, eraldumisest, «erakonnast». Vene партия on võõrsõna, mis peale poliitilise organisatsiooni tähendab veel (kauba- või kaardi-) partiid, niisiis igal juhul midagi terviklikku. Kas pole siin jälle üks ilmekas tõend keele ja mõtlemise lahutamatu seosest? Ja kas pole nii, et kui me selle seose endale teadvustame, siis näeme selgemini, kuidas see võib tähendada kord võimalusi, kord piire?

Vikerkaar

Toimetuse kolleegium:

Nelli Abašina, Boriss Bernštein, Valeri Bezzubov, Lehte Hainsalu, Jaak Jõerüüt, Ülo Kaevats, Maie Kalda, Mart Kalm, Veiko Lõhmus, Mihkel Mutt, Rein Raud, Toivo Sikk, Rein Veidemann, Peeter Vihalemm.

Toimetus:

Peatoimetaja **Rein Veidemann** 44 58 26.
Peatoimetaja asetäitja **Alla Kallas**
60 17 72. Vastutav sekretär **Jüri Ojamaa**
44 12 48. Algupärane ja tõlkekirjandus
Märt Väljataga 60 18 58. Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika **Jüri Luik**
60 18 58, **Kajar Pruul** 60 18 58 (Tartus teisip reedeni k 13—15 tel 34 814).
Keeletoimetaja **Tiina Lias** 60 18 58.
Kunstiline toimetaja **Jüri Kaarma**
60 18 58. Tehniline toimetaja **Katrin Mürk**
60 18 58. Korrektor **Tiiu Sang**
60 18 58. Masinakiri **Viivi Tammik**
44 12 48.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Toimetuse aadress: Tallinn 200031, J. Gagarini pst 30. Laduda antud 06. 07. 1988. Trükkida antud 16. 08. 1988. Ofsetpaber 70×100/16. Formaadile 60×90 kohaldatud tingtrükipoognaid 7,8. Arvestuspoognaid 10,54. MB-07030. Tellimuse nr. 2645. ЕКР Keskkomitee Kirjastuse trükikoda. Tallinn, Pärnu mnt 67-a. Trükiarv 36 000. Адрес редакции: Таллин 200031, Бульв. Ю. Гагарина, 30. Издательство «Периодика». Журнал «Викерkaar» № 9, сентябрь 1988. На эстонском языке. Цена 45 коп.

Vikerkaar

Hind 45 kop.
78245